

AKADEEMIA

Euroopa rahvaste iseseisvumine	Kaido Jaanson
Mälestusi aastaist 1944—1954	Otto Tief
Eesti pagulasvalitsus 1944—1988	Enn Nõu
Petmine vanakreeka tragöödias	Anne Lill
Philoktetes: Katkend	Sophokles
Kelle koer? Motiivi ülekandest	Linnar Priimägi
Kaks teksti	Ants Viires
Ökoloogi küsimused teoloogile	Pekka Nuorteva
Asumiökoloogia	Tõnu Ploompuu
Sõna on mu kirk ja nõrkus	Artur Alliksaar
Ringküsitus	

KOLLEGIUM

Valeri Bezzubov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Arvo Krikmann, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Sulev Vahtre, Arvo Valton, Kaljo Villako.

TOIMETUS

peatoimetaja	Ain Kaalep
peatoimetaja asetäitja	Hando Runnel
vastutav sekretär	Indrek Ude
<i>universalia</i>	Olaf Langsepp
<i>humaniora</i>	Mart Orav
<i>socialia</i>	Jaan Isotamm
<i>naturalia</i>	Toomas Kiho
toimetaja Tallinnas	Tunne Kelam
keeletoimetaja	Triin Kaalep
tehniline toimetaja	Lea Malin
korrektor	Kristin Haljasorg
masinakirjutaja	Tiiu Jõgi

Toimetuse ajutine aadress:

202400 Tartu, Uus 60—31, telefon 3 68 99

Postiaadress:

202400 Tartu, Postimaja, postkast 14

Laduda antud 15. XII 1989 Tallinna trükikojas «Vaba Maa». Tellimus nr. 2030. Trükkida antud 2. IV 1990. Tartu Trükikojas Tartus, Olikooli 17/19, III. 60×88 1/16. Kiri: literaturnaja. Ofsettrükk. Trükipoognaid 14,0. Ting-trükipoognaid 13,72. Arvestuspoognaid 12,42. Trükiarv 8000. Tellimus nr 278. «Акадеэмна», Журнал Союза Писателей Эстонии. Выходит один раз в месяц. Издательство «Периодика», Тарту. На эстонском языке.

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

2. AASTAKÄIK 1990 NUMBER 2

24. veebruar 1918 ja Euroopa rahvaste iseseisvumine
Kaido Jaanson 227
- Mälestusi aastaist 1944—1954
Otto Tief 231
- Eesti pagulasvalitsus 1944—1988: 44 aastat riiklikku pagulaspoliitikat
Enn Nõu 252
- Petmine vanakreeka tragöödias
Anne Lill 296
- Philoktetes: Katkendid
Sophokles 323
Tõlkinud Ain Kaalep
- Kelle koer? Motiivi ülekandest
Linnar Priimägi 327
- Kaks teksti
Ants Viires 332

Ökoloogi küsimused teoloogile	
	<i>Pekka Nuorteva</i> . . . 338
	<i>Tõlkinud Mart Mäger</i>
Asumiökoloogia. II	
	<i>Tõnu Ploompuu</i> . . . 355
Sõna on mu kirg ja nõrkus: Artur Alliksaare laagri- ja asumiskirju. II	372
Ringküsitlus	401
<i>Arvustus:</i>	
Vello Helk. Die Stadtschule in Arensburg auf Osel in dänischer und schwedischer Zeit (1559—1710). Lüneburg, Verlag Nordost-deutsches Kulturwerk, 1989.	
	<i>Arvo Tering</i> 417
Lev Bezõmenski. Kolmanda <i>Reich</i> 'i lahendatud mõista- tused: Mitte ainult mõõdunust. Tallinn, Eesti Raamat, 1989.	
	<i>Henn Käärrik</i> 419
Editorial note. Summaries	423
От редакции. Резюме	428
Vene kommunismi lätted ja tähendus. IV	
	<i>Nikolai Berdjajev</i> . . . 433
	<i>Tõlkinud Jaan Isotamm</i>

24. VEEBRUAR 1918 JA EUROOPA RAHVASTE ISESEISVUMINE

Kaido Jaanson

Rahvuslik vabadusliikumine ei alanud ei 1917. ega 1945. aastal. Kui juba kusagilt algust otsida, siis 1776. aastast, mil Inglismaa Põhja-Ameerika kolooniad otsustasid saada iseseisvaks. Nõukogude Liidus on seni palju kirjutatud Aasia ja Aafrika vabadusliikumisest XX sajandil, samuti Ameerika omast XIX sajandil. Ent oma ajalugu on ka Euroopa rahvuslikul vabadusliikumisel. Kreeka sai iseseisvaks 1822, Belgia 1830, liikumine jätkus Balkani-maadel ja jõudis Skandinaaviasse, kus Norra 1905. aastal eraldus Rootsist.

Ja ikkagi võib ajalooõpikuist jääda mulje, nagu seisnenuks rahvuslik vabadusliikumine Euroopas just ühinemistes. Sest nii tundus tollasele inimesele — 1870. aastal oli ühendamise teel tekkinud Itaalia, 1871 — Saksamaa. Sajandivahetuse paiku lausus Inglise peaminister lord Salisbury, et suured riigid muutuvad üha suuremaks ja väikesed üha väiksemaks ning väiksearvulisemaks. Saksa ajaloolane Heinrich von Treitschke, tema kaasaegne, nimetas väikeriike naeruväärseks nähtuseks. Reegel näis olevat impeeriumide kujunemine, väikeriikide teke ainult erand. 1913. aastal arvas isegi prantsuse ajaloolane Charles Seignobos, kes oli aasta varem Pariisis asutatud Rahvuste Liidu, väikerahvaste õigusi kaitsva

organisatsiooni asepresident, et edaspidi on rahvusaatel Euroopas vähem realiseerumisvõimalusi kui XIX sajandil.

Esimese maailmasõja lõpp pani maailma kõnelema teist keelt. Kõigepealt Venemaa, mille osadest deklareerisid oma sõltumatust (ja selle ka lühemaks või pikemaks ajaks saavutasid) 6. detsembril 1917 Soome, 16. veebruaril 1918 Leedu, 24. veebruaril Eesti, 11. novembril Poola ja 18. novembril 1918 Läti. Sama aasta oktoobris lagunes Austria-Ungari — 28. oktoobril 1918 sai iseseisvaks Tšehhoslovakkia, 16. novembril Ungari. 21. jaanuaril 1919 võeti iseseisvusdeklaratsioon vastu Iirimaal.

Seega väide «riikliku iseseisvuse idee tekkis eesti kodanlusel alles!// pärast Oktoobrirevolutsiooni» ei saa olla mingi etteheide selle jaoks, kes veidigi tunneb maailma ajalugu. Võiks küsida — kes kui palju varem? Tšehhoslovakkia iseseisvuse isa Thomas Masaryk jõudnud alles 1913. aasta paiku arusaamisele, et lõhe Austria-Ungariga on paratamatu ja tulevase Tšehhoslovakkia pinnal oli tal mõttekaaslasi peaaegu 1918. a oktoobrini üsna vähe. Soome iseseisvusest räägiti esimest korda rahvusvahelise avalikkuse ees 1916. aasta juunis; Soomes endas kõnelesid autoriteetsed poliitikud sellest 20. aprillil 1917. a.

Euroopa rahvuslikul vabadusliikumisel oli erinevalt Ameerikast või Aafrikast (buurid!) üks omapära: vabannud, oma riiki rajavad väikerahvad püüdsid endale kindlasti monarhi hankida. See näis andvat nende pürgimustele tugevama õiguspärasuse ehk legitiimsuse. Nõnda Kreekast Norrani ja hiljemgi. End 16. veebruaril 1918. a sõltumatuks kuulutanud Leedu valis samal aastal kuningaks Württemberg-Urachi hertsogi Wilhelmi Mindaugas II nime all. Juba varem iseseisvunud Soome sai kuninga 9. oktoobril 1918. a. Vabariik oli olnud Euroopas ikka vaid vanade riikide monopol.

Esimene seni rõhutatud väikerahva vabariik Euroopas kuulutati välja 24. veebruaril 1918. a Tallinnas. See oli Eesti Vabariik. Nõnda oli ülekohtune liialdus, kui Eesti

ajakirjandus 1988. aasta detsembris tituleeris Jaan Tõnisoni «Eesti kroonimata kuningaks». Tema ja teiste suurus oli ka selles, et nad polnud omal ajal kuningast unistanud. Iseloomulik oli, et 1918. a aprillis Johan Laidoneri ja Julius Seljamaa poolt soomlastele üle antud Soome-Eesti föderatsiooni plaanis räägiti presidendist kui ühisest riigipeast, sama kuu lõpul Pehr Evind Svinhufvudi koostatud märgukiri kõneles Soome-Eesti kaksikmonarhiast. Tollase mõttelaadi kohaselt polnudki Balti hertsogi-riik selline anakronism, nagu ta meile praegu paistab.

Kes tunneb Iirimaa ajalugu, võib püüda vastu vaielda: 24. aprillil 1916. a algas Lihavõtte ülestõus Dublinis just Iiri Vabariigi väljakuulutamisega. Iirlasi ja eestlasi eristas tõsiasi, et Iirimaaal tegid seda niisuguse organisatsiooni esindajad, keda me praegu nimetame terroristideks, Eestis aga Maanõukogu — rahva poolt valitud esindusorgani liikmed. Iiri rahva valitud esindajad said sõna 21. jaanuaril 1919. a. Pealegi öeldi «Eesti iseseisvuse manifestis» selgesti, et soovitakse demokraatlikku vabariiki, iirlaste proklamatsioonis veel sõna «demokraatia» puudus, ehkki taotletavad õigused seda lubasid.

Need, kes seisid Eesti Vabariigi sünni juures, olid olnud mõttelaadilt ja ideaalidelt demokraadid juba enne 1917. aastat. 1905. aastal, kui Venemaal korras olukord muutus, ruttas tollane ajakirjanik, hilisem välisdelegatsiooni liige ja diplomaat Eduard Virgo eesti keelde tõlkima D. Saturini raamatut «Inglismaa», mis valgustas põhjalikult saareriigi riiklikku ja poliitilist korraldust, selle kujunemist, vorme ning traditsioone. Tõlkija teada oli raamat esimene pikem poliitiline kirjatöö eesti keeles. Väljaandmise eesmärk oli poliitiline. «Me läheneme sellele lävele, mille taga politikaline vabadus seisab,» arvas ta. Seni oodatud Venemaal kõike majanduslikelt reformidelt ja vaadatud poliitiliste ümberkorralduste kui kõrvalise asja peale. «Nüüd on see aeg möödas,» lootis Eduard Virgo. Ta rõhutas ka poliitiliste teadmiste viimist rahva hulka: «... Sest kui laialisemad rahvakihid ise mitte uute

ühiselu vormide järele tarvidust ei tunne ja poliitilisest elust juhtivalt osa ei võta, siis langevad ka kõige hiilgavamalt väljamõeldud poliitikalised juhtimisemasinad kokku. Ühiselulised vormid ja riigikord seisavad rahva peas ja südames.» Ligi 200-leheküljeline raamat jaotati rahva sekka ajalehe «Teataja» tasuta kaasandena. «Teataja» väljaandja ja toimetaja oli tollal 31-aastane Konstantin Päts.

Pärast Esimest maailmasõda iseseisvaks saanud riikidest oli Eesti Vabariik väikseim. Seda väiksust on sageli toodud argumendiks iseolemise vastu. Ajalugu on selle väite kummutanud. 1980. aastate keskel oli maailmas 44 riiki, kus elanikke vähem kui Eesti Vabariigis 1922. aastal. Neist 44-st on ainult 6 vanemad kui Eesti Vabariik, kõik nii või teisiti keskaja pärandina (Andorra, Liechtenstein, Luxemburg, Monaco, San Marino ja Vatikan). Ülejäänud 38 on tekkinud rahvusliku vabadusliikumise tulemusena. Eesti oli esimene, kes astuma hakkas. Praegusest Eesti NSVst elanike arvult väiksemaid riike oli maailmas 1980. aastate keskpaiku 50 ehk üle veerandi. Nende arv võib üksnes suurened. Lord Salisbury't parafraseerides võiks öelda, et suured riigid muutuvad üha väiksemaks ja väikesi saab üha rohkem.

MÄLESTUSI AASTAIST 1944—1954

Otto Tief

ULUOTSA VALITSUS «KUTSE KÜLLA KAROTAMMILE»

Saksa okupatsiooniaegse põrandaaluse Eesti Rahvuskomitee moodustamine ja tegutsemine, mille krooniks oli Eesti Vabariigi valitsuse moodustamine ja avalikult välja kuulutamine Riigi Teatajas, on üldiselt teada välismaal ja Nõukogude Liidus, viimases ka osaliselt avaldatud sellekohase juurdluse materjali kaudu («Eesti Kommunist», nr. 1., 1966, lk. 29—35). Selle alusel esitan ka oma mälestuste katkendid.

«Eesti Kommunisti» mainitud veergudel on artikkel pealkirja all «Reeturite viimane panus»¹, milles sündmuste käiku kirjeldatakse juurdlusmaterjali najal. Selles konstateeritakse, et Eesti kodanlike natsionalistide püüdeks oli taastada Eesti iseseisvus — algul Saksa võimude kaastegevusel ja kui see lootus nurjus, siis Lääne riikide toetusel Atlandi Harta sätte alusel, et sõja lõpul endised iseseisvad riigid taastatakse. Nii väidetakse, et «selles olukorras kerkis esiplaanile rühm kodanlikke natsiona-

¹ Artikli autoriks on L. Park — selle pseudonüümi taga peitub tollane ENSV KGB uurimisosakonna ülem Leonid Barkov. *Toim. Käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnas, reg 1988 : 28. Autori kirjaviisi ei ole muudetud.*

liste, kes sõja algusest peale orienteerusid fašistliku Saksamaaga vaenujalal olevatele imperialistlikele lääne-riikidele. Jutt on grupist, mille eesotsas oli Eesti kodanluse ühe kunagise juhi ja ideoloogi Jaan Tõnissoni isiklik sekretär Ernst Kull... 23. märtsil 1944 toimus Kulli korteris selle grupi esindajate koosolek. Otsustati luua keskus nimetusega «Eesti Rahvuskomitee»... Nagu Uluotsa kampki, unistas ka Kulli rühm kodanliku Eesti riigi taastamisest, kuid ei sidunud oma lootusi Hitleriga, vaid Inglismaaga ja USA-ga... 1944 aasta augustikuus oli Uluotsa kildkond veendunud Hitlerile tehtud panuse lootusetuses. Kõik kodanlike natsionalistide rühmitused peale okupantidega täielikult kokku kasvanud H. Mäe kamba jõudsid ühisele seisukohale, et ainukeseks lootuseks jääb Inglismaa ja Ameerika Ühendriikide abi... Samal ajal, 1944. a augustikuus, nõudis väliskeskus «rahvuskomitee» asemel illegaalse «Eesti Vabariigi Valitsuse» loomist. See oli reeturite viimne panus... Selle etteotsa pidi asuma kodanliku vabariigi viimne peaminister Uluots. Kodanliku Eesti põhiseaduse järgi oli peaminister presidendi asetäitja ja tal oli õigus presidendi äraolekul uut valitsust moodustada...»

Parlamentaarsete rahvalalitsuse põhimõtte alusel vabariigi valitsus koosnes valdava enamuse erakondade esindajatest, nimelt — ühinenud põllumeeste erakonnast (end. põllumeeste kogud ja asunike ja väikemaapidajate koondus) peaminister presidendi ülesannetes Uluots, tema asendaja sise- ja sõjaminister Tief, põllutöominister Kaarlimäe; sotsiaaldemokraatide erakonnast välisminister Reii, kohtuminister Kleesment, teedeminister Pikkov; ühinenud keskerakonnast (end. rahvaerakond ja tööerakond) haridusminister Susi, rahandus-majandusminister Pärtelpoeg, sotsiaalminister Sumberg.² Sõjaväe ülemjuha-

² Tegelikult oli Kaarlimäe portfelli minister ja Pärtelpoeg rahaminister. Põllutöominister Tiefs valitsuses oli parteitu agronoomiaprofessor Liidak ning kaubandus-tööstusminister ühinenud põllumees (end. asunik) Penno. Toim.

tajaks oli kutsutud parteitu kolonel eestiaegsest kaitseliidust Maide, kellele omistati järgmine kutseaste kindralina, sisekaitseülemaks ka parteitu Eesti Tarbijate keskliidu tegelane Reigo.

«18. septembril 1944», tunnistas hiljem «rahvuskomitee» esimees ja «peaministri asetäitja» O. Tief, «tuli minu juurde Uluots, andis deklaratsiooni teksti ja ütles: «Aeg on käes. Sakslased taganevad Eestist. Koguge valitsuse liikmed kokku ja asuge tegevusse.» 19. septembril kutsusin valitsuse liikmed kokku ja lugesin neile deklaratsiooni ette. Deklaratsioonis kuulutati, et Eesti seaduslik valitsus on asunud täitma oma kohustusi, millega seoses põrandalune rahvuskomitee lõpetab oma tegevuse...» Valitsus tegi ühele oma liikmele ülesandeks deklaratsioon paljundada... Trükiti ära Uluotsa «käskkirjad» «ministrite» kohalemääramise kohta»...

Nendest täpsetest tsitaatidest «Eesti Kommunisti» transkriptsioonis nähtub, et reeturitena mainitud isikud olid jäänud truuks Eesti Vabariigile.

Uluots toonitas oma esinemistel, et Eestil on ajaloo vältel tulnud otsida tuge küll venelastelt, küll sakslastelt, kuid ikka ajutiselt ja tagamõttega omariiklusele, mille idee kangekaelsel Kalevite rahval kunagi ei kustunud.

Kuna eestlasi sõdis mõlemal poolel, siis tuleb rõhutada, et moodustatud valitsus ei ühinenud kummagi poolega ja ei pidanud õigeks vastu hakata sissetungivale Nõukogude Liidu väele, vaid takistas Saksa vägede poolt teostatavaid purustusi ja muid kahjustusi.

Osa valitsuse liikmeid ühes peaministri Uluotsaga tegutses välismaal. Kuna Nõukogude okupatsiooniga katkes side nendega ja polnud kooskõlastatud seisukohti tegutsemiseks uues olekorras, otsustati lõpetada esialgu tegutsemine Nõukogude võimu alla langeval maa-alal kuni sideme taastamiseni, jäädes neutraalseks. Sidepaati meie evakueerimiseks Rootsi ei ilmunud. Puise randa kogunenud rahvas läks laiali, kuna Nõukogude väed lähenesid. Mina läksin läbi vee ühele saarele olukorda

selgitama. Seal kuulsin, et järgmisel saarel on ETK inimesi, kel on lootus korda seada mõni paat, kuna neil olevat kaasas paadi mootor. Kuid püsiva meretuule tõttu oli vesi kõrge, mis ei võimaldanud jalgsi läbi mere minna ja puudusid ka muud vahendid. Sellepärast otsustasin tagasi minna Puisse. Seal selgus, et rand oli juba okupeeritud Nõukogude sõjaväelaste poolt. Minu sumadanid olid nende poolt ära viidud. Küla vahele minnes lasti minu sihis mõned paugud selja tagant. Kui ma peatusin, tuli minu juurde üks vene keelt rääkiv ohvitser ja nõudis mult taskukella, öeldes, et seda on tal vaja. Ma andsin ka keti, kuid seda ta ei võtnud.

Puises oli mind oodanud Reigo. Läksime temaga jala Haapsallu ja sealt sõjaväerongiga, kuhu lasti ka eraisikuid, Riisipere jaama. Sealt läksin ma koju Jaanika tallu, kuna Reigo sõitis edasi Tallinna. Mõne päeva järele sõitsid tallu autoga kaks Eesti korpuse ohvitseri sõjaväe kaubastust ja panid ette talu üle anda sõjaväe kaubastule võimalike rüüstamiste ärahoidmiseks. Ma andsin sellekohase allkirja, millega ohvitserid ära sõitsid. Mina jätkasin talurahvaga talutöid, eriti kartulivõtmist.

10. oktoobril oli soe päikesepaisteline ilm. Mina töötasin kartulipõllul, kui tuli talu ajutine perenaine, minu vennanaine, kuna mu naine lastega oli juulikuus pagened mootorpaadiga Rootsi, ja ütles, et mulle on tulnud külalised. Palusin teda külaliste eest hoolitseda, lubades varsti tulla. Koju jõudes leidsin eest mõned sõjaväelased-venelased. Üks neist nimetas end kapten Zaharoviks ja teatas, et mind nõutakse Eesti täitevkomiteesse, nimetas vist kutsujana Karotammi, komitee esimeest. Ühtlasi nõudis ta sõjariistade ja kulla väljaandmist ja vaatas kohe otsides puhvetisse ja riietekappi, käskis sisse pakida mu Eesti sõjaväe mundri ja kaasa võtta sumadaniga toitaineid, selga panna talveriided, öeldes, et ilm võib külmaks minna. Siis käsutati mind autosse, kuhu asus Zaharov ühes teise sõjaväelasega. Naabritalust omaniku Arnold Ahmani äraolekul toodi kinnisest kuurist kellegilt

küsimata välja sõiduauto ja seoti sleppi ning sõit läks lahti.

Tallinnas Laial tänaval Pagari tänava nurgal, kus asus ja asub ka nüüd Julgeoleku komitee — tšekistide (nagu nad endid ise nimetavad) staap, peatati meid tükiks ajaks mingisuguste vormaliteetide täitmiseks. Sel ajal takistas meie pingul slepp liiklust Põllutööministee-riumi ja Oleviste kiriku suunas. Keegi nõudis, et tee antaks vabaks põllutöörahvakomissari autole, nimetati vist ka Abelsi nime. Selle peale reageeris Zaharov vaid halvustava märkusega: «Toože narodnõi komissar!», veni-tades «o» tähte. Viimaks viidi mind ühte pikka koridori, kus oli palju teisi tundmatuid vahistatuid. Mul tuli oodata kaua, ilma et minu liikumist seal oleks jälgitud. Muidugi ukсед olid valve all. Viimaks viidi mind ühte tuppä, kus kohe toimus minu põhjalik läbiotsimine ja minu ning äravõetud asjade registreerimine. Mingit süüdistust mulle ei esitatud, ega küsimusi selle kohta vastatud. Mind pai-gutati sama maja keldrisse. Nii lõppes kutse külla Karo-tammile.

VANGIS TALLINNAS JA MOSKVAS

Meie kinnipidamise koht oli pime kelder, mis oli ühenduses kuumavee torustikuga. Sellepärast oli keldris põrgu kuumus, meie olime särgiväel, mõned koguni palja pealiskehaga. Kuuma ja niiskuse tõttu tekkisid meil ime-kiirelt täid. Nende vastu tõi keegi naisvalvur-sanitar mingit pulbrit, millest oli vähe kasu. Magamiseks olid laudnarid, kuid mitte horisontaalsed, vaid langedes tun-tavalt jalgade suunas. Nende peal magamine oli piin, mida esialgu ei võinud aimata. Magada võis kella 22-st kuni kella 5-e või 6-ni, täpset aega meie ei teadnud. Pärast äratust võis naridel ainult istuda. Ülekuulamiseid toimusid peamiselt ööseti, kuumus ja uneta olek tegi nõrgaks. Räägiti löömistest ja peksmistest ülekuulamisel.

Isiklikult mind füüsilise vägivallega ei sunnitud tunnistama. Oli ju minu asi selge — Vabariigi Valitsuse moodustamine toimus avalikult ja kuulutati välja Riigi Teatajas.

Kord viidi mind päeval välja, pesti ja raseeriti puhtaks ning talutati ülemtšekisti kabinetti. Tema nimi oli vist Vomm.³ See oli sõbraliku ilmega, kostitas paberossiga ja küsis, kas mul on pretensioone uurijate kohta, küllap ta teadis nende trikke. Minul uurijate kohta suurt nurinat polnud, seda enam aga kinnipidamise olude kohta. Ülemtšekist vabandas tegelikku piinakeldri korda just kui juhuslike põhjustega — pole ruume, pole korraldajaid asjade kiire käigu tõttu. Ta lubas üle viia minu parematesse ruumidesse. Varsti viidigi mind üle harilikku vanglasse, n. n. patareisse ja paigutati selle uude ossa, mis hiljuti oli välja ehitatud — kambrid väheste vangide jaoks, raudvooditega, mis päeval tõsteti seina sisse, klotsetiga igas kambris. Minu kamber oli määratud neljale, kuid meid tuubiti sinna sisse viisteist. Sellepärast pidime meie magama kui kilud karbis. Siiski oli seal parem, kui tšeka keldris. Kambrite seinad olid suhteliselt õhukesed, varsti saime nende vahel otseühenduse, võis juttu ajada. Minu naaberkambris oli tuttavaid, nende hulgas Eesti Rahva Ühisabi abidirektor Teodor Männik. Ülekuulamisega meid peaaegu ei tülitatud. Kuid ükskord kutsus mind välja uurija ja tegi ettepaneku saata kiri mu lähematele omastele, et nad tooks tema kätte sumadani produktide, riiete ja pesuga, mida minna tulevikus tarvis. Mina kirjutasingi oma naise õdedele ja need viisidki, nagu hiljem välja tuli, suure sumadani täie produkte ja asju uurijale, kuid need jäid mul saamata. Selle asemel saadeti mind Tallinnast ära. See toimus umbes jõulude ajal. Isikud, kes olid seotud rahvuskomiteega ja vabariigi valitsusega uurivate võimude arvates, paigutati ootamatult ühte

³ Tõenäoliselt oli tegemist ENSV riikliku julgeoleku ministri Boris Kummiga (selles ametis 1941—1950). *Toim.*

ruumi. Sinna toodi ka Alma Ostra-Oinas, kes polnud minu teada otse seotud meie asjaga. Arvatavasti taheti meie kohtamise abil selgitada mõnesuguseid asjaolusid meie kõnelustest. Tõepoolest, hiljem selgus, et A. O.-O. süüdistusasi oli eraldatud teiste ühisest toimetusest, samuti ka Ernst Kulli asi, kellega ei saadud ühendust valitsuse moodustamise ajal.

Meid viidi Balti jaama koos, kuid seal kõik eraldati vagunites erikupeedesse. Reisi sihti meile ei teatatud. Toiduks anti meile mõned karbid lihakonserve. Vagunid olid külmad. Ma ajasin kõik oma asjad ümber keha, pugessin teki alla ja soojendasin oma hingeauruga. Reis kestis mitu päeva, minu arust pidime jõudma Uraali, kui viimaks meid maha laaditi, «musta kaarnasse» (vangiveo auto) asetati ja kuskile vanglasse viidi. Seal lahutati meid jälle. Mind pandi üksikkongi. Järgmisel päeval andis valvur minu üle ühele ohvitserile, kes võttis minu käe alt kinni ja talutas läbi pikke koridore ja treppe kuhugile kabinetti, pani minu istuma toolile ukse juures, ise istus kirjutuslaua taha ja küsis esiteks: «Kas sa tead, kus sa oled?» Muidugi ma ei teadnud. Uuriija siis teatas, et olen Moskvast Lubjanka eeluurimise vanglas. Selgus, et meie süüasi oli Nõukogude Liidu Rahvakomissaride Nõukogu otsusega üle viidud Tallinna kohtu alt Moskva kohtu alla vastuolus kohtu menetluse põhimõttele — *locus regit actum*.

Lubjanka üksikkong oli ruumikas ja puhas, mulle «meeldiski», kuid varsti viidi mind üle ühiskongi, milles olid nõukogude korra kukutajad. Nad rääkisid, et Moskvast olnud sakslaste 1941. a. pealetungi ajal moodustatud põrandaalune valitsus, mille Stalin avastanud ja likvideerinud. Ühte kongikaaslast, kedagi Nedovitši mäletan. Ta ütles enese olevat professor ja kirjanik. Ta juurest leitud nõukogude vastaseid luuletusi, milledeks arendatud mõtet, et rindel on veri ja tagalas pori. Ühiskonge vahetati mitu korda, igal pool oli parem kord kui Tallinnas.

Süüa töid valges kitlis valvurid kandikutega, kuid portsjonid olid nii väikesed, et kõht alati näpistas. Kui eeluurimine oli lõpule viidud kevade poole suve, viidi mind suurde Butõrka vanglasse, kus olnud mitukümmend tuhat vangi, ootamas kohut.

Ülekuulamised toimusid umbes samal meetodil kui Tallinnas, pressiti peale, kes olid organisatsioonis, kus on salajaste relvade laod, milline oli side Lääne riikide vastuluurega. Mina ei saanud kuigi palju uurijate uudishimu rahuldada, sest vabariigi valitsus oli enne Nõukogude Liidu võimu tulekut põranda alt välja tulnud ja tegutses avalikult. Ülekuulamiste protokollid olid niiviisi vormuleeritud, et neid alla kirjutades ma peaksin talitama oma parema teadmise ja südametunnistuse vastu. Füüsilise vägivallega mind ei sunnitud, vaid tarvitati moraalset survet väsitamisega ööd läbi ülekuulamisel viibimisel tühja kõhuga ilma suitsuta, kuna uurija ise einetas ja suitsetas ning ahvatles protokollile alla kirjutama. Kui see korda ei läinud, viidi mind ühe kõrgema ülemuse juurde, kellelt ma palusin paberit, et kirjutada oma käega protokoll ja lubasin alla kirjutada ka juurdleja protokollile, kui minu enese kirjutis toimetuse juurde võetakse. Selle peale «leppisime kokku» ja mina kirjutasin toimetuse ettenäitamise protokollile alla ilma et ma toimetust, mis koosnes mitmest kõitest, oleksin lugenud. Ma küll väga ei uskunud, et kokkulepet täidetakse, kuid Ervin Martinson Eesti Raadiost, kes toimetust lugenud palju aega pärast kohut, ütles, et ta minu käega kirjutatud protokolle selles näinud. Kuna süüdistus oli mulle ette pandud Nõukogude Liidust Eesti eraldamises, mis loomulikult oli meie ülesanne vastavalt Atlandi Hartaga, siis polnud ma huvitatud toimetuse üksikasjadest niivõrd, et oleks mõtet olnud vastu punnida allakirjutamise nõudele, seda enam, et kohus oleks tulnud ka sõltumata minu allkirjast toimetuse ettenäitamise kohta. Muide, ettenäitaja väitis, et teiste tunnistajate seletusi ei tohi lugeda, mis muidugi polnud õige.

Juuli algul 1945, vist 2. kuupäeval korjati meid kokku «musta kaarnasse» ja kõva keelu all, et ei tohi rääkida, välja piiluda, sõidutati meid kohtusse. See oli Nõukogude Liidu Ülemkohus selle sõjakolleegiumi koosseisus. Ruum, kuhu meid viidi, oli lihtne väike saal lihtsate toolide ridadega, umbes nagu mõni seltsimaja või klubi saal. Toolide read, mis määratud kuulajatele, haigutasid tühjusest. Oli hermeetiliselt kinnine istung, ilma süüdistajata ja kaitseta. Kohtu lihtsa laua taga istusid mitu sünge näoga sõjaväelast, kuid nende keskel kindrali vormis noorevõitu blond, ümmarguse näoga ja täidlase kehaga mees lahke naeratusena näol. See oli «verine Ullrich» — kuulus Stalini hävitusprotsesside prokurör, kes oli oma teenete eest saanud ülemkohtu sõjakolleegiumi eesistujaks. Mulle kõige olukorra tõsiduse kiuste meenus anekdoot Eesti taadist karistussalkade peksukohtust, kes kuulis üht head kohtunikku heatahtlikult ja koguni sõbralikult ütlevat «dai karassenko, dai karassenko» ja üht kurja kohtunikku, kes mõirgas: «dovolno!».

Meid paigutati süüpingile vist järjekorras — Tief, Maide, Susi, Pärtelpoeg, Sumberg, Pikkov, Kaarlimäe. Teiste ühises asjas vahistatute üle mõistsid kohut kohalikud tribunaalid või määrati neile karistus administratiivsetes kolmikkolleegiumides (OSO — Osoboje soveštšanije). Osa tegelaste üle eesotsas Uluotsa, Rei, Kleesmendiga tagaselja kohut ei mõistetud vastavalt Nõukogude kohtukorra sättele, mis nõuab kohtualuse isiklikku kohtumõistmisel viibimist.

Kohtukäik oli lühike. Kuna puudus süüdistaja-prokurör, anti sõna pärast süüdistusakti ettelugemist kohtualustele nende istumise järjekorras. Mina ja ka teised toonitasid, et hõivatud riigid Atlandi Harta järgi kuulusid taastamisele, mis pärast Eestis kohalolev presidendi kohustetäitja võis ja pidi määrama valitsuse, sest Saksa okupatsioon oli lõppenud selle vägede äraminekuga. Eesti valitsuse tegevus polnud suunatud Nõukogude Liidu ja tema kaaslaste vastu. Valitsus püüdis takistada sakslaste

poolt teostatavaid purustusi ja põletamisi, mis ka osaliselt korda läks. Valitsus ja rahvas ei tahtnud sõjast osa võtta, kuid sõdivad pooled olid sunniviisil mobiliseerinud mehi ja värbanud vähesel arvul ka vabatahtlikke, kes osa võtsid vaenutegevusest. Seda ei saa süüks panna valitsusele, kes ainult püüdis riiki korraldada, sõjast mitte osa võttes. Minu väidete peale Ullrich tegi just kui heasüdamliku repliigi — «vot vam i prigodilas jurisprudentsia».

Ärakuulanud kohtualuste seletused, läks kohus nõupidamisele. Otsus kuulutati suuliselt vist järgmisel päeval. Otsuse ära kirja süüdimõistetule ei antud. Selle otsuse järgi olime süüdi mõistetud isamaa reetmises, mitte Nõukogude Liidust lahtilöömises, milles oli meile süüdistus esitatud. Otsus oli lõplik, ei kuulunud edasikaebamisele. Karistuseks oli vabaduse kaotus tähtajaliselt kõigile peale Maide, kes oli mõistetud mahalaskmisele. Lisakaristuseks oli määratud pärast vabadusekaotuse lõppu veel kodanikuõiguste kaotus vist kõigile 5-ks aastaks. Vabadusekaotuse määrad olid: Tief — 10 aastat, Susi ja Pärtelpoeg — 8 aastat, Sumberg, Pikkov ja Kaarlimäe — 5 aastat. Kuuldavasti muudetud Maide kõrgeim karistus 10-ks aastaks vangistust, kuid kindlad andmed mul puuduvad.

ETAPP, SIBERI VANGILAAGRID

Pärast kohut meid paigutati Butõrka vangla endisesse ruumikasse kirikusse koos teiste mõnesaja vangiga etappi saatmiseks kuhugile vangilaagrisse. Vangide teadete järgi oli kahesuguseid etappe — kaugetapp ja lähis-etapp. Kaugetapp koosnes tervest raudteerongist, kus vangid olid pandud loomavagunitesse, umbes 30—50 vagunisse. Vaguni keskel oli väike plekkahi — tepluška, kuskil nurgas auk põrandas käimlaks, magamiseks narid. Rongil oli kaasas köök, vangid said sooja supilõrtsi. Neil

oli vagunis «omavalitsus» kuni etapi lõpuni, harilikult mõne kuu järel Kauges Idas, kus olnud tuhandeid laagreid linnade ehitamiseks, nagu Komsomolsk Amuuril jne. Lähisetapiks pandi vangid n. n. Stolõpini vagunitesse, kes need esmalt käiku pannud. Need olid vangiveoks ümber ehitatud kolmanda klassi vagunid, jagatud trellidega kupeedesse. Nendesse tuubiti vange kui silke pütti, toideti konservidega, peamiselt soolakalaga, käimlasse viidi kõiki kindlal ajal kaks korda päevas, küsimata vajadusest. Need vagunid haagiti rongide külge võimaluse järgi. Selletõttu liikus lähisetapp pikaldasemalt kui kaugetapp, elu neis oli põrgu võrreldes loomavagunitega kaugetapis.

Vangid enamasti ihaldasid kaugetappi, kuhu vange valiti välja Krasnaja Presnja etapivanglas. Ka mind viidi sinna, kuid seal praagiti välja vanaduse tõttu. Kaugitta nõuti noori füüsilise töövoimega inimesi.

Nii sattusid meist vanemad mehed — mina, Susi, Pikkov ja Pärtelpoeg lähisetappi, umbes augustikuul, kuulu järgi Kuibõševi. Seal seisimegi mõne aja etapivanglas, kuid, kuna nähtavasti meie peale polnud nõudmist, saadeti edasi Novosibirski, kus meiesugune kaup oli vastuvõetav.

Meid viidi Krivoštšokovo laagrisse, kus oli mitu lähestikku lagpunkti mitmesuguste tehaste juures, millistest nad olid eraldatud okastraataiaga, nurkadel kõrged vahitornid, vangikeeles «kukuškad». Lagpunkti jõudes pandi meid kohe puhastama tsooni — kahe okasaia vahe, mis pidi olema puhas rohust ja rehadega üle äestatud, et poleks ühtegi jälge. Meie ebaterve välimuse järgi õhtusel ülevaatusel ja meie kaebusel määrati Pikkovit, mind ja Pärtelpoega arstlikule ülevaatusle. Arstlik komisjon ühe noore naise eesistumisel, katsunud meid igast kandist, eriti tähelepannes tuharaid ja turseid, määras meid laagri haiglasse. See oli umbes oktoobri teisel poolel.

Mina olin üleni paistes — jalataldadest kuni peaeni. Eriti jalad olid kui elevandil. Diagnoos — alimen-

taarne distrophia või lihtsalt nälg ja soolakala dieet, sest laagri kogemuste järgi sool suurel määral tekitab turseid. Sanitaarpersonali arvamus kuuldus, et mind kauaks ei ole. Haigla toit oli kehv, kuid märksa parem üldratsioonidest. Köht oli kuude vältel lahti, midagi ei püsinud sees. Kuid ma sain sideme kodurahvaga, hakkasin saama toidupakke, pikapeale hakkas köht toitu seedima. Arstid, kaasvangid-leedulased, olid heatahtlikud, ei kiirustanud väljakirjutamisega, olgugi, et arstlikud komisjonid vangla valvepersonalist tihti käisid tuharaid uurimas. Kui tuharad hakkasid ümaraks minema, oli kohe käsk — tööle. Aasta jooksul mu tervis niivõrd kosus, et komisjoni otsus tuli — nõrgajõulisele tööle laagri tsooni sees.

Nälg üldiselt murdis rahvast loogu maha, kuid paranutele jättis oma jäljed. Minul nõrgenes mälu ja tekkisid mälulüngad. Aga teisest küljest kadusid reuma, radikuliit, išias, millede all ma varem kannatasin. Üldse selliseid haigeid haiglas polnud kuulda. Võibolla, neid ei pandud haiglasse, aga tõenäoliselt «näljakuuril» oli nende haiguste suhtes teatav ravitoime.

Haiglas liikus sissepoetatud raamatuid, muuseas ka ingliskeelseid. Mul läks korda osta inglise-vene sõnastiku häälendamise õpetusega, mille maskeerisin eesti-vene sõnastikuks, kuna ingliskeel oli «tabu» all. Mõne aja järel ma juba lugesin inglise tekste sõnastiku abil. Neid sain ma muidugi toidupakkide arvel, sest rahalist tulu laagritööst polnud. Mulle juhtus näppu koguni haruldasi raamatuid, nagu ingliskeelne kompartei ajalugu ja professor Šrödingeri⁴ kuulus loeng «What is Life?»

Viimane eriti virgutas mind lugema filosoofilisi teoseid lagpunktis raamatukogust, kus oli kommunismi korifeede teoseid, aga ka Černõševski, Herceni jt. töid, millede järgi vangide seas polnud suurt nõudmist. Ilukirjandust oli raske saada, see oli broneeritud harilikult eesõigus-tatuile.

⁴ Mõeldud on 1933. a Nobeli füüsikaauhinna laureaati, austria professorit Erwin Schrödingeri (1887—1961). *Toim.*

Eriti Srödingeri «What is Life?» (mis on elu?) mõjul tekkis mul huvi vaadelda elu tähtsat ala — majandust üldiste loodusseaduste alusel. Lenini tööde lugemine juhatas mind Hegeli juurde, keda ma küll sain iseseisvalt uurida pärast laagrist vabanemist, samuti ka Spinozat ja teisi Lääne filosoofe. Lenini, Marxi ja Engelsi tööde kaudu tutvusin ka esialgselt lähemalt dialektika teooriaga selle uuema aja aspektis — et dialektika on arengu kui korrapärase muutlikkuse põhiseadus. Haiglas oli palju aega mõtisklemiseks ja mul tärkas mõte kirjutada teos elu majandusliku külje arengust mitte mõne majandus-süsteemi pooldaja seisukohast, vaid tõusta väljaspoole maist võitlust, nii öelda kosmilise vaatlaja asendile.

Nõrgajõuliste brigaadis pandi mind «raamatukõitjaks» — tegema vihikuid. Paberipuudus oli Siberis suur. Meie laager oli saanud üle võtta mingi paberilao ja kasutas seda nõrgajõuliste vangide tööle rakendamiseks. Alguses polnud töönormid väga suured, nii et mul läks korda suuri paikaseid (leiva portsjone) kuni üks kilo välja teenida neljasaja grammilise normi asemel. Varsti olin ma niivõrd kosunud, et leiti kohaseks saata mind tööle väljaspool laagri aeda (tsooni) vabrikus, mille juurde kuulus minu lagpunkt. Väljaspool tsooni töö oli kurnav mitte üksi raskema töö tõttu, vaid ka eri protseduuride tõttu, mis tuli läbi teha ükskõik missuguse ilmaga — tööjõu üleandmine lagpunkti ja tehase vahel oli seotud rivistamisega, loendustega, läbiotsimisega (smonn) jne. Kui arvud ei klappinud, tuli lisaprotseduure — otsida kadunud ja muidu puuduvaid, teised aga pidid rivis seisma, mis vangide puuduliku riietusega rajus ja külmas oli piinarikas, kurnav.

Vangide koosseis polnud sugugi ühtlane, olgugi et laagrirežiim neid püüdis nivelleerida. Põhigruppe oli kaks, mis sugugi üksteisega ei sobinud: bõtoviki (olustikulised) ja kontrikud (nõukogude vastased). Nendest esimesi loeti riigitruudeks ja neid eelistati suhtlemises võrreldes kontrikutega. Bõtovikkudel oli omakorda kaks

eelistatud rühmitust: blatnoid (suured vargad, röövlid ja mõrtsukad) ja maloletkad (alaealised). Blatnoid olid laagri-aristokraatia, kes tööd ei teinud, pidasid «maksu all» pakisaajaid ja panid oma õiguse maksma verise vägivallega. Neid pelgasid ka laagri vähemad ülemused — valvurid, sest neil oli kindel organisatsioon ja tõhus hirmutamise vahend — nurgatagant mahalöömine. Kuid nad olid pahatihti ka suuremate massiliste ülestõusude initsiaatorid koostöös kontrikute vägivalameestega. Maloletkad olid revolutsiooni, kodusõja ja ilmasõdade kõrvalprodukt. Vanemate hooleta jäänud noorukid moodustasid jõugud, mis terroriseerisid suurlinnu. Puuduliku toitluse ja ebasanitaarse eluviisi tagajärjel olid nad väikekasvulised, olgugi mõnikord polnudki alaealised. Viimaks olid võimud sunnitud neid püüdma ja laagritesse koondama. Novosibirski laagrid olid neist üle koormatud. Võimud nagu tundsid end süüdlastena nende ees, püüdsid neile teha mõningaid soodustusi ja panna neid jõukohasele tööle. Vangide ühiskonnas oli see noor kaardivägi, kel õigus oli harilikule massvangile nii palju pahandust teha kui vähegi võimalik, ilma et neid oleks saadud karistada — nad on ju alaealised.

Kuna algul kõik vangid — mehed ja naised elasid ühes traataias, kuigi eraldi ruumes, siis tekkis varsti üks eriliik vange — mamkad, s. o. rasedad ja lastega naised. Need olid eraldi ruumes, said paremini süüa, eriti ka piima.

Kuna sikkude ja kitsede kooselu läks ülemusele tülikaks ja kulukaks, eraldati mamkad eri traataia taha. Samuti hakati kontrikuid koondama erirežiimiga laagritesse, mida loeti karistuse raskenduseks. Kuid kontrikutele enestele oli see karistuse raskendus teretulemast, kuna päästis neid blatnoide ja maloletkade hirmuvalitsuse alt.

Määratuna tööle väljaspool tsooni sattusin ma sõjaväe kastide tehasesse. Maloletkad klopsisid kaste kokku väga osavasti ja kiiresti. Ühe hoobiga naelapea pihta kadus nael tervena kasti laua sisse ja mõne minutiga oli mahu-

kas sõjaväekast, mis mulle andis tõsta, valmis. Neid kontrolliti sõjaväelaste poolt ja pitseeriti kinni. Sellejärele tulid nad vanematele meestele ja naistele värvimiseks. Nitrovärvi paksu haisu sees oli see töö tervisele kahjulik. Mõne kuu pärast praagiti mind välja ja määrati etappi invaliidide laagrisse.

Ühel ajal minuga oli määratud tööle väljaspool tsooni Pikkov, kes oli minust vanem ja raske südame rikkega. Ta oli seda tööd jõudnud teha'vaid ühe päeva, tööl kokku varisenud ja surnud. Ta maetud nagu kõik vangid tsooni taha. Mina sain ta surmast teada, kui ta oli juba maetud. Selliseid laagrist vabanemisi juhtus iga päev mitu. Kuid uusi sissetulijaid oli veel rohkem.

KASAHSTANI VANGILAAGRITES

Invaliidide laager, kuhu ma olin määratud, asetus Kasahstanis, mõnikümmend kilomeetrit Karaganda linnast. Seal oli olnud ühe Inglise ettevõtja vasekaevandus ja vase sulatustehas. Need olid kodusõja ajal rüüstatud ja määratud vangilaagrina taastamisele. Vangid pidid endile ise kivikasarmud püstitama. Laagri sees oli pae-murd, kust sõjaväelased murdsid ehituskive, millede hulka juhtus ka sinakaid ja rohekaid vaske sisaldavaid raskeid kive. Tuhanded vangid tassisid kive kivimurrust ehitusplatsidele. Veokid puudusid. Teised vangid ladusid müüre ja nii kerkisid kivikasarmud, kuhu asetati vangid telkidest. Töölisteks olid peamiselt vabrikutöölt välja-praagitud invaliidid. Kuid oskustööks ja teiste väljaõpetamiseks oli toodud ka nooremaid. Algul polnud mingeid töönorme, kuid vangivalvurite kepid ergutasid pingelisele tööle. Toitlus oli nõrgem kui vabrikutöö laagrites. Kuid see oli režiimilaager kontrikutele, kus puudusid blatnoid ja maloletkad. Sellepärast oli seal elu rahulikum. Muidugi, ka kontrikute seas oli tüüpe, kes blatnoide mõõdu välja andsid, kuid neid oli suhteliselt vähem ja andamid

neile polnud just koormavad. Kuna kivitassijaid oli palju, siis jõudsid nad ehitajatele materjali kätte toimetada ilma erilise pingeta ja töö vabas õhus oli tervislikum kui vabrikus. Need, kes kuskilt said toetust (ja selleks takistusi ei tehtud), hakkasid kosuma, nende seas ka mina. Kuid kosunud inimmaterjali järgi oli nõudmine suur ja varsti ilmusid ostjad. Pandi toime komissovka etapiks kõlbuliste väljavalikuks. Üks ostja pani käe ka minu peale. Ma püüdsin vastu vaielda, selgitades, et olen vana ja vilets tapi jaoks. Kuid ostja rahustas: «Nitševo, morda krasna!» Tõepoolest, mul võis olla näos puna, kuna massvangi näovärvus oli hall. Väljavalitud mitusada meest laaditi veoautodele ühes oma asjadega ja sõit läks lahti laia steppi. Kui meie olime mõnikümmend kilomeetrit ära sõitnud, leidsid valvurid, et ruumi on vähe ja käskisid kastid ja sumadanid tühjaks teha ja välja visata. Ei aidanud siin palumine ega hulumine. Varsti oli taara üle parda ja autokaravan liikus edasi, keerutades üles stepi tolmu. Sõit kestis mitu päeva, ööbiti stepis, valvurite ahel koertega ümber; oli vilja koristamise aeg, kuid harva juhtus teele mõni viljapõld, enamasti kidura, kuiva all kannatanud viljaga.

Sõites mööda siledat steppi tulid nähtavale maapuurimise seadmed mustade hunnikutega. Olime jõudnud Ekibastusi, uude söebasseini, kus sõelademed algavad maapinna lähedalt paksusega sada ja rohkem meetrit. Kohal polnud veel kapitaalseid ehitusi, vaid laiusid telkide read ja vangid juba ehtasid laagri tsooni — tegid okastraataia oma telkide asula ümber. Nii sai minust kuulsa Ekibastusi söebasseini «rajaja ja ehitaja», kus võetakse lahtistest karjääridest välja kümneid miljoneid tonne kivisütt aastas.

Kuna söetööstuse rajamisel vajati suurel määral oskustöölisi, koostati iga vangi kohta ankeet — mida keegi oskab ja mis tööle ta kuulub. Mina nimetasin oma juristi kutset, lootes saada tööd kantseleis. Kuid ankeedi koostaja, kuuldes juristi kutset, märkis kindla otsustavusega,

nähtavasti üldise juhtnööri alusel, ankeeti — tšernorabotši — mustatööline.

Ehitati juba raudteed söebasseini juurde, mis läks käsitsi ludinal, kuna stepp oli sile kui laud. Veeti ehitusmaterjale, puha puit, sest kivikarjääre polnud nähtavalt läheduses. Ehitati eeskätt tööstushooneid ja koosolekute ruume, sest vangidele jätkus algul telkidest, kuid tulevikus pidid sinna tulema komsomolide löökbrigaadid. Hakati kaevama suurt kotlovani (auku) elektriijaama rajamiseks. Talv tuli kätte, Kasahstani käre talv lume-
tuiskudega. Külma püsis 30 kraadi ümber ja vangid olid ikka telkides. Nendes olid küll plekkahjud — tepluški, kuid läbi telgiriide puhus külma sisse pahinal. Lahtiriidetumisest polnud juttugi. Vildid jalas, vateeritud läkilämbes peas, vatijopid — bušlatid seljas, nii sai magatud. Minu tuli käia tööl väljaspool tsooni kotlovani kaevamisetööl pea terve talve, kuid siis oli mul võhm väljas, mind praagiti tsoonisestele töödele öövahiks-tuletõrjujaks.

Elu kogemuste najal Ekibastusi laagris on kuulsas Vene kirjaniku Solženitsõni poolt avaldatud novell «Ivan Denissovitši üks päev». See päev loeti heaks päevaks, kuna teose kangelasel ei tulnud töötada tsooni taga, kus töö oli eriti tappev, mida tundsin ka mina töötades seal. Solženitsõn ei töötanud Ekibastusi laagris minu seal olemise ajal. Mina teda üldse ei tundnud. Kuid temast rääkis mulle mu sõber-laagrikaaslane invaliidide laagris Arnold Susi, kes oli tutvunud Solženitsõniga Lubjanka eeluurimise vanglas ja seda tutvust edasi arendanud hiljem vabaduses, mil Solženitsõn temale jutustanud oma elust Ekibastusi laagris.

Tuletõrjuja töö oli tarvilik, seda enam et peamised ehitused olid puust. Eriti tuli valvata õõseti, sest telke ja hooneid kõeti tugevalt talviste pakaste külmade pärast. Toit selles tähtsas töölaagris oli palju parem kui varem minu poolt nähtud laagrites. Ma oleksin heameelega sinna jäänud kuni oma vangiaja lõpuni, kuid järgmisel suvel tuli käsk — kõik vanemad ja nõrgemad saata invaliidide

laagritesse, tõenäoliselt, et mitte neid toita põhitoidu normide alusel võrdselt noorte jõuliste meestega. Mind saadeti tagasi Spasski laagrisse. Nii vastumeelt kui see mulle siis oli, päästis see etapp võibolla mu elu. Hiljem oli toimunud Ekibastusi laagris ülestõus, milles esimesel ööl mahalöödud muu seas palju öösiseid korraldajaid-tule-
tõrjujaid.

Spasskis leidsin ma eest ühe inglase, kellega olin tutvunud juba esimesel Spasskis viibimisel. See oli küll vene inglane, kelle isa insenerina oli Venesse asunud. Ta ise oli laevaehituse insener — Boriss Nikolajevitš Evans. Ta oli laagrisse sattunud kummalistel oludel. Ta olnud vastavate võimude loal Ühendriikide saatkonna konsultant-tõlk laevaehituse insenerialaste terminite tundjana vene, prantsuse ja inglise keeltes, kuna ta oli studeerinud Pariisis ja Londonis. Ta olnud heas vahekorras saatkonna tegelastega, eriti Georg(?) Kennaniga, mille tõttu talle mõnikord antud ka esindusülesandeid. Tol ajal sõlminud Stalin Jaapaniga tähtsa lepingu, vist mittekallaletungimise lepingu, mis olnud Ühendriikide huvidele kahjulik. Aga kui Jaapani esindaja ära sõitis, tulnud diplomaatliste kommete kohaselt ka Ühendriikide saadikul vaksali ilmuda. See olnud saadikule vastumeelt ja et kuidagi väljendada pahameelt lepingu üle, saatnud ta enese esindajana mitte diplomaatilisse koosseisu kuuluva isiku, vaid tehnilise konsultandi Evansi saatkonna autos vaksali. Evansi jutu järgi olnud nii Stalin kui ka Jaapani esindaja õnneliku kokkuleppe liikude järel kõvasti pommis. Stalin kaisutanud Jaapani esindajat, vist peaministrit, nime olen unustanud, ja aidanud isiklikult teda vagunisse minna.

Kuid Evansile tulnud pill pika ilu järele — ta tehtud spiooniks ja pandud vangi viieteistkümneks aastaks. Kuna ta oli eakas — kaks aastat minust vanem — sattus ta lõpuks Spasskisse, mis kujunes üheks suureks invaliidide laagriks 15—20 tuhande vangiga. Selles olid ka suured haiglad. Kirurgina töötas seal vana prof. Kolesnikov.

Tema olnud üks komisjoni liigetest, kes uurinud Katõni metsa suurt salakalmistut, selgeks tegemiseks, et mitte Nõukogude Liidu võimud ei olnud seal hukanud üle kümne tuhande Poola ohvitseri, vaid Saksa fašistid. Ta oli ka Eestis ja mujal välismaal käinud ja lõpuks leitud, et ta ei sobi vabadesse, kuna rääkinud liig vabalt. Ma olin ta haiglas algul öövaht, siis sanitar ja lõpuks röntgenikabineti statistik, kes kirjutas arsti poolt dikteeritud tekstid vastavasse päevaraamatusse.

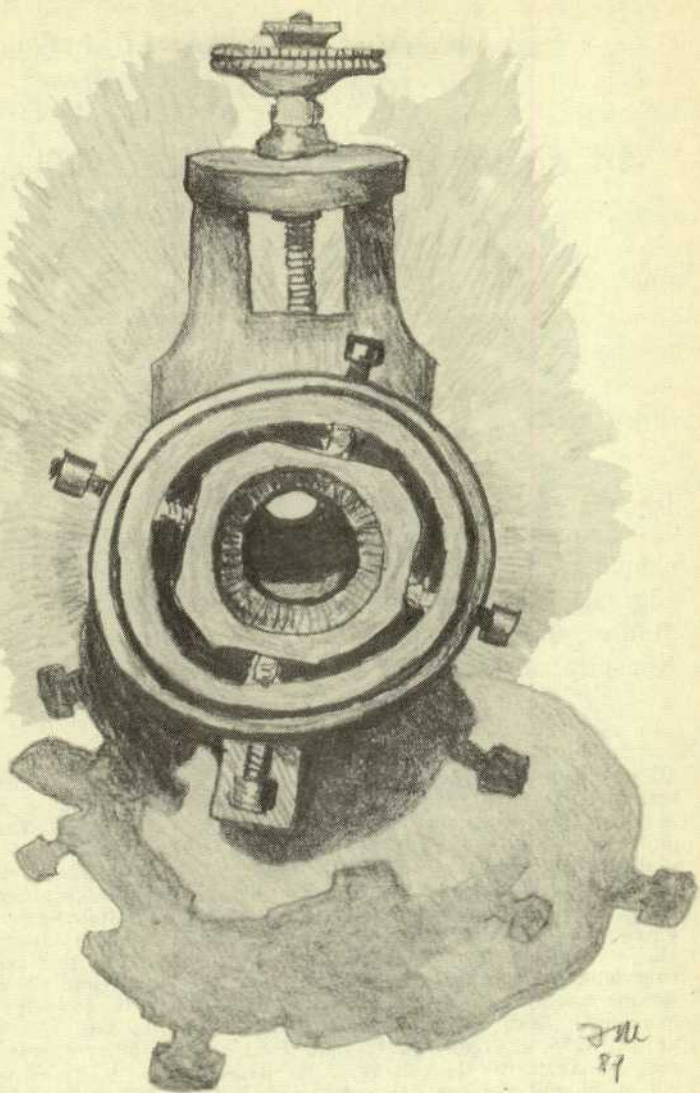
Sel ajal oli mul põli parem kui vangide massil peamiselt selle tõttu, et haigla personalil olid omaette ruumid. Ka balanda — vangitoit, peamiselt peedilehtede sulp roiskunud kalade ja kartulitega, oli vast paksem.

Röntgenoloog oli Saksa sõjaväe arst mingi kriminaalparagrahviga ja sai vabaks Adenaueri visiidi ajal Moskvast sõlmitud kokkulepete alusel Stalini ja Adenaueri vahel.⁵ Selle järel viidi mind üle tööta invaliidide barakki. Seal oli kõige räpasem ja näljasem inimmass kogu minu laagri ajal. Troostiks mulle sain nüüd tihti kokku Evansiga ja kõnelda ingliskeelt. Kuna meie mõlemad saime kodunt pakke, oli meie füüsiline seisund enam-vähem rahuldav. Tänu Evansile valdan ma nüüd ingliskeelt paremini kui saksa- ja prantsuskeelt, mida olin koolis õppinud, kuna ingliskeel on mu vangilaagri saavutus. Kuid ingliskeele hääldamine, nagu seda kuuleb raadios, on mulle vähe arusaadav, saksa- ja prantsuskeelsest jutlemisest saan paremini aru. Nähtavasti oli Evansi ingliskeelel venepärane kõla, lahkuminev välismaa inglaste hääldamisest. Kuid ingliskeelseid ajalehti, mis Eestis on saada, nagu Daily World, Morning Star jne., samuti ingliskeelset ilukirjandust loen vabalt, sõnastiku abita. Kindel enesele võetud ülesanne õppida ingliskeelt kõigi takistuste kiuste andis vangielule sisu ja aitas hoida mu moraali.

⁵ Siin on eksitus. Lääne-Saksa kantsleri Konrad Adenaueri visiit Moskvasse, mille tulemusena vabanes enamik N. Liidus veel elus olevaist Saksa sõjavangidest, toimus 2.—14. IX 1955. *Toim.*

Praktika näitas, et kelle moraal langes, see ei kannatanud vanemas eas vangipõlve välja. Muidugi ka laagris loetud ühiskondlik-filosoofilise sisuga teosed aitasid avardada mu silmaringi ja tõsta uuele tasemele mu veendeid ja arusaamist inimühiskonna elust.

Mõni kuu enne 10-ne aastase vangipõlve lõppu viidi mind üle ühte lagpunkti Karaganda linnas, mis täitis etapi ülesandeid vabanevate vangide suhtes. Sinna koonduisid ka ettevõtete nõudmised tööjõu peale. Eriti palju oli nõudmisi kivisõe- ja vasekaevandustesse, milliseid seal ümbruses oli palju. Kuid minuealisi põlati. Kuid tähtaeg jõudis, mil vangla väravad avanesid mu ees — mine välja.

211
87

EESTI PAGULASVALITSUS 1944—1988

44 aastat riiklikku pagulaspoliitikat

Enn Nõu

Esimesele Vene okupatsioonile Eestis järgnes Saksa okupatsioon. 1942. a juunis toimusid esimesed Eesti Vabariigi aegsete poliitikute (Jüri Uluots, Otto Pukk, Alfred Maurer, Johan Holberg jt) pörandaalused koosolekud. Konspiratsiooni pärast ei kirjutatud protokolle. Algul

Kirjutises on kasutatud originaaldokumentide ära kirju; Artur Mägi kirjavahetust ja originaaldokumente; eesti pagulasajakirjanduse materjale aastaist 1944—1988; dokumentide telefonitsitaate Heinrich Margalt 1983. a kevadel; intervjuud Helmut Maandiga 15. V 1983. a, milles ta lähtub aastail 1944—45 tehtud isiklikest märkmeist; intervjuud Aksel Margaga 17. VII 1986. a. Trüükistest on viitamata kasutatud veel järgmisi: Leonid Barkov. Mõrvarid ei pääse karistusest. Tallinn, Eesti Raamat, 1966, lk 90—95 ja pilditahvlid; Johannes Klement. Kolm aastat iseseisvuse võitlust võõra okupatsiooni all. — Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas VIII: Heitluses kahe suurvõimuga. Stockholm, EMP, 1959, lk 7—50; Helmut Maandi. Kümne aasta eest. — Eesti riik ja rahvas..., lk 66—69; Helmut Maandi. Eesti Vabariigi Rahvuskomitee ja Otto Tief. — Looming, nr 10, 1988, lk 1380—1404; Otto Pukk. Me võitleme oma õiguse eest. — Eesti riik ja rahvas..., lk 64—65; Erik Virbsoo. Lugsid möödunud aegadest. Ühendriikides, Kalev, 1987, lk 214—223. *Aut.*

Artikkel on antud avaldamiseks nii «Manale» kui «Akadeemiale». Vt ka: Arnold Susi. Jüri Uluotsa katse Eesti iseseisvust taastada. — Looming, nr 3, 1989, lk 370—374; Heinrich Mark. Eesti Vabariigi Presidendi ja Valitsuse juriidiline kontinuiteet. — Looming, nr 10, 1989, lk 1399—1406 (= Teataja, nr 18, 30. IX 1989, lk 3—5). *Toim.*

tuldi kokku Otto Tiefi ja Otto Puki korterites Laenu-panga hoones Tallinnas, siis Alfred Maureri korteris Viru tänaval ja lõpuks Maapanga majas. Peeti Valimis-kogu arutlusi presidendi asetäitja valimise küsimuses. Kaaluti põrandaaluse valitsuse moodustamist. 6. jaanua-ril 1943 tuli Rootsisis kokku välisdelegatsioon koosseisus August Rei, Heinrich Laretei ja Aleksander Warma. Välisdelegatsioon võttis seisukoha Vabariigi Valitsuse küsimuses, mis tehti teatavaks Jüri Uluotsale. Too teatas septembris 1943 Johannes Klesmendi kaudu oma nõus-olekust sellega. 1. detsembril 1943. a andis Jüri Uluots päevakäsu, milles ta pani sõjaminister Holbergi peale sõjavägede ülemjuhataja asetäitja ülesanded. Saksa oku-patsiooni tingimustes arendati niimoodi vaikselt Eesti Vabariigi juhtimise kontinuiteeti.

Märtsi lõpus 1944 loodi Eesti Vabariigi Rahvuskomi-tee. Asutajad olid endistest poliitilistest erakondadest allesjäänud isikud. Ka eesti poliitikud Soomes soovisid Rahvuskomiteed. Sõja lõpp oli ette näha. Rühmade esin-dajate koosolek toimus Tallinnas Tatari tänavas. Sellest võtsid osa sotsiaaldemokraadid Oskar Gustavson ja Johannes Pikkov, keskerakondlased Oskar Mänd ja Ernst Kull, asunikud Johannes Sikkar ja Helmut Maandi, Jüri Uluotsa esindajana Juhan Kaarlimäe, kes kuulus Põllu-meestekogudesse, samast ka Artur Ekbaum, ja erapooletu agronoomina Kaarel Liidak. Tartu ja Tallinna vastupanu-liikumise organisatsioonide poolt tulid Harri Moora, Juhan Reigo ja Endel Inglis. Juhan Reigo valiti pea-sekretäriks. Koosolekust osavõtjad said liikmeteks. Järg-misel koosolekul paar nädalat hiljem moodustati viieliikmeline juhatus, mille esimeheks sai Kaarel Liidak ja sekretäriks Juhan Reigo. Parlamentaarne liin oli ära-tatud uuesti ellu.

Aprillis 1944 toimusid Tallinnas ja Tartus arreteeri-mised. SD vahistas ligi 150 isikut, kuigi nad kõik ei olnud Rahvuskomitee inimesed. Helmut Maandi, kuulnud Ernst Kulli vangistamisest, läks viieks kuuks põranda alla.

Rahvuskomitee nimestikud olid sattunud SD kätte. Ka Juhan Reigo, Endel Inglise, Johannes Sikkar, Oskar Gustavson ja Kaarel Liidak varjusid. Kaks katset Soome põgeneda ebaõnnestusid.

20. aprillil 1944. a toimus Tallinnas Valimiskogu protokollitud koosolek, mille kutsus kokku Jüri Uluots peaministrina. Kriisiolukorra tekkimisest juunis 1940 oli möödunud 46 kuud. Valimiskogust võtsid osa peaminister Jüri Uluots, Riigivolikogu esimees Otto Pukk, Riiginõukogu teine abiesimees Alfred Maurer, sõjavägede ülemjuhataja asetäitja ja sõjaminister Johan Holberg ning Riigikohtu esimehe asetäitjana Riigikohtu vanim liige riigikohtunik Mihkel Klaassen. Valimiskogu konstateeris, et kõik, mis toimus pärast 21. juunit 1940, on põhiseadusevastane ja juriidilise väärtuseta ning et Eesti põhiseaduslikud riigorganid püsivad edasi 16. juuni 1940. a koosseisus. Edasi nenditi, et vabariigi presidendi asetäitja valimine ei ole kestva okupatsiooni ajal põhiseaduslikult nõutav ja ka mitte otstarbekohane. Vabariigi presidendi kohuste täitmine on põhiseaduslikult üle läinud peaminister Jüri Uluotsale ja kui temal peaks olema takistusi, siis peaministri asetäitjale. See protokoll on hiljem tähtis vaidlustes, mis eelnesid 1953. aastal kahe valitsuse moodustamisele.

21. aprillil 1944 nimetas Jüri Uluots käskkirjaga antud eriõigusel Alfred Maureri portfelli ministriks ja ühtlasi peaministri asetäitjaks. Samuti nimetas ta Otto Tiefi portfelli ministriks ning kui Alfred Maureril peaks takistusi olema, siis peaministri asetäitjaks. Seega avati kontinuiteedi võimalus, kui Jüri Uluotsaga midagi peaks juhtuma.

Juunis 1944 tulid SD poolt jälitatavad Rahvuskomitee liikmed uuesti kokku poolpõlenud Laenukangas majas. Tagaotsitav esimees Kaarel Liidak asendati koopteeritud Otto Tiefiga. Ka Richard Övel kutsuti juurde. Peeti sidet Eesti esindajatega Soomes ja Rootsis. Rootsist käis kiirpaat korduvalt Hiiumaal Soela väinas.

1. augustil 1944. a trükiti Rahvuskomitee «Manifest Eesti rahvale» ja kleebiti Tallinnas üles. Selles kuulutas Rahvuskomitee enda kõrgeimaks võimuks Eestis kuni põhiseaduslike organite ellukutsumiseni. Heinrich Laretei luges Stockholmis manifesti ette ajakirjanikele. Rahvuskomitee pidas oma ülesandeks riigi ja rahva kaitse organiseerimist. Koos käidi nüüd korrapäraselt. Jüri Uluotsa esindas Otto Tief. Rahvuskomiteed täiendati August Rei, Rudolf Penno, Heinrich Laretei ja Heinrich Neuhausiga Rootsisis ning Aleksander Warma ja Eerik Laidiga Soomes. Viimane käis kaks korda salaja Eestis. Rahvuskomitee avaldas lisaks «Manifestile» ka «Korraldused» nr 1 ja 2. Need trükiti salaja ETK (Eesti Tarvitajateühisuste Keskühisuse) trükikojas väga heale paberile, mida SD meelest Eestis enam ei leidunud. Nende arvates paljundati korraldused Rootsisis. Trükikoda jäigi avastamata.

Augustis 1944 tuli eesti rügement Soomest Eestisse. Eesti Vabariigi taastamiseks tekkis vajadus moodustada Eesti Vabariigi Valitsus. Rahvuskomitee ja Jüri Uluotsa ümber koondunud inimesed arutasid asja omavahel. Ühel augustiõhtul Rahvuskomitee kogunemisel Maapanga hoones teatas koosolekut juhataja Otto Tief, et Jüri Uluots on otsustanud moodustada valitsuse ja teinud talle ülesandeks väljavalitud isikutega selle üle läbi rääkida ning kokku leppida. Esialgu salaja. Valitsus pidi tulema 12-liikmeline, koos riigikontrolõriga. Koosseis jäi saladuseks ka osale Rahvuskomiteest. Sellesse oli ette nähtud 7 liiget Rahvuskomiteest ja 5 väljastpoolt, nn seinast seinani koalitsioon. Otto Tief kutsus kõik kohalviibivad isikud ükshaaval teise tuppa. Helmut Maandile tegi ta nelja silma all ettepaneku asuda riigisekretäri kohale. Viimane pidas teisi selle ülesande jaoks sobivamaks, aga lubas nõustuda juhul, kui kedagi paremat ei leita. Riigikontrolõriks määrati Oskar Gustavson. Arnold Susi, Johan Holberg, Hugo Pärtelpoeg, Voldemar Sumberg ja Johannes Klesment tulid väljastpoolt Rahvuskomiteed, aga nad

koopteeriti. Johannes Klesment ja Johan Holberg ei võtnud osa ühestki Rahvuskomitee koosolekust, nendega pidas Otto Tief läbirääkimisi mujal. Rahvuskomitee oli avaldanud oma mõju Jüri Uluotsale. Erakondlik parlamentaarne mõtlemine mõjutas alalhoidlikku riigimõtet.

Pühapäeval, 17. septembril 1944. a viibis vähki põdev Jüri Uluots raske voodihaigena Tallinna Keskhaiglas. Selgus, et sakslased olid otsustanud rinde õgvendamiseks Eesti loovutada.

18. septembril 1944. a nimetas Jüri Uluots kui peaminister vabariigi presidendi ülesandeis käskkirjaga erioigusel ametisse Vabariigi Valitsuse koosseisus: Otto Tief — peaministri asetäitja ja siseminister, Arnold Susi — haridusminister, Rudolf Penno — kaubandus- ja tööstusminister, Johannes Klesment — kohtuminister, Kaarel Liidak — põllutööminister, Hugo Pärtelpoeg — rahaminister, Voldemar Sumberg — sotsiaalminister, Johan Holberg — sõjaminister, Johannes Pikkov — teedeminister, August Rei — välisminister, ja Juhan Kaarlimäe — minister. 20. septembril 1944. a lahkus Jüri Uluots valitsuse nõuandel Eestist koos Johannes Klesmendiga, kes läks kaasa Uluotsa soovil. Samal ajal lahkus Eestist Alfred Maurer. Otto Pukk põgenes Saaremaa kaudu. Timotheus Grünthal oli ära läinud juba varem.

19. septembril 1944 toimus Eesti Maapanga majas Otto Tiefi kabinetis Rahvuskomitee koosolek u 20 osavõtjaga. Kolonelid Jaan Maide ja Arnold Sinka andsid vanemate sõjaväelastena olukorrast informatsiooni. Kaaluti Vabariigi Valitsuse väljakuulutamist ja võimalust kaitsta mingit osa Eesti territooriumist, et Eesti Vabariiki lühikeseks ajaks *de facto* taastada. Lõplikke otsuseid ei tehtud.

20. septembril 1944. a kutsus Otto Tief Rahvuskomitee uuesti Maapanga majja kokku. Hommikul oli ta palunud riigisekretäriks kavatsatud Helmut Maandi oma

kontorisse. Jüri Uluots oli otsustanud Vabariigi Valitsuse välja kuulutada. Käskkirjade trükkimine «Riigi Teatajas» tehti ülesandeks Maandile. Otto Tiefil olid olemas nende ärakirjad.

Kell 10 toimus Vabariigi Valitsuse ja Eesti Vabariigi Rahvuskomitee ühine koosolek, millega Rahvuskomitee lõpetas oma tegevuse. Vabariigi Valitsus otsustas tegevusse asuda. Koosolekust võtsid osa kõik valitsuse liikmed peale Rudolf Penno, Johannes Klesmendi ja August Rei. Kohal oli ka riigikontrolör Oskar Gustavson. Valitsuse liikmed andsid pühaliku tõotuse nii, et vandetekst loeti valitsuse koosolekul ette. Keegi ei teinud seda üksikult. Kõiki inimesi ei olnudki kohal. Valitsuse koosis otsustati välja kuulutada «Riigi Teatajas».

Umbes kell 11 ilmus koosolekule Johan Holberg Saksa sõjaväelase mundris, sest ta teenis kindralinspektuuris. Veidi aja pärast palus ta sõna, et kirjeldada üldist sõjaolukorda: sakslased olid otsustanud Eesti maha jätta ja meilgi polevat teist teed kui taganeda koos nendega. «Teie tahate siin teha mingit Eesti valitsust. Ministriks olemine on austav ja ma tänan selle austuse eest, kuid minule on minu isikliku elu päästmine tähtsam kui ministri au, mis pärast olen otsustanud veel täna lahkuda Eestist.» Holbergi inimesed ootasid teda Pärnus, kuhu ta kohe pidi sõitma, soovitades sedasama teha ka kõigil teistel, kellel see võimalik. Pärast seda ta tõusis ning lahkus toast.

Seni olid kõik küsimused lahendatud rahulikult ja täielikus üksmeeles. Holbergi sõnavõtt tundus kohusetundevastane ja väljakutsuvalt ebakollegiaalne. Tekkis lühike segav vaheaeg, siis koosolek jätkus. Kõigile jäi mulje, et Holberg ei soovinud sõjaministriks saada. Sõjaministri asendamisel kerkis üles Richard Öveli kandidatuur. Otto Tiefil olid täielikud Jüri Uluotsa volitused, aga ta tahtis siiski enne temaga selles küsimuses nõu pidada ning otsustas seni sõjaministri kohustuste täitmise enda peale võtta. Valitsuse liikmed pidasid seda

lahendust otstarbekaks. Sealsamas muudeti vastavad käskkirjad ja anti nad ETK trükikotta.

Siis koostati valitsuse deklaratsioon, mis vaadati läbi. Selles informeeriti valitsuse tegevusseastumisest, Eesti rahva kuulumisest Läänemaailma, okupatsiooni ülekohtust jne. Teatati, et valitsus jätkab võitlust iseseisvuse taastamiseks. Otsustati deklaratsioon trükis avaldada. Arutati olukorda mõne sõjaväelasega. Nende arvates oli see täiesti lootusetu, sest sakslased viisid relvad ära jne. Ülemjuhatajaks nimetati kolonel Jaan Maide.

21. septembril 1944. a toimusid Tallinnas relva-kokkupuõrked Pitka meeste ja sakslaste vahel. Vabariigi Valitsuse ja Rahvuskomitee inimesed lahkusid linnast kolme hangitud veoautoga üle Riisipere Matsalu-Puise randa. Otto Tief jäi koos Helmut Maandi ja Juhan Reigoga Tallinna kokkupuõrgete ning rüüstamiste ärahooidmist organiseerima. Oli trükitud 200 eksemplari «Riigi Teatajat». Neid ei lubatud veel üldiselt levitada, sest sakslased olid ikka võimul. Otto Tief ülendas kolonel Jaan Maide kindraliks ja määras kapten Karl Talpaku Tallinna komandandiks, ülendades ta koloneliks. Need käskkirjad jäid siiski avaldamata. Kell 16—17 algas Vene pommirünnak Tallinnale ja kokkupuõrked vaibusid isenesest. Kell 20 hakkasid sakslased tähtsamaid seadeldisi õhku laskma.

22. septembril 1944. a kell 8—9 hommikul lahkusid Otto Tief, Jaan Maide, Helmut Maandi ja Juhan Reigo *Reichspost*'i bussiga Tallinnast. Pika Hermannini tornis lehvis Eesti lipp. Kell 11.30 jõudsid esimesed Vene tankid Tallinna. Vabariigi Valitsuse liikmed kogunesid Riisipere seltsimajja. Seal mindi edasi Matsalu-Puise randa. Baptistide Põgari palvemaja köögis peeti viimane koosolek, kus arutati põgenemise küsimusi. Oli kokku lepitud, et kiirpaat Rootsist pidi sinna saabuma 22. septembril. See aga jäi tulemata. Teisi põgenemisvõimalusi enam ei olnud.

25. septembril 1944 mindi laiali, et mitte koos vangid langeda, sest venelased olid Ridalas, 15 kilomeetri kaugusel. Ainult Helmut Maandi otsis üksinda teed mere poole. Tal õnnestus lõpuks pääseda Hiiu laidudele, kuhu 29. septembril jõudis ka kokkulepitud kiirpaat, Eerik Laid pardal. Neil oli olnud äpardusi meeskonnaga, ka tuli vahetada laeva kruvi. Et venelased olid 25. septembril 1944 jõudnud Matsalu randa, ei olnud teiste valitsusliikmete päästmine enam võimalik. Enne lahkuminekut varustati valitsuse liikmed mitmesuguste rahadega. Dokumendid peideti ära, samuti valitsuse trükkimata jäänud deklaratsiooni ärakiri — pommirünnak oli purustanud ETK trükikoja elektriseadmed.

Eestisse jäänud valitsuseliikmed langesid kõik venelaste kätte. Vaid Kaarel Liidakul õnnestus vale nime all end kuni surmani varjata. 2. ja 3. juulil 1945 teatas Nõukogude Liidu sõjakolleegiumi eesistuja Ulrich Moskovas järgmised otsused: kindral Jaan Maide mõisteti surma; juba 1. juulil 1945 oli ta eraldi teistest saadetud Butõrkasse. Otto Tief sai 10 aastat, aga jäi ellu, tuli tagasi ja elas hiljem Eesti piiri ääres Lätis. Voldemar Sumberg sai 10 aastat, Hugo Pärtelpoeg 8 aastat ja suri Kaug-Idas. Arnold Susi sai 8 aastat, jäi ellu ja suri Eestis 70-aastasena. Temast võib lugeda ka Aleksander Solženitsõni «GULAGi arhipelaagist». Johannes Pikkov sai 5 aastat ja suri Novosibirski lähedal, Juhan Kaarli-mäe samuti 5 aastat, Ernst Kull 8 aastat.

21. või 22. septembril 1944 saabus Jüri Uluots koos Johannes Klesmendiga Rootsi. August Reid ei olnud vastuvõtjate hulgas, sest ta polnud sellest teada saanud. Nädal aega hiljem jõudis üle mere Helmut Maandi, taskus ainus «Riigi Teataja» nr 1 eksemplar, mis üldse välismaale sattus. Sellest tehti fotokoopiaid.

8. novembril 1944. a külastas Helmut Maandi Jüri Uluotsa haiglas ja andis talle täieliku ülevaate sündmustest Eestis, valitsuse koosolekutest ja Otto Tiefsi sunnitud sammudest valitsuses muudatuste tegemiseks.

Jüri Uluots oli üldiselt asjadest teadlik ja ütles, et Otto Tiefil oli õigus talitada Jüri Uluotsa nimel oma parima arusaamise järgi. Jüri Uluots lootis paraneda, paari nädala pärast haiglast tervena lahkuda ja siis vajalikud käskkirjad anda.

26. novembril 1944 külastas Alfred Maurer Stockholmis August Reid ja Jüri Uluotsa. Viimast ei saanud opereerida ning ta kannatas valude käes. Viimasel nädalal oli mitu inimest teda külastanud tema asetäitja küsimuses. Ette oli pandud kolm isikut: August Rei, Johan Kõpp ja Oskar Mänd. Jüri Uluots soovis tungivalt kokku saada Otto Pukiga, et temaga nõu pidada. Alfred Maurer vahendas selle kutse ja koostas haigla eeskojas Jüri Uluotsa soovil asetäitja nimetamiseks vastava käskkirja, jättes nime ja kuupäeva koha tühjaks. Detsembris 1944 sai Jüri Uluotsaga kokku Otto Pukk. Alfred Maurer tundis muret, et «Riigi Teataja» nr 1 ilmunisega oli 21. aprilli 1944. a käskkiri tema osas muutunud väga vaieldavaks. Ta soovis, et Jüri Uluots annaks kontinuiteedi huvides võimalikult ruttu uue käskkirja ja et ta peaks tüli ärahoidmiseks nimetama kõigile vastuvõetava inimese. Alfred Maurer tahtis veel kord Jüri Uluotsaga kokku saada, aga see vist ei õnnestunud.

Sügisel-talvel 1944 jätkus Rootsis Maureri ja Maandi perekondade juba varem kujunenud sõprusvahekord ning seega ka informatsiooni vahetamine.

30. detsembril 1944. a andis Johannes Klesment oma käsitsi kirjutatud käskkirja nr 1: «Riigi Teatajas nr. 1 avaldatud aktid Vabariigi Presidendi käskkiri Õiguskantsler R. Öveli ametisse nimetamise ja Vabariigi Presidendi käskkiri Riigisekretäri H. Maandi ametisse nimetamise kohta ei kanna 18. 9. 1944 algtekstides J. Uluotsa allkirju ja on seega tühised.» Helmut Maandi oli aga Otto Tiefi käes näinud tema nimetamise akti Jüri Uluotsa allkirjaga. Otto Tiefil oli terve hulk Jüri Uluotsa allkirju *in blanco*, mida ta siis kasutas. Neid ei olnud Johannes Klesment näinud, sest Rootsi oli toodud allkirjata akt.

Sama korraga konstateeris Johannes Klesment, et Johan Holbergi sõjaministriks nimetamine 18. septembril 1944 on maksev ja mitte «Riigi Teatajas» nr 1 trükitud välja-arvamine.

31. detsembril 1944 andis August Rei kohtuminister Johannes Klesmendi juuresolekul Riigivolikogu esimehe Otto Puki ees pühaliku töotuse, sest arstide seletusel ei olnud Jüri Uluots võimeline seda haiglas vastu võtma. Vastav protokoll koostati kõigi kolme allkirjadega.

8. jaanuaril 1945 oli Jüri Uluots suremas. Stockholmis koostati akt vabariigi presidendi asetäitmise küsimuses, kus konstateeriti, et põhiseaduse § 52 alusel¹ asub peaministrina vabariigi presidendi ülesandesse peaministri asetäitja; kui temal on takistusi, siis Vabariigi Valitsuse kõige vanem liige. Loomulikult on aga vabariigi presidendi ülesandeks oleval isikul õigus nimetada § 50 alusel² Vabariigi Valitsus uues koosseisus. Kuni uue presidendi valimiseni või § 46 alusel³ vabariigi presidendi asetäitja valimiseni täidetakse vabariigi presidendi ülesandeid § 52 alusel. Alla kirjutasid Otto Pukk Riigivolikogu esimehena, Timotheus Grünthal kui Riigikohtu esimehe kt, Johannes Klesment kohtuministrina ja August Rei Vabariigi Valitsuse kõige vanema liikmena.

¹ Peaminister esindab Vabariigi Valitsust, juhib ja ühtlustab Vabariigi Valitsuse tegevust, juhatab Vabariigi Valitsuse istungeid, võib pärida aru üksikult ministreilt nende tegevuse kohta ja anda neile juhtnõude nende tegevuses. *Peaministri ettepanekul nimetab Vabariigi President ministrite seast Peaministrile asetäitja. Kui Peaminister ega ka tema asetäitja ei saa täita Peaministri ülesandeid, siis täidab neid Vabariigi Valitsuse kõige vanem liige.

² Vabariigi Valitsuse või tema üksiku liikme nimetab ametisse ja vabastab ametist Vabariigi President erioigusel. *Peaministri ametist vabastamisega lahkub ametist kogu Vabariigi Valitsus. *Vabariigi Valitsuse üksiku liikme ametisse nimetamine ja ametist vabastamine toimub Peaministri ettepanekul.

³ Kui Vabariigi Presidendi ametikoht on vaba või Vabariigi President seaduses tähendatud juhtudel on takistatud oma ametikohuste täitmises, siis täidab Vabariigi Presidendi ülesandeid Peaminister, pannes Peaministri ülesanded Vabariigi Presidendi ülesannete täitmise ajaks Peaministri asetäitjale. *Kui Vabariigi Presidendi ametikoht vabaneb enne tähtaega, siis asutakse kohe uue Vabariigi

9. jaanuaril 1945 kell 17 suri Jüri Uluots 54-aastasena Stureby pikaravihaiglas maovähki. August Rei andis vabariigi presidendi käskkirja eriõigusel. Et Otto Tief oli Eestis vangistatud, siis langes presidendi ülesannete täitmine valitsuse kõige vanemale liikmele. §§ 46 ja 52 alusel asus August Rei peaministri ülesannete täitjana vabariigi presidendi ülesandesse. 13. jaanuaril 1945. a andis August Reile ametivande kohtuminister Johannes Klesment.

Enne oma Inglismaale sõitu andis August Rei 15. jaanuaril 1945 käskkirjad, milles ta nimetas Artur Mägi uueks riigisekretäriks, kes töotuste andmisel pidi kohal viibima. Sellest ei informeeritud aga Helmut Maandit. Nii arvas ta, et on Otto Tiefi poolt nimetatuna riigisekretär edasi. August Rei nimetas Hans Rebase ministriks ja pani tema peale ühtlasi peaministri asetäitja ülesanded. Samuti pani ta välisministri ülesanded peaministri asetäitja Hans Rebase peale. Kohal viibisid Hans Rebane, August Rei, Johannes Klesment ja Artur Mägi. Hans Rebane andis ametivande. Seda kõike tehti kontinuiteedi kindlustamiseks juhul, kui August Reiga peaks midagi juhtuma. Algaastail teadsid sellest vähesed.

Presidendi valimisele. Kui takistused Vabariigi Presidendi ametikohuste täitmises on seaduses tähendatud juhtudel järjest kestnud üle kuue kuu, siis võidakse Valimiskogu otsusel asuda uue Vabariigi Presidendi valimisele. *Kui sõja ajal Vabariigi Presidendi ametikoht vabaneb või takistused Vabariigi Presidendi ametikohuste täitmises on seaduses tähendatud juhtudel järjest kestnud üle kuue kuu, siis Valimiskogu asub kohe Vabariigi Presidendi Asetäitja valimisele. Kui takistused on järjest kestnud üle ühe kuu, siis võib Valimiskogu riiklikel kaalutlustel asuda Vabariigi Presidendi Asetäitja valimisele ka enne kuut kuud. *Valimiskogusse kuuluvad: Peaminister, Sõjavägede Ülemjuhataja või Sõjavägede Juhataja, Riigivolikogu Esimees, Riiginõukogu Esimees ja Riigikohtu Esimees. Valimiskogu kutsub kokku Peaminister kas omal algatusel või vähemalt kolme Valimiskogu liikme nõudmisel, nende hulgas sõja korral Sõjavägede Ülemjuhataja. Valimiskogu tegevuse lähem kord määratakse seadusega. *Vabariigi Presidendi Asetäitja volitused algavad pühaliku töotuse andmisega Valimiskogu ees ja lõpevad uue Presidendi ametisse astumisega. *Vabariigi Presidendi ülesandeid täitval Peaministril ei ole õigust määrata Riigivolikogu uue koosseisu valimisi ega Riiginõukogu uue koosseisu kujundamist. *Vabariigi Presidendi Asetäitja ametisse astumisega lõpevad senise Vabariigi Presidendi volitused.

Otto Pukk toetas sel ajal August Reid kui presidendi ülesandeid täitvat Vabariigi Valitsuse vanimat liiget.

12. mail 1945. a toimus Stockholmi Eesti Seltsi ruumes Munkbrogatanil nõupidamine põhiseaduse eeskirjade tõlgendamise üle. Kiideti heaks 1945. a 8. jaanuari akt ja seega §§ 46 ja 52 alusel Vabariigi Valitsuse vanima liikme liin. Protokollile kirjutasid alla riigikohtunikud Timotheus Grünthal ja Paul Poom, endised kohtuministrid Juhan Raid ja Johan Müller, Riigivolikogu esimees Otto Pukk, kohtuminister Johannes Klesment, Riiginõukogu peasekretär Artur Mägi ja lisaks Ernst Leithammel, Kustav Kurg ning Eduard Riisna. Kohale oli kutsutud veel teisigi.

Edaspidi August Rei rohkem valitsuse liikmeid ei nimetanud.

Stockholmis asutati viie poliitilise rühma koalitsioonina Eesti Demokraatlik Klubi, mille kesketeks isikuteks olid Rudolf Penno, Johannes Sikkar, Helmut Maandi, Eerik Laid ja Heinrich Mark. See oli vaikiva ajastu erakondlikult allasurutute aktiveerumine. Eesti erakonnad taastasid end. Tekkis uusi ühinguid, nt Vabariiklik Ühing Eerik Laidiga eesotsas. Samal ajal väeldi ajakirjanduses omariiklusaegse ametkonna üle, mis riivas Eesti Vabariigi seadusliku riigivõimu kaitsjaid. Tehti ettepanek moodustada meie kõrgema riigivõimu tegelase juures alaline nõuandev kolleegium, et lõpetada vaidlused Eesti Põhiseaduse kehtivuse üle, üksikisikute süüdistamine ajalehtedes ning Eesti omariiklusaega halvustavate kirjutiste avaldamine.

August Rei pidas 1946. aastal Eesti Demokraatlikku Klubi nende isikute oma käe peal aetavaks ettevõtteks, kes ei tunnusta riigivõimu kontinuiteeti ja Eesti Põhiseaduse väieldamatut autoriteeti. Siiski hakati koostööks pinda sondeerima. Pariisi rahukonverentsile saadeti märgukiri, millele kirjutasid alla August Rei, Hans Rebane, Jaan Lattik, Heinrich Laretei, Rudolf Penno, Alfred Maurer, Aleksander Warma, Nikolai Kaasik, Alek-

sander Kaelas, Tõnis Kint, Johannes Klesment, Eerik Laid, Johannes Lill, Helmut Maandi, Johannes Mihkelson, Rudolf Moorma ja Johannes Sikkar. Ühenduses selle ja majanduslike eeliste loomise vajadusega tekkis ka Eesti Rahvusnõukogu idee. Helmut Maandi leidis, et meie tegevus peab toimuma keskendatult. Põhiseadusliku kontinuiteedi pooldajad olid loonud Eestluse Koostöö Keskuse (EKK) kui erakondlikul alusel poliitilist organiseerimist eitava organisatsiooni paguluses (esimees August Rei, juhtivad tegelased Otto Pukk, Artur Ekbaum, Tõnis Kint, Kaul A. Kadak ja Juhan Toomes). August Rei kirjutas «Oma Maas» liivakastimängust erakondadega. Veel oli olemas Eesti Rahvuslik Koondis prof. Eduard Poomi juhtimisel.

Otto Pukk avaldas 1947. a algul Jüri Uluotsa poolt Otto Tiefi valitsuse 18. septembril 1944 nimetamise originaalkäskkirja «Oma Maas».

Samal aastal loodi Rahvusnõukogu asutamise eel-
töödeks Koostöö Komisjon koosseisus: esimees Johannes Klesment; Demokraatliku Klubi poolt Johannes Sikkar, Heinrich Mark ja Eerik Laid; Koostöö Keskuse poolt Kaul A. Kadak, Paul Poom ja Juhan Toomes. Koostöö Keskus nõudis kategooriliselt, et koostöö peab põhinema valitsusvõimu kontinuiteedi tunnistamisel ja et vastavat organisatsiooni juhtigu Vabariigi Valitsuse liikmed. Koostöö Komisjonis olid lühemat aega ka Kustav Kurg, Mihkel Truusõot ja Aleksander Kaelas.

Sel ajal leidis August Rei, et Demokraatlik Klubi oli vaid tühi kest. «Hoiaku», «Eesti Teataja» ja «Oma Maa» veergudel puhkes vaidlus Helmut Maandi ja August Rei vahel. Helmut Maandi iseloomustas «Hoiakus» (peatöötaja Ilmar Talve) negatiivselt Eesti viimast parlamenti, mida ta nimetas mittedemokraatlikuks surrogaadiks, võrreldes seda Hitleri ja Nõukogude Liidu parlamentidega. August Rei vastas Helmut Maandile väga teravalt ja ründas teda isiklikult. Helmut Maandi vastas omakorda, et mis me niisuguse mehega arvestame, kes

olevat Soome vabatahtlikke nimetanud valgeiks lihuni-keks. Helmut Maandi tugines omaaegsele ajaleheartiklile, kus tsiteeriti Otto Strandmani süüdistusi Rei vastu Riigikogus selles asjas. August Rei väitis, et tema polevat midagi niisugust väitnud või kirjutanud. Otto Pukk kait- ses teda «Oma Maa» veergudel. Asjast kujunes aukohtu tüli. Moodustatud aukohtu koosseisu kuulusid kolm riigi-kohtunikku: Paul Poom, Timotheus Grünthal ja Eugen Fridolin, kes arutasid küsimust paar korda ja lõpuks loobusid tüli lahendamisest. Et August Rei oli kavatsatud Rahvusnõukogu esimeheks ja Helmut Maandi peasekre- tääriks, siis ei saadud Rahvusnõukogu enne asutada, kui tüli lahendatud. Johannes Sikkari, Rudolf Penno ja Johannes Klesmendi vahendusel viidi August Rei ja Hel- mut Maandi kokku ning lepitati. Mõlemad võtsid osa süüdistusi tagasi. Ka siis ei teadnud Helmut Maandi veel midagi sellest, et tema asemel oli riigisekretääriks nimetatud Artur Mägi. Valitsuse asjad hoiti väga salajas.

Inimesed Otto Puki ümber nõudsid samaaegselt August Reilt Valimiskogu kokkukutsumist presidendi ase- täitja valimiseks enne nende astumist Rahvusnõukogu liikmeteks.

8. aprillil 1947. a teatas Johannes Klesment kohtu- ministrina Hans Rebasele, et alates sellest, kui teda 15. jaanuaril 1945 ministriks nimetati, täidab Rebane kui August Reist vanem liige vabariigi presidendi ülesandeid. Sellepärast polevat August Rei korraldustel, mis ta teinud presidendi ülesandeis, mingit juriidilist kaalu.

9. mail 1947 toimus Koostöö Keskuse koosolek, kus Otto Pukk ja enamik Põllumeeste kogude inimesi olid Koostöö Komisjoni kokkuleppe sõlmimise vastu ja lahku- sid lõpuks sellelt kogunemiselt.

12. mail 1947. a asutati Demokraatliku Klubi ja Koostöö Keskuse ettevõtmisel Rahvusnõukogu. Tuumaks sai Demokraatlik Klubi. Ka Otto Pukki taheti Rahvus- nõukogusse kutsuda, aga vastuseis oli tugev. Viis inimest esitasid süüdistuskirja. Alla olid kirjutanud Johannes

Sikkar, Eerik Laid, Heinrich Mark ja veel kaks isikut. Rudolf Penno, Aleksander Warma ja August Rei ei olnud alla kirjutanud. Kirjas süüdistati Otto Pukki aastail 1940—1941 NKVD agendiks olemises. Ta olevat üle andnud dokumente. Otto Pukk seletas, et tema poolt üle antud paberid olid ametlikud Riigivolikogu andmed ja kättesaadavad kõigile. Ühenduses Rahvusnõukogu loomise ja valitsuse kaudu selle esimeheks saamisega oli August Rei loobunud koostööst Otto Pukiga ja vahetanud täielikult liini, nähes uusi ja paremaid tegutsemisvõimalusi. Ka Johan Holbergi taheti Rahvusnõukogusse saada, sest Johannes Klesment luges teda valitsuse liikmeks, ja see oli kutsumise eeldus. Otto Puki tüli tõttu ei tulnud sellest midagi välja. Tulist tekkis raske auhaavamisküsimus.

Rahvusnõukogu asutati Stockholmis hotell «Excelsiori» ruumes, kus viibisid kohal August Rei, Rudolf Penno, Johannes Klesment, Heinrich Laretei, Aleksander Warma, Johan Kõpp, Hans Rebane, metropoliit Aleksander, Gustav Suits, Johannes Sikkar, Johannes Mikhelson, Heldur Tõnisson, Heinrich Mark, Eerik Laid, Tõnis Kint, Artur Ekbaum, Nikolai Metslov, Kaul A. Kadak ja Eduard Poom. Jaan Lattik jäi Heldur Tõnissoni vastu-seisu tõttu eemale. Demokraatlik Klubi nõudis lisaks August Reile, Rudolf Pennole ja Johannes Klesmendile kui valitsuse liikmetele presiidiumis veel peasekretäriks riigisekretär Helmut Maandit, kelle vastu oli algul aga Koostöö Keskus. Võib-olla sellepärast, et Artur Mägi oli nimetatud 1945. aastal saladuskatte all riigisekretäriks. Hiljem küll nõustuti. Helmut Maandi tuli peasekretäriks arvates, et ta ikka veel on riigisekretär.

August Rei lahkus sügisel Koostöö Keskuse esimehe kohalt. Seega olid sidemed täiesti ära lõigatud.

20. detsembril 1947. a võeti Rahvusnõukogu poolt vastu üldpoliitilised seisukohad, milles peeti vajalikuks Vabariigi Valitsuse kujundamist kodumaal organiseerunud poliitiliste erakondade võimalikult laia koalitsiooni

alusel. Võeti vastu õiguspoliitilised seisukohad, majandus-, sotsiaal-, kultuur-, ja kasvatuspoliitilised lähtekohad ning poliitilised põhimõtted Eesti taasülesehitamiseks. Anatol Renning oli teinud ka omapoolse täiendava ettepaneku ümber kujundada Vabariigi Valitsus erakondade kokkuleppe alusel; selle valitsuse ülesandeks jäänuks rahvalalitsusliku korra taastamise jätkamine ja täideviimine.

17. ja 18. jaanuaril 1948. a peeti Saksamaa läänetsoonis Geislingenis elavate eestlaste ja Eesti Vabariigi poliitikute ühine koosolek, kus peeti vajalikuks Eesti Vabariigi riikliku autoriteedi tunnustamist ja vajaduse korral ka sanktsioonidele alistumist. Räägiti valitsusest eksiilis.

August Rei oli 1948. aastal Rahvusnõukogu esimees, Rudolf Penno 1. abiesimees ja Johannes Klesment 2. abiesimees. Ado Anderkopp jun. pidas aprillis 1948 Rahvusnõukogu vajalikuks seljataguseks valitsusele ja konsultatiivseks organiks. Veel arvas ta, et valitsusele oleks vaja kolmeliikmelist kolleegiumi. Koostöö Keskus pidas koosoleku. Otto Pukk otsis uusi teid.

24. aprillil 1948 peeti Stockholmis Klarabergsgatan 33 poliitikute grupi koosolek Riigivolikogu esimehe Otto Puki ja Riiginõukogu 2. abiesimehe Alfred Maureri kutsel ning juhatusel. Protokollis Riigivolikogu sekretär Peeter Malvet. Kohal viibis rahvaesindajaid Maapäevast alates: Alfred Maurer, August Mälk, Johan Nyman, Edgar Sulg, Johannes Lill, Johan Kõpp, metropoliit Aleksander, Johan Müller, Lembit Kolk, August Arras, Jaan Mets, Timotheus Grünthal, pr Julie Steinman, Aleksander Täheväli, Kustav Kurg, Mihkel Jüris, Johannes Klesment, Hans Rebane, Jaan Lattik, Heinrich Neuhaus ja Otto Pukk. Otsustati, et 1921. a Eestis asutatud Interparlamentaarsete Uniooni Eesti grupp jätkab tegevust. Sekretärideks jäid Rootsist asuv asetäitja sekretär Artur Mägi (Riiginõukogu peasekretär) ja Peeter Malvet (Riigivolikogu sekretär).

Tegevust planeeriti, pidades silmas ettevaatust, seega: Rootsisis pigem vaikida kui tegutseda.

Aprillis 1948 ei valitud Timotheus Grünthali enam tagasi Eesti Komitee esimehe kohale. Tegelikult ta võeti kohalt maha ja asemele tuli Harald Perlitz. Nüüd oli lõhe tekkinud ja üksmeelt enam ei saavutatud. Timotheus Grünthal vihastas väga rängalt. Oma lahtilaskmise taga nägi ta August Rei sepitsust. Tegelikult olid põhjuseks sisemised intriigid. Kui varem polnud Timotheus Grünthal Johan Holbergiga üldse läbi saanud, siis nüüd olid loodud eeldused paremateks suheteks.

Mais 1948 kirjutas Otto Pukk «Oma Maas» põhiseaduslikust kontinuiteedist.

Alles 15. mail 1948. a teatas August Rei Rudolf Pennole Hans Rebase nimetamisest 15. jaanuaril 1945 peaministri asetäitjaks. Rudolf Penno vihastas, et teda polnud varem üldse informeeritud.

Juunis 1948 võttis nii Otto Puki kui August Rei oma teed minek ikka enam isikliku auhaavamistüli vormi, tuginedes varasemale Rahvusnõukogu inimeste süüdistuskirjale, mis argumentidele juurde haarati.

Adolf Perandi Saksamaal soovis Vabariigi Valitsuse koosseisu täiendamist Põhiseaduse § 46 alusel, s. t Valimiskogu kaudu.

30. juunil 1948. a sai Vabariigi Valitsuse vanim liige Hans Rebane kirja kolmelt Valimiskogu liikmelt. Otto Pukk, Alfred Maurer ja Timotheus Grünthal nõudsid, et Hans Rebane vanema liikmena kutsuks kokku Valimiskogu ja nimetaks selleks otstarbeks ka ülemjuhataja. Hans Rebane vastas, et Valimiskogu peab kokku kutsuma peaminister. Juuli algul käisid Otto Pukk, Alfred Maurer ja Timotheus Grünthal isiklikult Hans Rebase pool nõudmisega, et Hans Rebane § 46 alusel kutsuks kokku Valimiskogu. Nad tuginesid Johannes Klesmendi seisukohale, et vabariigi presidendi ülesandeid täidab Hans Rebane kui August Reist vanem. Need kolm Valimiskogu liiget ei pöördunud aga Hans Rebase kui pea-

ministri asetäitja, vaid kui presidendi ülesandeis vanema liikme poole. Lisaks sellele puudus Valimiskogus ka ülemjuhataja, keda oli võimatu seaduse järgi nimetada. Hans Rebane püüdis kogu ebameeldivast ja kohusetundele raskest küsimusest lahti saada, küsides muuseas nõu Artur Mägilt. Juristide seisukohalt oleks Hans Rebane peaministri asetäitjana olnud õige kokkukutsuja, aga Valimiskogu puudulikus koosseisus polevat otsusevõimeline. Esimest korda nähti ette kahe valitsuse tekkimise võimalust. Sõjaseisukorra ajal oleks Valimiskogu pidanud presidendi asetäitja valima juba 1941. aastal. Hans Rebane ja kolm Valimiskogu liiget kohtusid augusti algul uuesti läbirääkimisteks. Timotheus Grünthal ägestus, kui Hans Rebane presidendi kohustustes ei tahtnud ülemjuhatajat määrata. Otto Pukk ja Alfred Maurer lubasid seda kanget meest otsida, kes korra majja lööb. Hans Rebane lubas kirjalikult vastata ja läks koju.

August Rei pidas eksiilvalitsuse loomist siis otstarbeks ja kahjulikuks. Rootsis oli niisugune põgenike poliitiline tegevus keelatud.

Otto Pukk palus Hans Rebase kirjale lähemat seletust telefoni teel. Paistis, et ka tema ei pooldanud Valimiskogu kokkukutsumist vanema liikme kaudu ja ülemjuhataja asetamist sellesse erifunktsiooni. Need kolm Valimiskogu liiget üritasid ka Karl Selterit oma nõusse saada.

12. septembril 1948. a toimus Johannes Klesmendi ettevõtmisel juristide erinõupidamine Uppsalas, millest võtsid osa Johannes Klesment, Artur Mägi, Paul Poom, Johan Raid ja Richard Ränk. Hans Rebane ja August Rei jäid asjaosalistena eemale. Vanema liikme küsimuses nõustusid kõik seisukohaga, et hiljem Vabariigi Valitsuse liikmeks nimetatud isik ei tõrju oma nimetajat neist ülesandeist välja. Enamiku arvates oli Valimiskogu kokkukutsumine Vabariigi Valitsuse tegeliku juhi ülesanne ja mitte presidendi ülesandeid täitva peaministri oma. Ainult Paul Poom esitas eriarvamuse, et võib olla

ka viimane. Leiti, et Valimiskogu on otsusevõimeline, kui koos on kõik liikmed ning sõjavägede ülemjuhatajat asendab sõjavägede staabi ülem. Koosolekust ja 7. novembril 1948 Stockholmis peetud nõupidamisest, millest võtsid osa Johannes Klesment, Artur Mägi, Paul Poom ja Richard Ränk, koostati kokkuvõtte pealkirjaga «Põhiseaduse §§ 46 ja 52 tõlgendamiseks peetud nõupidamiste tulemustest: 1. Eesti Vabariigi Põhiseaduse kehtivus väljaspool Eesti Vabariigi territooriumi. 2. Vabariigi Presidendi ja Vabariigi Valitsuse liikmete õiguslik seisund väljaspool Eesti Vabariigi territooriumi. 3. Vabariigi Valitsuse vanema liikme õiguslik seisund Vabariigi Presidendi ülesannete täitjana [ainult siis kui Vabariigi Valitsus jäi tegelikult juhita, tõusis vanema liikme seisund]. 4. Kellele pani Põhiseaduse § 46 neljas lõige Valimiskogu kokku kutsumise. 5. Valimiskogu kvoorum [pidi olema täielik]». Alla kirjutasid Johannes Klesment, Paul Poom, Johan Raid ja Artur Mägi. Richard Ränk andis eriarvamuse, et lühiajalisel presidendi ametitakistuse ajal peab peaminister tulema asetäitjaks. Pikaajalise ametitakistuse ajal tuleb valida presidendi asetäitja. Esimesel alternatiivil oli piir kuus kuud. Siis otsustas edasise Valimiskogu. Sõjaolukorras pidi presidendi asetäitja valitama. Richard Ränk aktsepteeris Valimiskogu ka vähendatud või koopteeritud kujul. Kokkuvõtte ja eriarvamus saadeti Hans Rebasele, Otto Pukile, Alfred Maurerile, Timotheus Grünthalile, August Reile, Rudolf Pennole ja diplomaatilistele esindajaile Londonis, New Yorkis ja Saksamaal.

Hans Rebane üritas 1949. a algul August Reid ja Otto Pukki kokku viia. Valimiskogu idee oli tagaplaanil. Algas Richard Ränga ja Johannes Mihkelsoni auaavamisprotsess viimase osavõtu pärast töölispolgust, mida Richard Ränk oli nimetanud hävituspataljoniks.

Aprillis võttis Otto Pukk uuesti telefoniühenduse Hans Rebasega ja nõudis kirjalikku vastust. Päevakorral oli nüüd kolmeliikmeline Valimiskogu viieliikmelise ase-

mel. Otto Pukk teatas, et Valimiskogu nõudjad tuginesid Johannes Klesmendi tõlgitsusele, et peaminister presidendi ülesandeks kutsuks kokku Valimiskogu samuti, nagu oli seda teinud Jüri Uluots 20. aprillil 1944. a. Hans Rebane pidas vajalikuks üldist kokkulepet, ka August Reiga.

27. mail 1949. a pöördus Rudolf Penno kirjalikult August Rei, Johannes Klesmendi ja Helmut Maandi poole, teatades, et Põhiseaduse § 50 järgi⁴ on valitsuse täiendamiseks tarvis peaministri ettepanekut ja presidendi otsust. Ta ütles peaministri asendamise kohta Rebasega, et August Reil peaministri ülesandeks puudus võimalus teha ettepanekut Eestisse jäänud presidendi ülesandeks tegutsevale Otto Tiefile, üksikute liikmete määramiseks Vabariigi Valitsusse. Samuti väitis ta, et asja pole väljaspool Eestit kaalutud. Pole ka sellest avaldatud ühtegi avalikku akti ega neid teatavaks tehtud Vabariigi Valitsuse liikmetele ja riigisekretärile. Seega leidis Rudolf Penno, et valitsuse koosseisu täiendamine Hans Rebasega 15. jaanuaril 1945 polnud aset leidnud ja et püsis «Riigi Teatajas» nr 1 avaldatud koosseis.

Juunis 1949 nõudis Richard Ränk ajalehes «Stockholms Tidningen Eestlastele» Eesti Vabariigi presidendi asendamist eksiilis Valimiskogu kaudu, pidas vanema liikme liini ajutiseks ja toonitas kuue kuu reeglit.

22. juunil 1949. a toimus Elmar Kirovari kodus era- viisiline kokkutulek, kus Elmar Kirovar kõneles oma USA-reisist ja andis edasi USA eestlaste soovid, pidades ettekande riigiorganite restaureerimisest, järeldusega presidendi asetäitja valida. Koos olid Otto Pukk, Alfred Maurer, Hans Rebane, August Rei, Timotheus Grünthal, Johannes Klesment ja Nikolai Kaasik. August Rei ei

⁴ Vabariigi Valitsuse või tema üksiku liikme nimetab ametisse ja vabastab ametist Vabariigi President erioigusel. *Peaministri ametist vabastamisega lahkub ametist kogu Vabariigi Valitsus. *Vabariigi Valitsuse üksiku liikme ametisse nimetamine ja ametist vabastamine toimub Peaministri ettepanekul.

olnud enne teada saanud, et kutsutud olid ka Otto Pukk ja Alfred Maurer. Ta tahtis lävelt tagasi pöörata, aga tuli siiski sisse ja andis Otto Pukile käe. Oli aga terve õhtu vait, ka siis, kui kerkis üles Valimiskogu küsimus ja kõik ootavalt ta poole pöördusid, et kuulda tema kui Valimiskogu kokkukutsuja seisukohta. Pärast seda tegi Hans Rebane, kes soovis üldist kokkulepet, August Reile ja Otto Pukile ettepaneku ära leppida ning isiklikud vahekorrad korda seada. Seda aga ei sündinud ja August Rei heitis lahkumisel Elmar Kirotarile ette, et teda ei olnud varem informeeritud. Arvatavasti oli see Otto Pukk, kes avaldas «Eesti Hääles» kokkuvõtte sellest koosviibimisest, mis kutsus välja suurema arveteõiendamise eesti ajakirjanduses. Elmar Kirotar ei olnud rahul tema ettekande edasiandmisega.

24. juunil 1949. a andis August Rei vabariigi presidendile käskkirja, milles ta teatas, et võib presidendi ülesandeid täita ainult ajutises korras ja et 15. jaanuari 1945 käskkirja ei ole tegelikult võimalik teostada. Seega toetus ta Rudolf Penno varasemale tõlgitsusele ning tühistas iseenda käskkirja. Juristid pidasid seda akti juriidiliseks nonsensiks ja võimatuks teguviisiks. Küll aga oleks August Rei võinud Hans Rebase lahti lasta. Tegelik põhjus võis olla, et August Rei nägi nüüd tõsist hädaohtu selles, et USA eestlaste soovide järgi sai kujuneda olukord, kus Hans Rebane peaministri asetäitjana tõesti võis Valimiskogu kokku kutsuda.

Juristide hulgas levis ka kartus, et meil tekib varsti rohkem kui üks riigipea ja valitsused, kes kõik on sügavalt veendunud ainuüksi iseenda seaduspärasuses. August Rei lubas riigipeana toimida vaid siis, kui see on riiklikult hädavajalik, mitte pidevalt. Juristid nägid selles juriidilist korralagedust. August Rei oli kinnine, otsustas kiiresti ja järsku ning ei rääkinud ega informeerinud tavaliselt eriti palju isegi oma lähemaid kaastöölisi. Kõiki valitsuse asju aeti suure ettevaatlikkusega ja saladuskatte all.

Juba 1949. a juulis oli Hans Rebane arvatavasti Johannes Klesmendilt kuulnud, et August Rei olevat Helmut Maandi asemel riigisekretäriks nimetanud kellegi teise, võib-olla Artur Mägi.

Septembris 1949 sai Hans Rebane Eesti Rahvusfondi esimeheks. Samaaegselt nõudis ta algul suuliselt ja pärast kirjalikult August Reilt põhjendust 24. juuni 1949 käskkirjale. «Stockholms Tidningen Eestlastele» kommenteeris August Rei ja Otto Puki autüli. Richard Ränk väitis, et kui Rudolf Penno ei olnud andnud töotust, siis August Rei samuti. Et August Rei polevat töotust andnud ja presidendi ülesandesse asumisest on möödunud üle kuue kuu, siis ei olevat ta enam õiguspärane sellele kohale. Ta olevat alles hiljem töotuse andnud isikule, kes polnud seadusega selleks ette nähtud, tähendab Otto Pukile. Artur Mägi väitis, et August Rei 24. juuni 1949 käskkiri ei olnud kooskõlas Põhiseadusega. August Rei oli kas vabariigi presidendi ülesandis või Vabariigi Valitsuse juht, aga mitte kord üks, kord teine.

Juulis-augustis 1949 teatas Johannes Klesment üllatuslikult Rahvusnõukogu juhatuse koosolekul, et sel ajal kui August Rei määras Hans Rebase valitsuse liikmeks, nimetas ta ka Artur Mägi riigisekretäriks. Helmut Maandi oli aga enda arvates tõmmatud Rahvusnõukogu presiidiumi just riigisekretärina koos teiste Vabariigi Valitsuse liikmetega. Nii oli ta kolm aastat seda asutust üles ehitanud ja vaeva näinud, teadmata, et ta polegi riigisekretär. Ta küsis, mispärast ta siis siin on ja oma kallist aega ning energiat raiskab. Ka Rudolf Penno ei olnud sellest loost teadlik. August Rei oli asju ajanud korralikult, aga saladust pidades, ja Helmut Maandit alt vedanud. Helmut Maandi teatas, et lahkub Rahvusnõukogust. Parajasti Inglismaal viibiv August Rei kirjutas talle, et seletab tagasi jõudes kõik ära ning lahendab siis vahekorrad Artur Mägiga. Ta ei olevat tahtnud korraga opositsiooni välja kutsuda nii Hans Rebase kui Artur Mägi juures. Pealegi olevat tal kiire olnud. Hans Rebase

küsimust polevat aga enne sõitu saanud ripakile jätta. August Rei ja Johannes Klesment olevat veendunud, et Artur Mägiga saab kõik lahendada. August Rei väitis, et ebaausust ei ole olnud ja et Rahvusnõukogul oli hea aeg, kui «pukinistid» ja Koostöö Keskus vaakusid. Ta soovis Helmut Maandiga koos edasi töötada.

17. detsembril 1949. a nimetas August Rei käskkirjaga Artur Mägi õiguskantsleriks ja teisega Helmut Maandi riigisekretäriks alates 18. detsembrist. Helmut Maandi jäi Rahvusnõukogu peasekretäriks.

Aprillis 1950 pidas Artur Mägi ettekande III õigus-teadlaste päeval Stockholmis teemal «Vabariigi presidendi ja peaministri asendamine 1937. a. Põhiseaduse järgi». Üldiselt nimetas ta isiklikke vastuolusid ja erinevaid dogmaatilisi, õiguspoliitilisi ja praktilis-poliitilisi lähte-kohti, otstarbekust, konsekvantsi puudust, juristide erinevaid seisukohti ja tõlgendusviise. Teesid olid: avalik õigus ei tunne võimu delegeerimist. § 46 järgi kuulutatakse peaminister presidendi ülesannetes «Riigi Teatajas»; Jüri Uluotsa aga ei olnud teatatud. Vabariigi presidendi asetäitja tuleb valida kuue kuu jooksul Valimiskogu poolt. 20. aprilli 1944. a Valimiskogul ei olnud õigust Jüri Uluotsa võimkonda suurendada. Seevastu ei mõjusta kuue kuu reegel mingil määral vabariigi presidendi ülesandeis peaministri volituste alust või kestvust. § 50 järgi on vabariigi presidendi ülesandeks kogu valitsuse lahkumisel otsekohe ametisse seada uus valitsus, mis peab sündima peaministri ametist vabastamisel automaatselt. Uus peaministri asetäitja peab otsekohe tulema uue valitsusega, kui peaminister asub presidendi ülesandeisse. Kui vabariigi president või presidendi asetäitja asub oma kohale, siis lõpevad peaministri volitused vabariigi presidendi ülesandeis.

Artur Mägi ettekandele vaidlesid vastu juristid Richard Ränk ja Karl-Robert Ruus. Ränk kordas, et Valimiskogu peab kuue kuu jooksul kokku tulema, muidu kaotab peaminister õiguse presidendi ülesandeid täita.

Ka on oluline, kellele anda töötus, sellest sõltub kohale asumine. Vabariigi Valitsuse küsimuses peab aluseks olema rahvusvaheline õigus. Ta soovis Vabariigi Valitsust eksiilis või vabariigi presidendi asetäitjat. Johan Raid pidas samuti vajalikuks Valimiskogu.

Helmut Maandi oli veel 1950. aastal edasi Rahvusnõukogu peasekretäriks, aga jättis selle koha 1951. a lõpus, pärast ühte presiidiumi koosolekut, kus valitsuse küsimuste arutamise ajaks paluti teda mingil põhjusel toast lahkuda. Kohal olid August Rei, Johannes Klesment ja Rudolf Penno. Kuigi Helmut Maandi oli riigisekretär, ei kaitsnud teda ka Rudolf Penno. Helmut Maandi asemele tuli Rahvusnõukogu peasekretäriks Heinrich Mark.

14. veebruaril 1951. aastal suri Otto Pukk Stockholmis 51 aasta vanuses.

Uhenduses Eesti Vabariigi aastapäevaga 24. veebruaril 1951 avaldas Alfred Maurer ajalehes «Stockholms Tidningen Eestlastele» kirjutise, milles ta väitis, et «meie esimeseks ja tähtsamaks ülesandeks oli korrastada meie põhiseaduslikud asutused ja luua konstitutsiooniliselt, poliitiliselt ja representatiivselt laitmatute kvalifikatsioonidega Valitsus... selle Valitsuse omajõu allikaks on kuni kodumaa vabastamiseni meie pagulaskond... Kuid hoidugem ka sellest veast, et me ei tee tõsist katset kooskõlastada meie pingutused Valitsuse tunnustamisele...»

19. aprillil 1951 sai Otto Puki järel Põllumeestekogude uueks esimeheks Hans Rebane, kes nõudis Valimiskogu kokkukutsumist.

Valimiskogu arutati koosseisus peaminister August Rei, Riigivolikogu abiesimees Rudolf Penno, Riiginõukogu 2. abiesimees Alfred Maurer, Riigikohtu esimehe kt Timotheus Grünthal ja ülemjuhataja kolonel Richard Maasing. Rahvusnõukogu põllumehed eesotsas Tõnis Kindiga esitasid August Reile nõudmise valitsuse aparaat korda seada ja Valimiskogu kujundada. August Rei ole-

vat seisukohal, et Jüri Uluots lõi Valimiskogu kokkutsumise pretsedendi.

Aprillis toimus Rootsis Riigivolikogu ja Riiginõukogu liikmete koosolek, millest võtsid osa Tõnis Kint, metropoliit Aleksander, August Mälk, Johan Müller, Johan Nyman, Alfred Maurer, Rudolf Penno, Voldemar Päts, Mihkel Jüris, Eduard Riisna, Johan Kõpp, Aleksander Onno ja Johan Holberg.

August Rei nägi ette, et Valimiskogu ei valiks teda presidendi asetäitjaks.

Veebruaris 1951 vastas August Rei ometi Hans Rebasele 1949. a peaministri asetäitja koha käskkirja tühistamise asjus. Hans Rebane saatis uuesti pikemad vastuväited.

30. mail 1951. a teatas Johannes Klesment, et seni ei oldud tegelikult asunud põhiseaduslikus korras vabariigi presidendi ülesannete täitmisele. Vabariigi Valitsuse vanem liige välisminister August Rei ütles, et täidab riikliku vajaduse korral presidendi ülesandeid.

4. juulil 1951 kutsus August Rei peaministri asetäitjana enda ja Rudolf Penno algatusel kokku Valimiskogu vabariigi presidendi asetäitja valimise küsimuse arutamiseks. Kohal olid peaministri asetäitja välisminister August Rei kutsel Rudolf Penno, Alfred Maurer ja Timotheus Grünthal. Sisulisi otsuseid ei langetatud. Peeti vajalikuks edasist kooskämist.

15. juulil 1951. a toimus Põllumeestekogude liikmete kokkutulek Boräsis kohvik «Runan'i» ruumes, mida juhatas Johan Holberg. Koosolekust osavõtjad olid vastuolus Tõnis Kindi grupiga.

Rootsis loodi valimiste tulemusena Vabade Eestlaste Ülemaailmse Keskorganisatsiooni (VEKO) osakond. Sellest kujunes hiljem Rootsi Eestlaste Esindus (REE).

29. juulil 1951 väitis Artur Mägi, et Jüri Uluotsa teisiti-toiming aprillis 1944 ei muutnud kehtivat Põhiseadust.

5. oktoobril 1951 ei leidnud Põllumeestekogud peale Tõnis Kindi grupi teisi võimalusi koostööks Rahvusnõukoguga.

Hans Rebane lahkus Rahvusfondi esimehe kohalt.

25. novembril 1951 suri Rudolf Penno. Adolf Perandi väitis, et Rudolf Penno surma tõttu ei olnud Valimiskogu enam õigustatud.

3. jaanuaril ja 5. veebruaril 1952. a toimus Stockholmis Riigikogu liikmete koosolek. Neile oli saadetud Eesti Rahvuskomitee Ühendriikides Esinduskogu läkitus, mis puudutas personaalset kontinuiteeti, vanema liikme liini kui hädaseisundit lühemaks ajaks. Eesti Vabariigi Valitsuse tegutsemist peeti vajalikuks indiferentse nime all ja soovitati Valimiskogul valida presidendi asetäitja, sest oli erakorraline aeg — sõjaolukord. Vabariigi Valitsusel eksiilis oli tarvis pagulasorganisatsioonide usaldust. Valimiskogusse kuulusid Põhiseaduse järgi Alfred Maurer, Timotheus Grünthal ja sõjavägede ülemjuhatajana ehk Johan Holberg.

Nendel koosolekutel võtsid Valimiskogu, Vabariigi Valitsuse, Riigivolikogu ja Riiginõukogu liikmed üksmeelselt seisukoha, et Valimiskogu on otsusevõimeline ka vähenenud koosseisus. August Rei ei protestinud, sest ta ei leidnud põhjust võhikute koosolekul eriarvamust esitada — nagnii polevat koosolek otsusevõimeline. Ei protestinud siis ka Tõnis Kint. Nõupidamisel viibis kolm Riigivolikogu ja neli Riiginõukogu liiget. See polevat mingi kvoorum. 3. jaanuari 1952 koosolekut juhatas Alfred Maurer. Kohal viibisid Mihkel Jüris, Tõnis Kint, August Mälk, Johan Nyman, metropoliit Aleksander, Johan Kõpp, Alfred Maurer, Aleksander Onno, August Rei, Timotheus Grünthal ja Johannes Klesment. 5. jaanuaril 1952 olid külalisena kohal ka kõrgemad sõjaväelased kolonel Alfons Rebane, kindralmajor Johannes Soodla ja kolonel Alfred Luts. Lisaks neile viibis seal Leonhard Vahter.

Jaanuaris 1952 väitis Artur Mägi, et vanem liige oli valitsuses alles ka pärast Rudolf Penno surma. Tähtis

oli pühalik töotus. August Rei töotus ei toimunud vormiliselt küll Põhiseadusega ettenähtud korras. Hädaolukorra aktide alusel oleks võimalik neljaliikmeline Valimiskogu. Vormilt on aga korrapärasem vanema liikmega peaminister presidendi ülesandeis.

Kunagi samal aastal kavandas ka Alfred Maurer valitsust koosseisus: Johan Kõpp presidendi asetäitjana, Alfred Maurer peaministrina, Helmut Maandi kahel teisel ministrikohal, Aksel Mark põllutööstusministri abina ja rida teisi. Johan Kõpp aga ütles ära ja sellest ei tulnud midagi välja.

Veebruaris 1952 avaldas USA eestlaste keskesindus survet riiklike organite kordaseadmise küsimuses ja August Rei oli mures.

Mais 1952 käis Johannes Mihkelsoni ja Richard Ränga autüli ikka veel edasi.

Artur Mägi väitis, et valitsusorganite kordaseadmine on hädavajalik.

Rahvusnõukogus oli August Rei esimeheks, Johannes Sikkar, Tõnis Kint ja Johannes Klesment abiesimeesteks ning Heinrich Mark peasekretäriks.

Kanadas soovis Johan Müller Valimiskogu.

Suve alguses tegi August Rei Johannes Sikkarile ettepaneku koostada tema juhtimisel laia koalitsiooni alusel Vabariigi Valitsus.

29. juunil 1952 pidas Artur Mägi Rahvusnõukogu IV konverentsil ettekande Põhiseaduse rakendamise paguluses valitsusorganite osas ja rõhutas, et peaminister on Valimiskogu kokkukutsuja. 20. aprillil 1944 toimunud kokkukutsumine Jüri Uluotsa poolt oli eksitus. Ka ei saavat hääletada Põhiseaduse tõlgendamise üle.

Juuli algul 1952 saabus Johannes Kaiv Stockholmi ja kohtus Artur Mägi, Helmut Maandi, Johannes Klesmendi, Heinrich Laretei, Heinrich Marga, Artur Adsoni, Hans Rebase, Johan Raidi, Ervin Pangi, Ants Kippari, Alfred Maureri, Tõnis Kindi, Martin Kuldkepi, Richard Jöfferti, August Mälgu, Elmar Kriisa, Hannus Estra,

A. Joandi ning Johannes Mihkelsoniga Eesti Komitee ruumes. Johannes Kaivu seisukoht oli, et USA praegu eksiilvalitsusi ei tunnusta, eksiilvalitsusel on vaja pagulaskonna toetust. Ta ei olnud üksmeeles loodud valitsuse vastu, kui USA valitsus seda ka ei tunnusta. Johannes Mihkelson nimetas pagulasvalitsust valitsuse *Ersatz*'iks.

5. juulil 1952 pidas Arvo Horm seinast seinani koalitsiooni eelduseks, kui tahetakse luua tugev ja teovõimas Eesti eksiilvalitsus.

6. juulil 1952. a nimetas Johannes Kaiv intervjuus, et Eesti Vabariigi kullafondi hooldab rahvusvaheline pank ja et August Rei on Londoni konverentsile kutsutud Jüri Uluotsa valitsuse välisministrina. Johannes Kaiv kohtus Johan Kõpu ja siis Timotheus Grünthali ning Alfred Maureriga, Heinrich Laretei korteris ka veel Alfred Maureri, Timotheus Grünthali, Johannes Klesmendi, Hans Rebase ja Elmar Kirotariga. Hiljem ka Richard Maasingu ja veel VEKO kapten Jakob Rangiga.

19. juulil 1952. a pidas Eesti Rahvuskomitee Ühendriikides Esinduskogu New Yorgi Eesti Majas vajalikuks Eesti Vabariigi Valitsuse loomist eksiilis.

Johannes Kaiv pooldas ettevaatlikult Valimiskogu ja valitsuse loomist. See andis viimasele ka lootusi rahade juurde pääsemiseks, mida haldas Eesti konsulaat USAs.

7. septembril 1952 väitis Edgar Pärli, et Jüri Uluotsa valitsus oli vabastatud põhiseaduslikus korras ametist ja seega ei ole olnudki juriidilist kontinuiteeti. Ta pooldas paguluses võitlusorganit Vabariigi Valitsuse asemel.

Septembris 1952 toimusid VEKO üldvalimised Rootsis.

25. oktoobril 1952. a nõudis Eesti Rahvuskomitee Ühendriikides kiiret riiklike organite kordaseadmist ja Valimiskogu ning hiljem ka Vabariigi Valitsust. Rahvuskomitee toonitas hädaõiguse kontseptsiooni vähendatud koosseisus Valimiskoguga. Johannes Kaiv soovis ühtainust pagulaskeskust, millega läbi käia. Poliitilist olu-

korda 20. aprillil 1944 peeti praegusest erinevaks. Kontinuiteet oleks muul juhul hädaohus. Koostati vastav deklaratsioon.

10. novembril 1952. a seletas Artur Mägi, et kui Valimiskogu, vaatamata Põhiseaduse sõnaselgele kuue kuu nõudmisele, otsustas 20. aprillil 1944 mitte asuda vabariigi presidendi asetäitja valimisele, siis lähtuti rohkem otstarbekuse seisukohast kui Põhiseaduse normist. Õiguslikult oli see aga Põhiseadusega vastuolus. Vabariigi Valitsuse liikmed ei või olla üheski muus teenistuses. Seega Johan Holbergi ülemjuhataja-volitused ei kehtinud enam.

14. novembril 1952 soovitas Artur Mägi kirjas August Reile kiiret uue Vabariigi Valitsuse nimetamist, et vältida Johan Holbergi saamist järgmiseks valitsuse vanemaks liikmeks. Hans Rebane oli 1945. aastal nimetatud uueks Vabariigi Valitsuse juhiks, aga ta nimetamine oli tühistatud. Uut peaministri asetäitjat polnud määratud.

Novembris planeeris Rahvusnõukogu vastust Eesti Rahvuskomitee Ühendriikides deklaratsioonile Eesti Vabariigi õigusjärgsete organite restaureerimise vajaduse kohta.

5. detsembril 1952. a peeti August Rei juhatusel Vabariigi Valitsuse määramise koosolek, lähtudes ministriumide nimestikust ja valitsemise korraldamise seadusest.

16. detsembril 1952. a võeti Rahvusnõukogu juhatusel koosolekul vastu vastus Eesti Rahvuskomiteele Ühendriikides. Selles toonitati, et tuleb hoida lahus vabariigi kõrgemad riigivõimuorganid ja eesti pagulaste keskused. Põhiseadust tuleb järgida vanema liikme liini läbi, sest Valimiskogul pole enam seaduspärast koosseisu. Sõjavägede ülemjuhataja nimetamine on võimatu.

Rahvusnõukogu toonitas välispoliitilise tegevuse vajalikkust koostöös Eesti Vabariigi Valitsusega ja Rah-

vusnõukogu presiidiumi kuuluvate viimase seadusliku valitsuse liikmete välispoliitilise töö tähtsust.

22. detsembril 1952. a rõhutas Artur Mägi, et Vabariigi Valitsuse vanimal liikmel on õigus vabastada ametist valitsus, mille liige ta ise on. Alfred Maurer ja Timotheus Grünthal väitsid vastupidist.

23. detsembril 1952 saatsid Alfred Maurer ja Timotheus Grünthal kirja minister Johan Holbergile ning ärakirja kõikidele Eesti diplomaatilistele esindajatele ja ka Rahvusnõukogule, aga mitte August Reile. § 46 ettenähtud Valimiskogu liikmetena palusid nad Johan Holbergil kokku kutsuda Valimiskogu Vabariigi presidendi asetäitja valimiseks. Johan Holberg pidi seda tegema peaministri asendajana ja sellepärast tuli kutsuda sõjavägede ülemjuhataja asendajana vabaduses asuv kõrgem sõjaväelane, kelle Holberg pidi kindlaks tegema. August Rei olevat kaheksa aasta jooksul mitmesugustel ettekäanel tõrjunud Valimiskogu kokku kutsumast. Nüüd leidis ta, et Valimiskogu vähenenud koosseisus ei olevat üldse otsusevõimeline, aga 3. jaanuaril ja 5. veebruaril 1952. a kogunenud Riigikogu liikmed olnud üksmeelsel seisukohal, et Valimiskogu on otsusevõimeline ka vähenenud koosseisus. Sellepärast paluvad nad Johan Holbergi August Rei tõrkumisel järgmise vanema liikmena kokku kutsuda Valimiskogu.

Ringkirjas 27. detsembrist 1952 soovisid Alfred Maurer ja Timotheus Grünthal, et August Rei poolt nimetatava valitsuse suhtes seisukoha võtmiseга viivitataks, kuni Valimiskogu on kokku tulnud.

Samal ajal toonitas Richard Ränk, et Eesti Rahvuskomitee Ühendriikides deklaratsioonis nimetatud hädaõiguse või poliitilise otstarbekuse printsip on vastuolus õiguslikkusega. Toetuda tuleb hoopis rahvusvahelisele õigusele.

28. detsembril 1952. a kutsus Johannes Sikkar August Rei ülesandel Hans Rebast oma valitsusse, et endist pahandust heaks teha. Hans Rebane ei soovinud sellel

teemal üldse Sikkariga rääkida. Ta oli endiselt haavunud ja ootas, et August Rei ise tema poole pöörduks. Hans Rebane soovitas tõsiselt mingit kokkulepet, enne kui asi muutub naeruväärseks.

30. detsembril 1952. a kirjutas Johannes Kaiv Johannes Klesmendile, et kas tulevikus peab olema kolm valitsust, sest on ju veel ka Pusta kolleegium. Johannes Kaiv toetas Valimiskogu liini. Valitsuse praegused liikmed peaksid alles jääma. Kokkulepe on vajalik. August Rei peaks valitsuse moodustamisega viivitama, et saavutada paremat lahendust.

2. jaanuaril 1953 toimus Stockholmis Riigivolikogu ja Riiginõukogu grupi koosolek. Kiideti heaks Alfred Maureri ja Timotheus Grünthali sammud Valimiskogu kokku kutsumiseks. Osa võtsid Tõnis Kint, Johan Nyman, August Mälk, Johan Köpp, metropoliit Aleksander ja Aleksander Onno, lisaks neile riigikohtunik Timotheus Grünthal ja Alfred Maurer ise. Otsustati vankumatult Valimiskogu kokku kutsuda. Korraldati pressikonverents, kus Alfred Maurer andis ajakirjanikele täiendavaid selustusi. Samalaadset koosolekut planeeriti ka Kanadas.

4. jaanuaril 1953 toimusid Rahvusnõukogu ruumes läbirääkimised August Rei, Johannes Sikkari, Alfred Maureri ja Timotheus Grünthali vahel. Johannes Sikkar esitas koalitsiooniks kompromissettepaneku, eeldusel et Valimiskogu edasi lükatakse. Alfred Maurer keeldus. Johannes Sikkar pakkus Timotheus Grünthalile oma valitsuses kohtuministri kohta ja Alfred Maurerile peaministri asendaja kohta samal alusel, nagu Otto Tief oli määratud 21. aprillil 1944 Jüri Uluotsa poolt. Alfred Maurer ütles, et Valimiskogu tuleb kokku kutsuda ka siis, kui saaks olema kaks Vabariigi Valitsust. Kompromissi ei saavutatud.

5. jaanuaril 1953. a tahtis Johannes Sikkar Evald Uustalu sotsiaalministriks, aga too viibis siis USAs. Johannes Sikkar tegi ka Johan Holbergile ja Johannes Klesmendile ettepanekud tulla uue valitsuse liikmeks, aga

nemad ei nõustunud. Johannes Klesment olevat algul küll nõusoleku andnud, aga kuna ta USA-sõbrad ühenduses tema USAsse siirdumisega selle maha laitsid, siis teatas Johannes Klesment, et ta ei saa taganeda 1952. aasta 3. jaanuari ja 5. veebruari otsusest vähenenud koosseisus Valimiskogu kohta.

10. jaanuaril 1953. a toimusid läbirääkimised Helmut Maandi, Johannes Sikkari ja August Rei vahel. August Rei ja Johannes Sikkar nõudsid, et Helmut Maandi täidaks riigisekretärina oma kohuseid Vabariigi Valitsuse pühaliku töötuse andmise juures, mida too keeldus tegemast. Ta ei andnud ka nõutud lahkumispalvele allkirja, leides, et August Reil ei olnud õigust moodustada valitsust ja et Valimiskogu puudulikus koosseisus olevat siiski õigem. H. Maandi heitis nalja vanema liikme liini üle, et vanusega võib niimoodi teab kuhu minna, näiteks vana Anatol Renning oleks võinud niimoodi presidendiks saada. August Rei kirjutas siis kohapeal otsuse, millega ta vabastas Helmut Maandi riigisekretäri kohalt. Helmut Maandi aga lükkas vihaselt selle paberi üle laua tagasi, lisades, et niimoodi võid ka Rootsi kuninga lahti lasta. Ka August Rei vihastas. Helmut Maandi pidas kardetavaks vanema liikme liini kaudu eluaegset presidendi kohusetäitja funktsiooni. 11. jaanuaril 1953 andis August Rei vormilise käskkirja Helmut Maandi vabastamisest riigisekretäri ametist.

12. jaanuaril 1953. a nimetas August Rei Heinrich Marga uueks riigisekretäriks ja Oslos samal päeval Eesti Vabariigi peaministrina presidendi ülesannetes Eesti Vabariigi Valitsuse koosseisus: Johannes Sikkar — peaministri asetäitja ja siseminister, Aleksander Warma — välisminister ja kohtuministri kt, Tõnis Kint — põllutööminister ja sõjaministri kt, Gustav Suits — haridusminister ja sotsiaalministri kt, Mihkel Truusõõt — majandusminister ja teedeministri kt. Uue Valitsuse nimetamisega vabanesid Johan Holberg ja Johannes Klesment valitsuse liikmeks olemisest.

Uue valitsuse koosseis tehti teatavaks välisriikidele ja Eesti diplomaatilistele esindajatele. Otsused trükiti «Eesti Rahvusnõukogu Toimetistes» nr 2.

15. jaanuaril 1953. a tuli Valitsus Oslost tagasi.

23. jaanuaril 1953 tegi saadik August Torma August Reile ja Alfred Maurerile ettepaneku tulla Londoni nõupidamisele. August Rei oli nõus, aga Alfred Maurer loobus lõpuks.

Ajalehtedes ilmus informatsioon valitsuse moodustamisest.

31. jaanuaril ütles Johannes Klesment, et tema arvates pole Otto Tiefi valitsust ametist lahti lastud ja et Valimiskogu on ikkagi otsusevõimeline.

4. veebruaril 1953. a andsid August Rei ja Johannes Sikkar pressikonverentsi Rahvusnõukogu kantseleis. Seal viibisid ka Tõnis Kint ja Heinrich Mark. Tõnis Kint teatas, et ta on aasta hiljem, 1953, protestinud 1952. aasta 3. jaanuari ja 5. veebruari otsuse vastu. August Rei teatas, et ta ei olnud kaheksa aasta jooksul pidanud valitsuse moodustamist poliitiliselt otstarbekaks. Ta oli kasutanud Artur Mägi kui juristi nõuandeid.

Vaidlused jätkusid ajakirjanduses. Hans Rebane ei pooldanud kumbagi liini ja ei pidanud ennast pooltega seotuks. Ta sallis Alfred Maurerit vähem kui August Reid.

1., 2., 3. ja 4. märtsil 1953 tuli Saksamaal Augustdorfis Detmoldi lähedal kokku Valimiskogu neljaliikmelises koosseisus: Vabariigi Valitsuse järgmine vanuse poolest vanem liige sõjaminister Johan Holberg peaministri ülesandeis, Riiginõukogu teine abiesimees Alfred Maurer, Riigikohtu esimehe kt tsiviilosakonna esimees Timotheus Grünthal ja sõjavägede ülemjuhataja asetäitjana kindralmajor (tegelikult SS-*Brigadeführer*) Johannes Soodla (Saksa okupatsiooni aegse kraadiga; tegelikult oli ta Eesti Vabariigis vaid kolonel ja Kõrgema Sõjakooli ülem). Valimiskogu otsustas asuda Eesti Vabariigi presidendi asetäitja valimisele. Valimiskogu konstateeris sõjaseisukorda ja § 46 kolmanda lõigu maksvust. 3. märts-

sil 1953 kell 11 hommikul valiti vabariigi presidendi asetäitjaks Alfred Maurer, kes kohe andis pühaliku tõotuse ja deklareeris, et vabariigi presidendi ameti kestvus-aeg on Põhiseaduse järgi kuus aastat.

Vabariigi presidendi asetäitja Alfred Maureri käskkirjaga antud erioigusel 4. märtsil 1953 jäeti Jüri Uluotsa 18. septembril 1944 nimetatud valitsus ametisse ja sõjaminister Johan Holberg loeti peaministri asetäitjaks. 5. märtsi käskkirjaga nimetati sõjaminister Johan Holberg peaministri asetäitjaks. Teise käskkirjaga samast päevast otsustati Helmut Maandi, kes oli esitanud lahkumispalve, jätta edasi riigisekretäriks. Viimane palve ja otsus tehti märkimaks, et August Rei poolt lahtilaskmist ei tunnistatud, Helmut Maandi allkirjaga kinnitatud dokumentide ärakirjad saadeti 14. märtsil 1953 laiali.

Augustdoris viibisid ka Karl Selter, EUSLi esimees Herman Stockeby kui Eesti esindaja Saksamaal, E. Heyduk ja üks ajakirjanik. Vaikselt mälestati Otto Pukki ja Rudolf Pennot.

Nüüd oli Eestil kaks presidenti ja kaks valitsust. Juristidest poliitikute võimuvõitlus oli seega kulmineerunud. Vaidlus aga ei vaibunud niipea. Alfred Maurer väitis aprillis 1953, et August Rei positsioon Otto Tiefi valitsuse välisministrina on veel lõplikult lahendamata. Johan Holberg märkis Torontos, et praegune valitsus tema enda juhtimisel olevat üleminekuvalitsus ning valitsuse ja nn Oslo valitsuse ajajärk olevat üleminekuajajärk ühe valitsuse poole, mille taga saaks üksmeelselt seista kogu vabas maailmas olev eestlaskond. Eesti rahvuskomitee USAs soovitas August Reil jätkata oma ülesandeid Otto Tiefi kabineti liikmena ning nimetas Valimiskogu teed õigeaks. Prof. Adolf Perandi pidas samuti õigeaks Valimiskogu liini, aga soovis Alfred Maureri ja August Rei valitsuste kokkulepet. Professor Ernst Ein väitis Los Angeleses Augustdori valimise mitteseaduspäraseks. Eesti juristid USAs toetasid Valimiskogu teed.

24. mail 1953. a vannutati Ilmar Raamot Torontos Johan Holbergi valitsuse põllutööministriks ja Aleksander Kütt majandusministriks. Riigisekretäri abi ülesandeid täitis Rahvusliku Välisvõitluse Nõukogu juhatuse liige Aksel Luitsalu. Kavatsatud valitsuse koosolek jäi ära minister Johannes Klesmendi sõiduviisa takistuste tõttu. See valitsus ei pidanud enam ühtegi koosolekut ja suri pikapeale välja. Vanema liikme liini valitsus aga jätkus nagu *perpetuum mobile*.

Timotheus Grünthal pidas Göteborgis lõikuspeol ettekande Valimiskogu kaitseks. Kande mõte oli, et Alfred Maurer on jätnud ametisse Otto Tiefi koondvalitsuse. Johannes Sikkar tegi Johannes Kaivule ettepaneku tulla välisministriks August Rei nimetatud valitsusse. Johannes Kaiv oli aga mõeldud välisministriks Johan Holbergi valitsusse ja Johannes Sikkarile tehti ettepanek tulla viimasesse ta asemel. Voldemar Päts nõudis, et presidendi asetäitja Alfred Maurer peab lahti laskma Otto Tiefi valitsuse ministrid, kes Alfred Maurerit ei tunnusta.

Septembri keskel 1954 toimusid Stockholmis Aleksander Warma korteris salajased läbirääkimised Alfred Maureri, Aleksander Warma ja Johannes Sikkari vahel, ent Alfred Maurer andis selle tulemused välja. Vabariigi Valitsus August Rei eesistumisel oli möödunud kuudel kaalunud valitsuse täiendamise vajadust, et kas mitte veenda Alfred Maureri kaaslasti kaasa tulema. Kokkusaamisel tehti ettepanek kahest valitsusest ühele üle minna sel moel, et Alfred Maurer loobuks Valimiskogul otsustatust. Tema ei pidanud ettepanekut vastuvõetavaks; Valimiskogu oli tema algatus ja ta soovis mingit kolmandat kombinatsiooni kompromisspresidendi asetäitjaga.

20. septembril 1954. a suri Alfred Maurer. Pärast seda pole Valimiskogu enam kokku kutsutud ja see ei ole enam ka võimalik, sest puuduvad Riigikogu liikmed.

Rahvusnõukogu otsustas 1954. aastal loobuda preisiidiumi sidemest valitsuse ja Rahvusnõukogu vahel. Sellest alates tegutsevad mõlemad iseseisvalt.

Kanada eestlaskond jätkas Valimiskogu liini. Sooviti selle taastamist. August Kärsna väitis, et Alfred Maureri surma järel kandusid presidendi ametiülesanded peaministri asetäitjale Johan Holbergile. Novembris 1954 saatis Johan Holberg August Reile kirja ettepanekuga moodustada ühine valitsus kahe asemel. Arutati Valimiskogu kompetentsi. Novembri lõpul vastas August Rei kirjalikult Johan Holbergile ja tegi ettepaneku kohtuda Eesti Vabariigi saatkonnas Londonis. Artur Mägi vaidles vahepeal ajakirjanduses uue Valimiskogu kokkukutsumise vastu pärast Alfred Maureri surma. Detsembris 1954 oli Johan Holberg põhimõtteliselt nõus August Reiga kohtuma, aga soovis tema seisukohti enne teada saada. Johan Holberg oli ette pannud, et Valimiskogu konsulteerib valimiste eel August Reiga presidendi asetäitja küsimuses, leppides temaga kokku isiku suhtes. August Rei ei tunnistanud mingit kauplemist Valimiskogu ees ja väitis, et Valimiskogu ei ole enam olemas. Johan Holberg väitis, et vabas maailmas viibiva eestlaskonna enamik pooldab Valimiskogu liini. August Rei vastas, et ainult suveräänne rahvas on õiguslik. Nad vaidlesid kirja teel veel sõjaseisukorra definitsiooni üle. Kokkusaamisest ei tulnud midagi välja.

Ka 1955. aastal jätkus vaidlus Valimiskogu kompetentsi ümber. Räägiti selle täiendamisest riigitegelastega. Hans Rebane ütles, et Augustdorfi Valimiskogust on alles ainult üks liige. Voldemar Päts oli keeldunud tulemast Alfred Maureri järeltulijaks Valimiskogusse. Johan Holberg tundis survet eestlaskonnalt, et peab midagi ette võtma.

Rootsi Eestlaste Esindus loodi 1956. aastal. Rootsis toimusid eestlaste esimesed üldvalimised.

1957. a sai Hans Rebane 75-aastaseks. Tõnis Kint rääkis Eesti Vabariigi võimuorganite pädevuse säilitamisest Eesti Vabariigi Põhiseaduse ja muude seaduste kohaselt. 1. aprillil 1957 andis August Rei peaministrina vabariigi presidendi ülesandeis dekreedina kodakondsuse

seaduse muutmise ja täiendamise seaduse, millega eestlased eksiilis säilitavad Eesti Vabariigi kodakondsuse ka mõne teise riigi kodakondsusesse astumisel. Alla kirjutasi veel Johannes Sikkar peaministri asetäitjana ja välisministrina kohtuministri ülesandeis Aleksander Warma.

Torontos toimus 1958. a kevadel Valimiskogu koosolek, millest võtsid osa Johan Holberg, Leonhard Vahter, Johan Müller ja Ernst Hansson. Johan Holbergi kindel seisukoht oli, et praeguses olukorras ei tule valida presidendid asetäitjat. Aleksander Kütt ja Ilmar Raamot teatasid, et nad on lahkunud valitsuse koosseisust. Johannes Klesment oli algusest peale teatanud, et ta ei loe end selle valitsuse koosseisu. Valimiskogu liini hiljem rohkem ei arendatudki. Eestlaste kaheks leeriks jagunenud sümpaatiad ja antipaatiad pagulasvalitsuste osas jäid aga püsima aastakümneteks. Sellest kujunes hiljem kas küsimuse täielik eitamine või vanema liikme valitsuse pooldamine. Johan Holberg suri 8. aprillil 1978. a.

Gustav Suits suri 1956. aastal, Mihkel Truusööt astus pikapeale tagasi ja Johannes Sikkar suri 22. augustil 1960. a.

1. jaanuaril 1962. a sai Aleksander Warma August Rei nimetatud uues valitsuses peaministri asetäitjana Johannes Sikkari järglaseks pärast viimase surma. Valitsusse kuulusid: Aleksander Warma — peaministri asetäitja välisministri ülesandeis, Tõnis Kint — põllutööminister sõjaministri ülesandeis, Enno Penno — teedeminister, Aksel Mark — siseminister, Peeter Panksep — portfelli minister, Arvo Horm — portfelli minister ja Ivar Grünthal — portfelli minister. Viimane sondeeris USA-reisil pinda, kas Heino Susi, Lauri Vaska ja Hellar Grabbi tahaksid kuuluda pagulasvalitsusse. Hellar Grabbi ning Heino Susi ütlesid kohe ära. Lauri Vaska oli algul nõus, aga, kuulnud teiste äraütlemisest, talitas samuti.

29. märtsil 1963 suri August Rei. Tema asemele asus vastavat käskkirja andes 30. märtsil 1963. a vanema

liikme liini valitsuse peaministri asetäitja Aleksander Warma. Aleksander Warma ja Tõnis Kint saatsid 1963. a sügisel USA välisministri abile F. G. Duttonile informatsiooni ja selgituskirja tunnustuse sooviga. 1. märtsil 1964 nimetas Aleksander Warma peaministrina vabariigi presidendi ülesannetes käskkirjaga antud eriõigusel uue valitsuse koosseisus: Tõnis Kint — peaministri asetäitja, põllutöominister, sõjaministri kohusetäitja, Aksel Mark — peaministri asetäitja abi ja siseminister, Arvo Horm — majandusminister, Elmar Järvesoo — haridusminister, August Koern — välisminister, Ivar Grünthal — sotsiaalminister, Peeter Panksep — kohtuminister, Juhan Käis — teedeminister (tuli Enno Penno asemele). Valitsuse moodustamisega seoses oli Tõnis Kint olnud kirjavehetuses ka Johan Holbergiga. Aleksander Warma ajal tegutses valitsus vaikselt. Ka põhiseaduslik vaidlus ajakirjanduse veergudel oli tagasihoidlik. Vahetevahel arutati pagulasvalitsuse tunnustamist.

Samal aastal asus Aleksander Warma Kaarel Robert Pusta järel diplomaadi õigustes Prantsuse välisministeeriumi poolt aktsepteeritud Eesti esindajaks Pariisi. Tema samaaegne peaministriks olemine presidendi ülesandeis tuli arutusele Eesti diplomaatiliste esindajatega ja ajakirjanduses. Aleksander Warma väitis, et suudab need rollid lahus hoida.

Ivar Grünthalit rünnati aastail 1965—1966 ta ettepaneku pärast toetada «Vanemuise» ehitamist ja tema poolt parteilike külaliste vastuvõtmisega okupeeritud Eestist. See ei olevat kooskõlas ministripositsiooniga pagulasvalitsuses.

Seoses Inglismaal asuva Eesti kulla võimaliku ülevõtmisega Nõukogude Liidule saatis Eesti Vabariigi Valitsus eksiidis 1967. a aprillis Inglise valitsusele märgukirja, millele olid alla kirjutanud peaministri kt Tõnis Kint ja välisminister August Koern. 1968. a nimetas Aleksander Warma kui peaminister Eesti Vabariigi presidendi ülesandeis Oskar Kersoni Eesti Panga presiden-

diks sama küsimuse korraldamiseks. Et inglased ei tunnustanud eksilvalitsusi, polnud Oskar Kersoni sammudel mingit tulemust. Samal ajal informeeris Jüri Adila REE saadikuna, et 1944. a septembris oli Jüri Uluots Eesti Panga presidendiks nimetanud Martin Kõstneri. Too oli

Tõnis Kint. Foto raamatust: T. Kint. Mälestuskilde. Uppsala, 1986.

paguluse algaastail püüdnud lahendada majanduslikke küsimusi, aga väitis hiljem, et viiest aastast aitas küllalt.

29. märtsil 1971. a asus Tõnis Kint pärast Aleksander Warma surma peaministriks Vabariigi presidendi ülesandeis. Ta nimetas 8. mail 1971 valitsuse koosseisus: Heinrich Mark — peaministri asetäitja ja sõjaminister, August Koern — välisminister, Aksel Mark — siseminister, Arvo Horm — majandusminister, Elmar Järvesoo — põllutööminister, Juhan Käis — teedeminister, Edgar V. Saks — haridusminister, Heino Valvur — sotsiaalminister, Renate Kaasik — portfelli minister, August Kärnsna — kohtuminister. Tõnis Kint nimetas veel Arved Ruusa riigisekretäriks, William Mulla Informatsioonitalituse juhatajaks, Teenetemärkide komitee esimeheks Heinrich Marga ja liikmeks William Mulla.

Enne Toronto Eesti Päevi deklareeris Ülemaailmne Eesti Kesknõukogu, et valitsuse moodustamise küsimus ei ole aktuaalne. Küll kardeti, et vanema liikme liini valitsus Torontos nõuab tunnustust, mida Heinrich Mark aga korduvalt eitas. Leo Karupää deklareeris, et see valitsus ei olevat seaduspärane. 14. juulil 1972 pidas Vabariigi Valitsus eksiilis Torontos «Lord Simcoe» hotellis oma koosoleku ja avaldas valitsuse deklaratsiooni.

Verner Hans Puurand nimetati 3. aprillil 1973. a portfelli ministriks eriülesandega olla Eesti Vabariigi Iseseisvuse Taastamise Laenufondi juhataja. Sõjaministriks nimetati Avdy Andresson ja portfelli ministriteks Jaan Timusk ning Ants Pallop. Suvel saatis valitsus memorandumid Helsingi julgeolekukonverentsile. Nõukogude ajakirjandus on meenutanud valitsust järjekindlalt.

10. jaanuaril 1974. a määrati, et presidendi kantselei ülem Elmar Tambek on pädevuse alusel edasi oma kohal, asendajaks advokaat Imant Siemer. Vabariigi presidendi nõunikuks propaganda alal nimetati Albert Ohvril. Jaanuaris oli veel juttu aumärkidest, sõjaseisukorrast ja Kaitseliidust. Avdy Andresson oli sõjaministriks ning

Kaitseliidu organiseerijaks. Veebruaris saatsid Tõnis Kint ja August Koern Aleksei Kossõginile protestimemorandumid Eesti küsimuses. 23. mail 1974. a andis Tõnis Kint käskkirjad nr 2 ja 3 ohvitseride ülendamise kohta. Teiste hulgas sai Avdy Andresson koloneliks. Ka Verner Hans Puurand ülendati. Eesti sõjaväelased USAs ja Kanadas reageerisid sellele negatiivselt. Oktoobris oli juttu veel Kaitseliidust ja sõjaväelastest. Teised ei leidnud, et on sõjaseisukord, küll aga kaitseseisukord. Küsiti õigus-kantsler Artur Mägi arvamist. Ülendamine ümber tekkis äge vaidlus Villem Saarseni ja Tõnis Kindi vahel. Johan Holberg sekkus sellesse vaidlusse «Meie Elu» veergudel, väites veel kord, et Tõnis Kindil kui otsustajal puudub Eesti Vabariigi põhiseaduslik alus ennast valitsuse konti-nuiteedi kandjaks nimetada. Novembris oli juttu sõja-ministri ülesannetest; Avdy Andressoni nimetamist sõja-vägede juhatajaks peeti juriidiliselt valeks. Samal aastal saatsid Tõnis Kint ja August Koern valitsuse nimel kaks märgukirja ÜRO peasekretärile Kurt Waldheimile. Ka USA presidentidele oli pidevalt saadetud märgukirju.

Tõnis Kint ja Heinrich Mark avaldasid veebruari-läkituse eesti rahvale, nagu eelnenud, nii ka järgnevatel aastatel. Eesti Ohvitseride Kogu Rootsis protestis Avdy Andressoni ülendamise vastu. Vaidlus oli äge.

17. aprillil 1976 avaldas «Teataja» leinakuulutuse tekstiga: «Eesti Vabariigi peaministri asetäitja kodumaal 1944 /Otto Tief/ VR II/3/ sündinud 14. augustil 1889 Raplas/ surnud 5. märtsil 1976 Ahjal, okupeeritud Eestis/ Mälestavad sügavas leinas Peaminister Vabariigi Presi-dendi ülesandeis ja Vabariigi Valitsus eksiilis.»

1977. aastal nimetati Arvo Horm ümber portfelli-ta ministriks ja Verner Hans Puurand majandusministriks. Uuena võeti juurde Ervin Jüri Nõmmera finantsminist-riks.

Presidendi ülesandeid täitev Tõnis Kint avaldas Eesti Vabariigi aastapäevaks 1978. a läkituse. Verner Hans Puurand nimetati 24. augustil 1978 majandusministriks.

Ta suri 12. juunil 1983. a. Juulis oli Tõnis Kint nimetanud Eesti Kaitseliidu volinikud eri maades. 28. novembril 1978 kuulutati välja Iseseisvuse Taastamise 5%-se Võitluslaenu I seeria 25 miljoni Ameerika dollari väärtuses. Alla olid kirjutanud Tõnis Kint peaministrina presidendi ülesandeis ja Verner Hans Puurand majandusministrina. Minister Juhan Käis väitis «Meie Elule» antud seletuses, et ta nägi üleskutset esimest korda ajalehe toimetuses. See laen kadus varsti unustuse hõlma. Eesti Vabadussõja alustamise aastapäeval 28. novembril 1978 ülendas Tõnis Kint kui peaminister presidendi ülesandeis kõik elus olevad Eesti Vabadussõjast osa võtnud sõdurid, allohvitserid ja veeblid ohvitserideks lipniku aukraadis ning kõik ohvitserid ühe astme võrra kõrgemale viimastest ülendamisest, kuni koloneli auastmeni. Ajakirjanduses ironiseeriti selle üle. Valitsus esitas mitmesuguseid ametlikke märgukirju, näiteks 1980. a olümpiamängude puhul Heinrich Marga ja August Koerni allkirjadega, samuti tervituse eesti rahvale ESTO'80 puhul Tõnis Kindi ja Heinrich Marga allkirjadega. ESTO'80 ajal intervjueeris Rootsi ajakirjandus nii Tõnis Kinti presidendi ülesandeis kui Heinrich Marka peaministri asetäitjana. 15. septembril 1980. a saatsid Tõnis Kint presidendi ülesandeis ja August Koern välisministrina memorandumid Madridi julgeolekukonverentsile. 1981. aastal oli August Koern veel välisminister. Ta tõmbus tervislikel põhjustel tagasi ja suri 11. jaanuaril 1989. Aprillis 1983 esines Elmar Lipping USAs ajakirjanduses Eesti Vabariigi Valitsuse eksiilis välisministrina. 11. aprillil 1984 suri haridusminister Edgar V. Saks.

Tõnis Kint on tänini peaminister presidendi ülesandeis. Valitsuse koosseisu on küll korduvalt muudetud. Kasutusele on võetud ametlik kirjapaber Eesti vapi ja tekstiga «Vabariigi Valitsus». Tõnis Kint kui peaminister presidendi ülesandeis on jätkuvalt alla kirjutanud tervitustele ja üleskutsetele, mis sellisena avaldatud ajakirjanduses. Ka Heinrich Mark on alla kirjutanud kui

peaministri asetäitja. Tekstis on kasutatud vormelit «Eesti Vabariigi Valitsuse nimel» või «Eesti Vabariigi Valitsus eksiilis».

1985. a juunis täiendati valitsust kolme uue liikmega: Johan Ungerson, haridusminister, Mihkel Mathiesen, kommunikatsiooniminister, ja Ivar Paljak, portfelli minister noortetöö erialaga. Teised ministrid olid Heinrich Mark, peaministri kt, Arvo Horm, Renate Kaasik, Aksel Mark, Ervin Jüri Nõmmera, Avdy Andresson, Elmar Järvesoo, August Kärnsna, Elmar Lipping, Ants Pallop, Heino Valvur ja Jaan Timusk. Riigisekretär oli ikka veel Arved Ruusa. Selles koosseisus jätkab Eesti Vabariigi Valitsus eksiilis, nagu ta ennast nüüd nimetab, seda arengut, mis varsti on kestnud poolsada aastat. Valitsust toetavad peamiselt Rahvusnõukogu erakonnad peale sotsiaaldemokraatide ja ajalehtedest peamiselt «Teataja». Teised lehed kasutavad osalt ikka veel nimetust «n. n. Oslo valitsus». Tõnis Kint on valinud tunduvalt avalikuma joone kui tema eelkäijad ja suutnud oma konservatiivsema poliitilise vaatega teatud määral ka vastasleeri tungida.

Eesti Vabariigi diplomaatilised esindused Londonis ja New Yorgis eksisteerivad samuti ikka veel, kuigi Londonis pole enam saadikut, vaid saatkonna administraator peab kontinuiteeti (Londoni Eesti Vabariigi saatkonna hoone ja varad müüdi 1989. aastal. *Toim.*). Saatkonnad on järjekindlalt eemale hoidnud igasugustest seisukohtadest ja sidemest ühenduses pagulasvalitsusega. Erandiks oli teatud määral Johannes Kaiv. Samaaegselt on areng Eestis võtnud 1988. aastal täiesti uue suuna. Räägitakse suveräänsusest, küll peamiselt Nõukogude Liidu koosseisus, aga ikkagi. Piiride tähtsus on vähenemas maailmas, kus majandus muutub järjest määravaks teguriks. Kas pagulasvalitsuse liin ja Eestis areneva suveräänsuse liin tulevikus mingil moel kokku köidetakse, jääb edaspidiseks küsimuseks, millele praegu vist keegi ei oska vastata.

JM
89

PETMINE VANAKREEKA TRAGÖÖDIAS

Anne Lill

Atika tragöödia ülevas maailmas on oma koht ka petmisel, kavalusel, valetamisel. *Mundus vult decipi ergo decipiatur* — maailm tahab olla petetud, niisiis petetagu teda — see põhimõte seostub ka tragöödiate tegevuse ja kangelastega. Viimased ei põlga eesmärgi saavutamiseks ja kavatsuste elluviimiseks selliseidki vahendeid, mis tänapäeva seisukohalt ei taha ausa kodaniku või perekonnaliikme mainega kokku sobida. Miks petetakse ja lastakse end petta, mida sellega saavutatakse, kuidas pettusesse suhtutakse? Kas on erinevusi pettuse vahel mütoloogias, eeposes ja tragöödias? Et need küsimused on tähtsad ka tragöödia olemuse mõistmiseks, sellele viitab asjaolu, et pettust on peetud koguni üheks tragöödia tegelaseks (*prosōpon*) (Pollucis Onomasticon 4, 133). Kõrvuti traditsiooniliste tegelaskujudega (*tragika prosōpa*) nagu noormehed, vanamehed, naised ja teenrid, on tragöödiates ka *ekskeia prosōpa*, tegelased ilma lavaatribuutika, varustuse ja kaunistuseta (*sine apparatu vel ornatu*; vt Thesaurus... 1935 III:569). Nende hulka kuuluvad pettus (*apatē*), joobumus (*metē*), hirm (*oknos*), kadedus (*phthonos*) jt (Pollucis Onomasticon 4, 133).

Mõistest. Et juttu tuleb petmisest inimeste vahel, jääb mõiste sisust kõrvale objektiivsete nähtustega seotud

tajueksitus, meelepettus.¹ Jälgides pettust tragöödiaklassikates, on kasulik silmas pidada, et petmine pole alati valetamine. Sellena võib mõista ka näivuse tõe pähe võtmist, faktide vääratõlgendamist, samuti teadlikku eksitusseviimist, mis on kasulik selle kasutajale. Vale on teadlik petmine, salgamine või moonutamine. Aga on ka konventsionaalseid valesid (nt viisakusvormelid), hädavalesid (tulenevad ligimesearmastusest, haletsusest). Valetamine võib lähtuda häbist ning hirmust (paljud lapsevaled) ja ka fabuleerimis-, fantaseerimisrõõmust. Petmine kui arusaamatus võib olla tahtmatu, tulla teadmatusest. Sageli on petmisega seotud kavalus. Saksa keeles on tuntud sõnapaar *Trug und List* (Trübners... 1943: 147) 'pettus ja kavalus'. Ka *Trug* pole alati teadlik pettus, vaid mõnikord lihtsalt enesepettus või näivus. *Lügen — Trügen* 'vale, pettus' kasutatakse kõlalise sarnasuse tõttu tihti koos. Nimetatud seoseid ja tähendusi saab jälgida ka atika tragöödias. Petmist vaatleme siin eksitusesse viiva tegevusena, mille tulemusel saadakse tegelikkusest valesti aru, sealhulgas võetakse näivat tõe pähe. Valetamine on sihilik petmine, tavaliselt kasutamise eesmärgil.

Petmist hinnatakse moraali- ja käitumiseetika järgi enamasti negatiivselt, kuid ajalooliselt on suhtumine olnud erinev. Võib arvata, et tragöödiat on mõjutanud sofistide liikumine V—IV saj. e. m. a, mis pidas tõe suhteliseks ja hindas sellest tulenevalt ka pettust. Sofist Gorgiasesele omistatakse mõte, et inimene, kes petab, on õiglasem kui see, kes ei peta; kes laseb end petta, on targem kui see, kes ei lase. Üks võimalusi selle paradoksi lahtimõtestamiseks on mõista pettust illusioonina, emotsionaalse kaasaelamise võimalusena (Tap-

¹ Mõiste «petmine» sisu määratlemisel on kasutatud teatmeteoseid «Encyclopaedia Britannica», «Brockhaus Enzyklopädie», «Meyers neues Lexikon», «Trübners Deutsches Wörterbuch» (märksõnad *fraud, Täuschung, Lüge, Betrug, Trug*).

lin 1983:9—10). Nii oleks ka kunst «pettus» ja mitte «päris». Selles mõttes eitab kunsti Platon. Naljaka ja vastuoluliselt lubab seesama Platon aga kasutada pettust valeargumentide näol vaidluses ja teeb seda ka ise, ükskõik kui eitavalt ta sofistidesse ka suhtub. Vastuolu seletab see, et Platon jagab diskussioonid ja vaidlused kaheks: ühtede eesmärk on tõe selgitamine, teistel aga võitja leidmine. Viimasel juhul on pettus lubatud; sellised vaidlused sarnanevad etendusele, mida jälgib publik, kes valib välja võitja (Klosko 1987:617—618). Kaasaja vaidlus- ja kõnekunst võis tragöödiat mõjustada ka keele kaudu, mis seal on vastuoluline, mille sõnad on mitmetähenduslikud, sisaldades selguse ja vastastikuse arusaamise asemel sageli pettust. Seda võib näha isegi nii sirgjooneliste tegelaste puhul nagu Sophoklese Elektra ja Aias (Segal 1986:73), rääkimata «Kuningas Oidipusest», kus sõnad saavad erinevate tegelaste suus erineva, kohati vastupidise tähenduse (Vernant 1983:189). Sellel kõigel on oma osa tragöödiakonflikti kujutamisel ja emotsionaalse mõju saavutamisel.

Petmise vastandiks on õiglus, valetamise vastandiks tõerääkimine. Petmine kui tragöödias kasutatav tegevuselement seostub tegelaste käitumismotiivide ja väärtuste, ent ka teose suunitluse ja ideega, küsimusega tragöödiakangelaste moraalist. Eetikaprobleemide käsitlemise laialivalgust ja eri seisukohtadest lähtumist näitavad tragöödiade kohta kirjutatud uurimuste vastukäivad järeldused, nt kas Oidipus oli süüdi, kas ta karistamine oli õiglane.² Jälgides antiiktragöödia tegelaste käitumist ja selle ajendeid, võivad seisukohad ulatuda neile tänapäeva moraaliprintsiipide või kristliku moraali omistamisest kuni antiikaja ja tänapäeva moraalipõhimõtete täieliku vastandamiseni. Petmist käsitledes tuleks siin unustada

² Süü küsimust käsitlevaist arvukatest töödest on ülevaade teoses (Sophocles 1970). Selles avaldavad oma seisukohti John T. Sheppard, Philip H. Vellacott, E. R. Dodds, Thomas Gould jt.

piiblimoraal, kaheksas käsk ja Pauluse manitsused, kus karistuse ähvardusel kästakse valesst loobuda.³ Tegelikult ei keela ka kaheksas käsk valetamist üldse, vaid ainult valetunnistuse andmist, mis võib teistele kahju tuua.

Tragöödia — lugu ja moraal. Moraaliprobleemid polnud atika dramaturgide keskseks huviobjektiks; tragöödias peeti peamiseks lugu, müüti (*mythos*), mitte eetost, loomust, hingelaadi (*ēthos*) (Aristoteles. «De Arte poetica», 1450 b1). Tegelaste käitumismotiivid ei tulenenud niivõrd «sisehäälest», kuivõrd objektiivselt olemasolevatest kõlblusnormidest, mida saab väljastpoolt kontrollida ja hinnata (Ярхо 1972:261—263) — see on väide, mis nõuab hiljem siiski täpsustamist. Võiks järeldada, et petmine, niikaua kui see ei too ebameeldivusi petjale, ei tohiks tekitada mingeid süümepiinu; põhieesmärk peaks olema hoiduda pettuse ilmsikstuleku eest, järelikult ka vastutusest. Tragöödiais on see tõesti paljuski nii. Ainult sellise lähtekohaga piirdudes tuleb aga välja, et moraaliküsimustes on tragöödiategelased sarnased Homerose eeposte kangelastega. Viimased juhinduvad seadusega kinnitatud legaalsetest ja religioossetest huvidest, mis seostuvad isikliku huvi ja kasuga, s. o püütakse hoiduda võimu omavate isikute ja jumalate negatiivsetest reageeringutest oma tegudele, mis võib endale kahju tuua (Gagarin 1987:292—293). Võrreldes isiklikest huvidest lähtuvate motiividega, on «kirjutamata» seadustest tulenevaid käitumismotiive Homerosel vähe näha. Kui need kaks on omavahel vastuolus, domineerib esimene. Homerose-järgses kirjanduses kahtlemata tugevneb moraaliga seotud element. Atika tragöödias põimuvad moraaliküsimused poliitikaga, tekib nendevaheline konflikt ja pinge

³ Valetunnistaja ei jää karistusest ja kes seipitseb valesid, ei pääse (Op 19, 5); Jätke maha vale ja rääkige tõtt igaüks oma ligimesega (Eph 4, 25), kus kreekakeelses tekstis on vastandatud sõnad *pseudos* ja *laleite alētheian* (ladinakeelne tõlge: ...*deposito mendacio loquimi veritatem*), seega vastandatud *mendax* 'petlik' ja *veritas* 'tõde'.

(Gagarin 1987:303).⁴ Atika tragöödiat on nimetatud «Iliase» jätkuks; nii tema teemakäsitluses kui isegi vormis on nähtud Homerosse vaimu: kannatuse (*pathos*) osa rõhutamine inimeksistentsis, inimesest lähtuv käsitluslaad, draamaalged tegelaskõnes (Kaufmann 1969:165). Erinevalt müüdist pole aga tragöödia eesmärgiks maailmakorra, kosmose loomine ja kinnitamine, vaid ta küsitavuste näitamine (Segal 1986:59). Üheks selliseks probleemiks on ka pettuse vahekord tõe ja õiglusega. Kõneldes petmisest tragöödias, puutume kokku Homeroselt tuntud tegelastega (Odysseus, Agamemnon, Helene jt), kes petavad nii draamateostes kui ka varasemas traditsioonis. Kas ka samal viisil?

Mida ütles Aristoteles? Aristoteles räägib pettusest ja valest (*pseudos*), vastandades seda õiglusele ja tõeale (*alētheia*) («Ethica Nicomachea», 1127a29—b16). Pettus on halb ja hukkamõistetav, pettus on häbiväärne (*aischros*). Aristoteles ei seo moraali ainult välise vajaduse ja normiga, vaid ka inimese sisetundega. Oiglane inimene on ka siis õiglane, kui sellel polegi tema jaoks tähtsust. Kui see on talle aga tähtis, ei peta ta üldse. Petetakse nii praktilise kasu, raha kui ka lihtsalt kiitluse pärast. Pettuse taga on inimese teadlik valik ja otsustus. Pettureid on järelikult kahte liiki: ühtesid rõõmustab pettus ise, teised tahavad selle kaudu kasu saada. Aristoteles rõhutab ka valiku teadlikkust, otsustuse motiivi tähtsust, mis peab olema õiglane («Ethica Nicomachea», 1127b). Kindlaks ei tule teha mitte ainult see, mis on tõene, vaid ka eksimuse põhjus: miks näib tõena see, mis tegelikult pole tõde (samas, 1154a). Aristoteles käsitleb pettust inimese käitumiseetika seisukohalt. See külg on esindatud ka tragöödias, kuid seal

⁴ Moraalist kõneldakse siin kitsamas mõttes — kui inimese käitumise aluseks on teiste inimestega arvestamine ning isiklikud huvid on tagaplaanil. Moraal laiemas mõttes reguleerib käitumist veel ka seaduslike ja religioossete sanktsioonide abil.

lisandub veel mütoloogiline aspekt, motiivid, mis on tragöödiasse jõudnud müütidest.

Petmine müütides. Esmakordselt nimetab «pettust» kui üht kreeka mütoloogia personifitseeritud tegelast Hesiodos «Theogonias» (v 224). Pettuse (*apatē*) sünnitajaks on Öö, kellest pärinevad ka teised ebameeldivad nähtused — vaen (*eris*), kättemaks (*nemesis*), vanadus (*gēras*) jm. Müüdimaailmas seostatakse pettust kavalusega: Cicero järgi on Fraus (ladina 'pettus') ja Dolus ('kavalus') õed («De natura deorum», III, 17). Ka Homerosel on pettus ja kavalus kõrvuti: jumalanna Athena õpetab Odysseust, et ei tohi loobuda kavalusest, petmisjuttudest ja valetamisest (*dolōn... apataōn mythōn te klopiōn*; «Odysseia», 13, 293—294). «Iliase» kommentaarides märgitakse, et pettus on õigusest kõrvalekaldumine riugaste ja kavaluse suunas (*apatē he tou orthou ekneusis eis to plagion kai dolion*). Hinnanguliselt ei peeta pettust alati halvaks, jumalad ja kangelased kasutavad seda sageli (nt Hephaistose sepitsused Arese ja Aphrodite vastu) («Odysseia», 8, 276—317) või Odysseuse kavalused-pettused, millest menukaim on Trooja hobuse lugu (samal, 8, 492—494). Kreeka müütidest nähtub, et hinnati kavalust, oskust ka pettuse abil teistest üle olla. Pettust leidub nii taevas kui maa peal: üks jumal tüssab teist, jumalad petavad inimesi, inimesed omakorda üksteist. Ei määranud ju Trooja sõjagi saatust jõud ja julgus, vaid kavalus ja osavus. Odysseuse osav jutt kaalub üles Aiase sõjameheteened vaidluses relvade jagamise pärast. Just see müütidele iseloomulik suhtumine pettusesse tundub jõudnuvat ka Aischyloseni, kes väidab, et jumalal pole midagi õiglase pettuse vastu (Ioannis Stobaei Florilegum 1, 9, 23). Niisiis on võimalik siduda isegi pettust ja õiglust (*apatēs dikaias*); väidetakse veel, et hea pettus (*apatē agathē*) sobival kohal ei too kahju (Thesaurus... 1931 I, 2: 1219). Aga teada on ka Herodotose ütlus, et pettust, valet tuleb ikka vaeleks nimetada (Ioannis Stobaei Florilegum 1, 12, 23).

Motiiv, kus tütarlaps või naine reedab jumalatelt saadud kire mõjul oma lähedasi, on levinud paljude rahvaste müütides (Wachsler 1987: 55jj) ning andnud ainet tragöödialegi («Medeia», «Hippolytos» jt). Seetõttu on ka Aphrodite ehk Kypriis üks petlikumaid jumalaid. Trooja hobuse lugu on seotud teise levinud müüdimotiiviga — petmisest kingituse saatmise või andmise abil (Nagy 1981: 191jj). Kreeklaste kingitus on saanud juba kõnekäänuks: *Aut ulla putatis dona carere dolis Danaum? ... timeo Danaos et dona ferentes* 'kas arvate, et mingid kreeklaste kingitused on ilma pettusest? ... kardan kreeklasi ka siis, kui nad kingitusi toovad' («Aeneis», 2, 23jj). Et kreeklased petavad ja neid ei saa usaldada, seda räägitakse ka tragöödias: Kreeka sõnapidamist, truudust (*piston*) ei tunne («Iphigeneia Taurises», v 1205); kreeklaste kavalusest räägib ka pärslaste saadik («Pärslased», v 364—365). Tragöödiates on ka petliku kingituse motiiv: Medeia saadetud rüü tapab kingituse saaja, nii nagu Deianeira kingitus saab saatuslikuks Heraklesele.

Petmise seos tragöödia põhielementidega. Kuigi ühelt poolt jõuab petmismotiiv tragöödiatesse müütidest, ei tingi ainult see nende motiivide kasutamist ja teoses esinemist. Määravaks on siiski tragöödia enda sisu ja vormi iseärasused. Õigus on Aristotelesel, et tragöödia olulisemaid elemente on kannatus, *pathos* («De arte poetica», 1452, b11). Selle põhjustajana on pettus olulisel kohal teiste tüüpiliste tragöödiavõtete kõrval. Kui tragöödia tegevusdünaamika viib järjest suureneva kannatuse suunas, on ka süžeepöörde sageli seotud pettusega, s. t just pettus põhjustab pöörde tegevuse käigus, mille tulemuseks on kannatused (Sophoklese «Trahhislannad», «Philoktetes»; Euripidese «Hippolytos», «Bakhandid», «Iphigeneia Aulises», «Medeia»; Aischylose «Agamemnon»). Kui peripeetiat käsitleda kitsamalt ühe tegevussuuna katkemisena, kus kavatsetavate eesmärkide saavutamine on takistatud ja tegelik tulemus erineb või on vastupidine kavatsetule (Belfiore 1988: 184, 194), siis

on traagilise lahenduse näiteks «Bakhandid» (Pentheuse luureretk lõpeb talle ootamatult traagiliselt), samuti «Trahhislannad» (Deianeira saab vastu oma tahtmist tapjaks). Teisalt ei pruugi eesmärkide saavutamine olla takistatud: pettus võib olla edukas ja tulemuseks just plaanitsetu, põhjustades kannatusi ja meeleheidet (Aischylose «Tõivutoojad», «Eumeniidid»; Euripidese «Elektra», «Hippolytos», «Medeia», «Iphigeneia Aulises»). Ka võib peripeetia viia õnnetuselt õnnele, ohust pääsemisele, s.o asjaosalistele õnneliku ja meeldiva lõpuni (Aristoteles. «Rhetorica», 1, 11, 1371 b10—11). Ka sel juhul on tegevuse pöördes tähtis osa petmisel — just selle abil jõutakse pääsemiseni (Euripidese «Helene», «Iphigeneia Taurises», «Orestes»).

Üheks universaalseks draamaelemendiks on *teadmatust*, mis võib omakorda tuleneda tahtlikust või tahtmatust petmisest. Teadmatust kujutades saab tragöödiasse tuua selliseid teemasid nagu näivuse ja tegelikkuse, illusiooni ja reaalsuse vastuolu, tegeliku ja kujuteldava maailma vahelised konfliktid. Petlik näivus ja teadmatust viivad sageli traagilise lahenduseni, milleks aitab kaasa ka petmine («Hippolytos»). Teadmise-teadmatusega kaasneb traagiline iroonia siis, kui keegi tegelikult teab tõde, kuid ei taha või ei saa seda välja öelda (Lusching 1983) («Bakhandid», «Hippolytos», «Trahhislannad» jt). Ka äratundmine (*anagnōrisis*), mis Aristotelesele on tragöödia tähtsaim osa, võib olla pettuse tõttu raskendatud. Äratundmisstseene, liikumist teadmatusest teadasaamisele, kujutatakse tragöödiates üksikasjalikult ja tihti üsna pikalt (nt võõra isikuna esinev Orestes, kes õe juurde tülles teda tükk aega petab väljamõeldud lugudega (Sophoklese «Elektra», Euripidese «Iphigeneia Taurises»)). Petmismotiiviga on seotud ka Helene ja Mene-laose äratundmine («Helene»).

Petliku kuulsuse ja tegelike teenete vahelise vastuolu teema seostub tragöödiates illusiooni ja reaalsuse

probleemiga. Petliku näivuse põhjustaja või tekitajana, ent ka süüdlasena kujutatakse tihti jumalaid, kellele meeldib inimesi eksitusse viia. Euripidese «Helenes» on Trooja sõjast osavõtnud kreeklased jumalate plaanide-pettuste ohvrid (v 716—717). Tuhanded inimesed on asjatult surma saanud, ellujäänute osaks vaev ja kannatused — kõik mitte millegi pärast, sest päästma mindud Helenet polnudki Troojas, jumalad toimetasid sinna ainult ta pettekuju, udupilve. Inimesed on teadmatuse ohvrid, petetavad näivusest, mille üheks ilminguks on välise kuulsuse tagaajamine. Tegeliku mehisuse, vaprusena pole sellel tihti midagi ühist. Sedagi teemat on «Helenes» arendatud. Kuulsus teiste silmis, *onoma* (kreeka 'nimi'), on seal vastuolus tegude tegeliku väärtuse, *pragma*'ga (kreeka 'tegu'), mis üldtunnustatud arvamustes ja hinnangutes jääb tihti tagaplaanile (Galeotti Papi 1987:27—28). *Onoma* ja *pragma* vastuolu näitab Euripides ka sellega, et — vastupidiselt üldisele arvamusele ja traditsioonile — Helene polegi süüdi Trooja sõja vallapäästmises. Vähe-malt tragöödia esimeses pooles on ta ise kannataja rollis ja teda on raske seostada kergemeelse võrgutajaga, kelle-na ta enamasti esineb. Tegelikkuse ja näivuse vahe-kord, millest oleneb tragöödiakangelaste saatus, sõltub sageli jumaliku aparaadi tegutsemisviisist teoses. Viimasel on oma ja üpris eripärane arusaam petmisest. Inimeste seisukohalt pole nendega kõrgemal pool mängitav mäng alati sugugi aus.

Pettusel on tragöödiates enamasti mehhanee mi osa (kreeka *mēchanēma* 'vahend, abinõu, kavalus'). Mehhanee mi kui tragöödiakonflikti lahendamise võtet kasutatakse 16 tragöödias säilinud 33-st (Гачнапов 1979:155). Pettuse abil püütakse lahendada traagilist vastuolu, selle tulemuseks võib aga olla nii kurb kui ka õnnelik lõpp. Sophoklese «Elektras» viib pettus õnnelikult sihile, «Trahislannades» on see aga mõlemale peategelasele hukatuslik. Kui mehhanee m on ta kasutajale edukas, siis on tegu üldiselt «positiivse», kaastunnet äratava kangelasega.

Kui aga mehhaneemi kasutatakse «positiivse» tegelase vastu, kukub kavatsetu tavaliselt läbi (Гаспаров 1979: 160). Aga on ka erandeid. «Trahhislannades» on tegemist kahekordse pettusega — mõlema keskse tegelase teod viivad neile ootamatu tulemuseni. Teadmatus, oskamatus oma tegude tagajärgi ette näha hukutab nii Deianeira kui Heraklese. Mehhaneemiga võib tragöödiais kaasneda ka ratundmine, mis võimaldab omakorda näidata kannast, *pathos't*. Mehhaneem-pettus-äratundmine-kannatus on m vahel seotud «Philokteteses» ja «Oresteses».

Sophoklese «Philoktetes» — tragöödia petmisest. «Philoktetes» väärrib eraldi käsitlemist, sest selles lähtub konflikt otseselt pettusest, näha on pettuse kogu hiilgus ja viletsus. Tragöödia oleks nagu pettuse kool, oma filosoofia ja selle praktilise rakendusega, kus õpetajaks on petmiskorüfee Odysseus ise, õpilaseks kahtlustes vaevlev Neoptolemos, pettuse ohvriks nimikangelane Philoktetes. Suhted selle tegelaskolmnurga vahel on kujunenud eelnevate sündmuste käigus. Teel Troojasse jäeti Philoktetes, haavatud ja haige kreeka sõjamees, Odysseuse õhutusel üksikule saarele maha, et ta poleks teel teistele takistuseks. Seega oleks Philokteteselt hiljem naiivne oodata sõbralikku suhtumist Odysseusesse ja oma endistesse kaaslastesse. Philoktetes vaevles aastaid üksikul saarel, jäädes ellu ainult tänu oma võitmatule vibule. Nagu hiljem aga selgus, oli meest, eriti tema vibu, siiski Trooja alla vaja, sest jumaliku ennustuse järgi ei saanud Troojat ilma nendeta vallutada. Tragöödias seisnebki probleem selles, kuidas veenda Philoktetest uuesti oma kaaslaste hulka tagasi pöörduma. Odysseus teadis, et kunagise pettuse pärast pole tal lootust Philoktetesega leppida ja teda sõjast osa võtma veenda. Aitama pidi uus pettus: Philoktetese juurde peab minema Neoptolemos, Achilleuse poeg, kellesse Philoktetes hästi suhtus, võitma Philoktetese sümpaatia Odysseust sõimates, siis relvad varastama ning Philoktetese endaga kaasa meelitama. Tragöödia algab Odysseuse veenmis-

Petmine vanakreeka tragöödias

kõnega, et keelitada ausat Neoptolemost pettust ellu viima. Antagonistideks on tragöödias seega Odysseus ja Philoktetes, pettuse käsilaseks ja vahendajaks Neoptolemos, kelle eetikaprobleemides on suur vastuolu: patrioodina, ühiskonnaliikmena peaks ta kaasa aitama võidule Troojas ja kuuletuma oma ülemusele Odysseusele, vahendid selle ülesande täitmiseks ei lähe aga kokku ta põhimõtetega. Loomult ausal noormehel tuleb valetada haigele mahajäetud inimesele ning varastada relvad, mis on teisele ainsaks vahendiks elus püsida. Vaataja jaoks on põhiprobleem selles, kas Neoptolemos saab pettusega hakkama, kuidas laheneb tema sisekonflikt, kas ta saab üle häbist petta abitud inimest. Philoktetes on esitatud kaastunnet äratava ja sümpaatse mehena, kes usaldab Neoptolemost. Seda raskem on viimasel oma kahepalgelist mängu ellu viia, petta inimest, kes suhtub temasse kui sõbrasse ja päästjasse. Philoktetese ja Neoptolemosel lähedust näitab Sophokles ka otseselt, kui Philoktetes noormehe õlale toetudes laeva poole läheb. Teisalt näeb aga müüdi määratud lõpp ette, et Philoktetes läheb oma relvadega siiski Troojasse. Sophoklese tragöödia karakteriloogika aga ei arene sugugi selles suunas, mida näeb ette traditsiooniline lõpp. Olulisem teose mõistmisel võibki olla see, et Sophokles vaatab probleemi eetika tasandilt ja annab lõpuks vastuse inimväärtustest lähtudes — tõeliselt hinnaline on just kaastunne ja teineteisega arvestamine. Patriotismiküsimused pole esiplaanil, sest neid peaks ju esindama Odysseus oma petmisplaaniga, mis on kooskõlas ka jumaliku ennustusega. Sophoklest aga ei huvita Odysseus kui ühiskondlikult positiivse joone elluviija. Philoktetesele on ta kurja kehastus; sellises tõlgenduses ta vaevalt leiab ühise keele Neoptolemosel, Philoktetes ja ilmselt ka vaatajaga, kes mõtlevad teiste väärtuste järgi. Teose lõpplahendus jumaliku aparadi abil näitab, et inimene seda konflikti lahendada ei saa. Nii peabki ilmuma *deus ex machina* ja andma Heraklese näol vääramatud korraldused, millele kõik kuuletuvad.

Müüdi autoriteet on jalule seatud ja ka tegelased ei pea oma põhimõtetega enda tahtel konflikti minema.

Petmine ja loomus. Pettus ja ausus, vale ja tõde, õiglane loomus ja reeturlik tegutsemine, eesmärk ja vahendid, käsutäitmine ja isiklik vastutus, usaldus ja selle kuritarvitamine — kõik need «Philoktetese» kesksed motiivid toovad paratamatult esile kangelase loomuse osa tegutsemismotiivide ja käitumisviisi valikul. Siin ei saa täielikult nõustuda Aristotelese seisukohaga *mythos*'e ja *ēthos*'e, tegevuse ja kangelase loomuse vahelise suhte kohta, et iseloom on vähem tähtis kui müüdis antud süzeeliin. «Philokteteses» on pigem vastupidi: tegevuse käigu määravad eetilised väärtused, käsutäitmise ja sisetunde vaheline konflikt viib eemale müüditraditsioonist. Tundub võimatusena, et Sophoklese interpreteeringus laseks Philoktetes end veenda abistama neid, kes ta reeturlikult maha jätsid. Raske on ka uskuda, et pärast usalduse võitmist saaks Neoptolemos hakkama haige ja abitu inimese petmisega. Kangelase *ēthos* on siis vaieldamatult huvikeskmes ega hooli müüdi poolt määratud tegevusjoonest. Neoptolemos loomus on pettuse vastu (Blundell 1988 : 137jj). Kui peab tegutsema vastu oma loomust (*physisin lipōn*), on kõik ebameeldiv (*dyschereia*; v 903—904).⁵ Juba ta vanemad olid ausad, seda tunnistab isegi Odysseus, nimetades teda õilsa isa pojaks (v 89, 96). Odysseuse ja Neoptolemos hoiakud, suhtumine inimestevaheliste suhete eetikasse on täiesti erinevad. Odysseus rajab tegevusplaani kavalusele, salaintriigile (*sophisma*; v 14),

⁵ Petmismotiivi analüüsi aluseks on teose need kohad, kus vastav sõna esineb; loobutud on oletustest, konjektuuridest, mis nii delikaatsete küsimuste puhul nagu moraali probleemid võivad teose sisust eksitavalt kaugele viia. Erinevates tragöödiates on petmisega seotud sõnad tervikteose seisukohalt erineva kaaluga. «Philokteteses» seostuvad nad teose põhiarenguga ja teiste tragöödiatega võrreldes on seal petmisleksika arvult suurim. Sõnu «pettus», «vale», «kavalus» (*apatē, pseudos, dolos*) ja nendest tuletatud omadus- ja tegusõnu leidub 25 korral (võrdluseks — Sophoklese «Trahhislannad» — 17, Aischylose «Agamemnon» — 17, Euripidese «Iphigeneia Aulis» — 16, «Hippolytos» — 14; Sophoklese «Elektra» — 13 jne).

Neoptolemos tahab tegutseda avalikult ja sirgjooneliselt, tal on halb kuulata juttu pettusest ja häbi teha seda, mida Odysseus nõuab (v 86—87). Ta ei taha, et teda petmise pärast reeturiks nimetatakse (v 94). Vastuväited Odysseuse petmisplaanile lõpetab ta mõttega: parem ausalt tegutsedes kaotajaks jääda kui halvasti tegutsedes võita (*nikān kakōs*; v 95).

Odysseus suhtub pettusesse hoopis teisiti, tema puhul on määravaks kaine arvestus ja kasu. Küsimusele, kas valetada pole inetu, vastab ta, et ei ole, kui on mängus kasu, siis tuleb tegutseda kõhklematult (v 109—111). Odysseus seletab oma elufilosoofiat: nooruses pidas ka tema tegusid sõnadest tähtsamaks, nüüd aga teab, et inimesed lasevad ennast jutust mõjutada (v 96—98). Niisiis räägitakse ka siin *onoma* ja *pragma* vastuolust. Odysseus on tõesti kavaluse ja osava jutuga elus edu saavutanud (nt Trooja hobuse lugu või relvade üllõõmine Aiaselt). Nüüdki räägib ta Neoptolemosega osavalt, lükkamata noormehe veendumusi otsesõnu ümber. Ta mõonab, et mõtles ka ise nooruses samamoodi. Nii teeb ta end noormehele lähedaseks, andes samal ajal mõista, et elutarkuse kogunedes need vaated muutuvad. Ta mängib osavalt Neoptolemose auhnutusel, soovil teiste hulgast silma paista: «Kõik hakkavad sind siis nimetama targaks ja tubliks» (v 119). Sellega ta veenab Neoptolemose käsku täitma; kuulsuse ja hea nime ees, *onoma* ees taandub häbi pettuse pärast (*aischynēn apheis*; v 120). Neoptolemosele pole sugugi tähtsusetu, millisena teised teda näevad (v 906).

Sophokles ja Homeros käsitlevad Odysseuse kuju erinevalt. «Odüsseias» on peategelane samavõrd tegutsuja kui osav jutumees, kes mõnikord tunneb lõbu pettusest pettuse enda pärast. «Philokteteses» on Odysseus ainult kaval kõnemees, kes ei kõhkle oma huvides sõnu just nii kasutamast, nagu ta kasulikuks peab. Temast on saanud salakaval intrigeerija, *polymētis*'est (kreeka *polymētis* 'tark, suure mõistusega') *dolometis* (*dolomētis*

'kavala mõistusega'), kes on täis riukaid, hoolimatu, isegi küüniline (Kirkwood 1965:64—66). «Võitu saavutada on meeldiv, õiglasel võime mõni teine kord olla,» ütleb ta Neoptolemossele (v 81—82).

«Philoktetese» üksikuid tegelasi vaadeldes kuulub sümpaatia Philoktetesele, haigele mehele, kellelt üksikul saarel ellujäämine on nõudnud tohutuid pingutusi. Kaastunne ja hirm, mida tragöödia peab esile kutsuma, tekib just Philoktetese saatust jälgides. Odysseus ei saa kuidagi poolehoidu võita, eriti kui ta hiljem jõu ja vägivalla abil läheb Philoktetese vastu. *Pathos* jõuab haripunkti, kui Philoktetes tunneb Odysseuse ära ja tema plaani läbi näeb (v 1004—1044). Ta nimetab Odysseust halbadest halvimaks, kõige jultunumaks (v 984), vihatud (v 991), jumalatele vaenulikuks meheks (v 1031). Siiski tegutseb Odysseus tegelikult kooskõlas jumaliku tahtega, millele on võõras kaastunne ja haletsus inimeste vastu. Seda suurema ebakõlana tunduvad ta sõnad õiglusest ja headusest (*chōpou dikaiōn kagathōn andrōn krisis*, v 1050).

Valeteated ja *pathos*. Nii «Philokteteses» kui ka teistes tragöödiates esinevad valeteatajad ja valeteated (*pseudokēryx*). Nad aitavad kangelases esile kutsuda *pathos*'t, kannatust, toovad esile ta karakteri ja tekitavad vaatajais tragöödiase kohaseid tundeid (Zuntz 1968:420—421). Valeteateid kohtab «Helenes», «Iphigeneia»-tragöödiates, «Elektras» jm. «Philokteteses» saadab Odysseus valekaupmeheks rietatud meremehe saarele Philoktetesele teatama, et Odysseus kavatseb tulla teda kinni võtma ja vägisi Trooja alla viima. Philoktetese usalduse võitmiseks nimetab «kaupmees» Odysseust kavalaiks, valelikuks, kõigi poolt halvaks peetavaks meheks (v 607—608). Valeteataja motiiv ilmub esmakordselt aga siis, kui Odysseus veenab Neoptolemost petmisplaani ellu viima, ja juhul kui noormees peaks liiga kauaks ära jääma, lubab kaupmeheks rietatud meremehe talle järele saata. Esimese valeteate viija Philoktetesele on Neoptolemos ise, «kaupmehega» ilmub tragöödiasse teine vale-

teataja. Milleks oli vaja ühele valetajale lisada veel teine? Tervikteose seisukohalt suurendab see pinget ja *pathos't*, muutes nii dramaatilisemaks Odysseuse järgneva tuleku. Ta aitab lähemalt iseloomustada Odysseust (Blundell 1987 : 324). Veel ütleb «kaupmees» midagi, mida Neoptolemos (ja ka vaatajad) veel ei tea: ennustaja Helenose sõnade järgi peab Philoktetes kindlasti koos relvadega saarelt lahkuma ja ühes teistega Troojasse sõitma. Loo alguses rääkis Odysseus ainult relvade kättesaamise vajadusest, põhjendades petmisplaani sellega, et Philoktetes võib vastu hakates oma eksimatult tabavate nooltega kõik tappa. «Kaupmehe» jutt Odysseuse peatsest tulekust peaks kiirendama Philoktetese minekut laevale, samuti peab teise valeteataja ilmumine näitama, et Neoptolemosel ei jätku petmiseks otsustavust. Valekaupmees püüab võita usaldust sarnaselt Neoptolemosega: ta sarjab Odysseust. Kui Neoptolemos rääkis oma vihast Atriidide ja Odysseuse vastu, nimetades viimast halbadest põlvnevaks ja ise halvaks (*pros tou kakistou kak kakōn*; v 384), rõõmustas Philoktetes mõttekaaslase leidmise üle — ka tema tunneb Odysseuse õelaid jutte ja tegusid, teab, et too ei tee midagi õiglast (*mēden dikaion*; v 409). *Pathos'est* on kantud Philoktetese järgnev palve end saarelt ära viia, mis muutub veel tungivamaks pärast «kaupmehe» teadet. Valeteadete, palve ja *pathos* viivad kannatuse kulminatsioonini, kui Philoktetest tabab haigushoog ja ta valudes viskleb. See on ka Neoptolemosel murranguline hetk, sest pärast toimunut ei suuda ta enam petta. Kuulnud tõde ja Odysseuse plaane, satub Philoktetes raevu. Ta nimetab kavatsetavat hirmsaks salakavalaks sepitsuseks (*panourgias deinēs technēm echthiston*; v 927—928). Sellega lõpeb valeteadete osa. Pettus kukub läbi; Odysseuse sõnad, et osava jutu abil on võimalik saavutada kõike, ei pea paika. Neoptolemos loobub valetamast ja tunnistab end süüdi: ta on eksinud (*hamartōn*; v 1249), ta on teist inimest rõõvinud pettuse ja kavaluse abil (*apataisin aischraï dolois helōn*; v 1228), vibu ära võtta polnud õige

(*kou dikē labōn*; v 1234). Selline asjakäik kinnitab varasemaid väiteid Neoptolemose loomuse kohta, vastab ka vaatajate sümpaatiale Philoktetese suhtes. See ei lähe aga kokku müüdilahendusega ja väljendab vastuolu jumaliku ning inimliku tasandi vahel, näidates taas, et jumalate puhul ei kehti inimeste moraal. Saates Neoptolemose oma petmisplaani ellu viima, palub ju Odysseus abiks ja saatjaks jumalaid: kavalat Hermest, võidujumalannat Niket ning Athena Poliast, oma kaitsjat (v 133).

Ka Euripidese mõlemas «Iphigeneia»-tragöödias on valeteadete ja -teatajatel keskne osa süžee arengus, mehhanneemis ning emotsioonide dünaamikas. Traagiline konflikt saab alguse Agamemnoni valesst oma naisele, kui ta palub saata tütre Aulisesse abiellumiseks noore kangelase Achilleusega, tegelikult aga kavatseb ta jumalanna Artemisele ohverdada. Teade tekitab naises rõõmu, mis tõe ilmsiks tulles muutub kurbuseks ja vihaks. Ka Agamemnon piinleb oma otsuse ja pettuse pärast ning tahab seda isegi ära muuta («Iphigeneia Aulises»). Tragöödias «Iphigeneia Taurises» on pikk äratundmistseen õe ja venna vahel, kus Orestes, mängides iseenda tuttavat, räägib oma kurvast saatuses. «Helenes» on pika kannatusstseeni aluseks ja nutulaulu, treeni ajendajaks valeteade Menelaose surmast. «Hippolytoses», kus nimikangelase hukutab valesüüdistustega kiri, on keskseks kirja kirjutamise, vale fabritseerimise ja selle hilisema mõju ning tulemuste näitamine. Vale surmateade on ka Sophoklese «Elektras», kus oletatav surnu Orestes toob õe urni just nagu oma põrmuga. Sellele eelneb teataja pikk ja üksikasjalik jutustus Orestese surmaga seotud sündmustest (v 680—764). Sophokles on selle kõrvalise motiivi, võistluse kirjelduse, kus Orestes olevat hukkunud, väga põhjalikult välja arendanud. Tundub, et ta lausa naudib seda hilisema äratundmistseeniga seotud ning viimast draamatilisemaks, mõjuvamaks muutvat pettelugu. Pettus on siin ka kannatuse, *pathos*'e põhjustajaks, kui Elektra alustab venna surma puhul ahastavat

nutulaulu. Kõikides esitatud episoodides on tragöödiasüžees seotud pettus, valetade ja kannatus.

Suhtumisest valetamisse räägitakse pikalt «Trahhislannades», kus Lichas püüab Deianeirale valetada Heraklese uue kallima kohta ja tegelikku olukorda varjata. Deianeira seletab Lichasele, et valetamine pole vabale inimesele kohane ja kui Lichas on omandanud Herakleselt valetamise, siis pole ta küll hästi õppinud (v 450—454). Deianeira rõhutab oma tõearmastust, öeldes, et teistele võib ükskõik mida rääkida, temale aga valetada ei tohi (v 469). Paradoksaalselt püüab Deianeira ise tõe teada saades võita Heraklest pettusega tagasi kunagi saadud võlu-rohu abil, mis tegelikult on tappev mürk. Vana pettus oli seegi, kui kentaur mürgi võlu-rohu pähe Deianeirale andis. Nii hukutab Heraklese ja Deianeira juba ammu surnud kentauri pettus, selle salakaval sepitsus (*dolopoiös ananka*; v 832). Siin on põimunud vana ja uus pettus, üks kättemaksuks, teine oma eesmärkide saavutamiseks.

Paradoksaalne on valetamise ja tõerääkimise teema ka Aischylose «Agamemnonis»: Kassandrat peetakse valeennustajaks (*pseudomantis eimi*; v 1194); tema juttu ei usuta, kuigi ta tegelikult räägib tõtt ja teatab ette Agamemnoni ning enda surma. Kassandraga tuleb teosesse müüdimotiiv petmisest: Apollon karistas teda petnud Kassandrat sellega, et Kassandrat ennast peetakse edaspidi petturiks ja valetajaks (v 1207).

Petmine ja jumalad. Inimeste petmine kui jumalate plaan on paljude tragöödiate teema. Kõige otsesemalt väljendab seda Aischylos «Pärslastes»: jumala kavalust ja pettust ei saa ükski inimene vältida, nad püüavad inimese võrku ja hädade käest, surmast pole enam pääsu (v 94—95, 98—102). Jumalad tunnevad lõbu inimeste petmisest, sellest, et inimesed on illusioonide kүүsis ega näe asjade sügavamat olemust. Trooja sõja kangelast Aiast kujutatakse jumalate kavaluse ja pettuse

ohvrina nii tragöödias kui ka «Antologia Palatina» epi-grammis: hauakirjal seisab, et tema hukutas kavalusi väljamõtlev Pettus (*dolophrôn Apata*; VII 145), Arete, voorus, on sellega põrmu tallatud, võitnud kavalus (*dolos*) ja kõverad, salakavalad sõnad (*skoliôn mythôn*). Sophoklese «Aiase» alguses, jälgides, kuidas Aias tapab meeltesegaduses lambaid, pidades neid sõduriteks, ütleb Athena uhkelt: «Mina olen ta pimedaks teinud» (s. o mõistuse võtnud). Athenale on võõras kahjutunne ja halastus, mida tunneb Aiase vastu isegi ta vaenlane Odysseus, kes näeb Aiase hullumeelsuses inimese nõrkuse ja pimeduse võrdkuju: kõikide inimeste saatus on ühesugune, nad on oma eluajal nagu nukud (*eidōl' 'kujud'*), tühjad varjud (*kouphên skian*; v 126). Siin vastanduvad kaks suhtumist: inimene haletseb isegi oma vaenlast, jumal tunneb kõige suuremat lõbu naermisest tema üle (*hēdistos eis echthrous gelan*; v 79). Lugu võib käsitleda jumalate mahhinatsioonina: Aias tapab enda Hektori kinkitud mõõgaga, ta on omakorda aga Hektorile kinkinud oma vöö, millega see hiljem tapetuna vankri külge seotakse; nii on mõlemad kaudselt seotud teineteise surmaga (v 1037), kõik kokku on aga jumalate sepitsus (*mēchanan*). Jumalad ja eriti armastusjumalanna ei peta mitte ainult inimesi, vaid ka teisi jumalaid ja Zeusi ennastki; küproslanna jõust räägitakse tragöödiateski (*mega ti sthenos ha Kypris ekpheretai nikas*; «Trahhislannad», v 497—500). «Helenes» on Aphrodite kaval surmakülvav pettur, kes hukutab palju inimesi (*dolios ha polyktonos Kypris; apatas dolia t'exeurēmata*; v 238, 704, 1102—3). Inimesed on jumalate pettuse ohvid. Ootamatu ja koomilinegi on traditsioonilise sõjapõhjustaja Helene kujutamine süütu ohvrina. Euripidese selline interpretatsioon näitab, et talle meeldib vaatajat üllatada, tuttavaid sündmusi ootamatu vaatenurga alt näidata. Sellega on põhjendatav ka Menelaose kujutamine vahva sõdurina ning samas esitatu pea peale pööramine, näitamaks, et välise mulje taga võib peituda hoopis vastupidist. Euripidesele

pakub lõbu vastandada räägitavat tehtavale või kujutatavale (Galeotti Papi 1987:40). Samas loos kõneldakse ka ennustustest, millest inimesed lasevad end petta. Ennustajad on kõlvatud ja pettust täis (*phaul' pseudōn plea*; v 745). Parimaks ennustajaks on enese tarkus ja hea nõu (v 777). Tihti on ennustajaid süüdistatud valetamises («Kuningas Oidipus», v 388, 527; «Iphigeneia Aulises», v 957). Ennustamise raskustest räägib Teiresias: halba ei tohi ennustada, siis oled sa õel; kui aga valetad kaastundest, teed kahju jumalatele («Foiniiklannad», v 954).

Pettusega maksavad jumalad tihti kätte inimestele, kes pole olnud nende vastu küllalt aupaklikud. Inimeste maailm ja tõesed osutuvad illusoorseks ning nad lasevad end petta («Hippolytos», v 1406; «Bakhandid», v 888; «Eumeniidid», v 849; «Pärslased», v 475). Aischylose «Palujannade» järgi petavad jumalad inimesi karistuseks nende ülbuse, kõrkuse eest. Pettus on alandamise vahendiks, et näidata inimestele nende jõuetust ja tegelikku kohta: vaadake ülbeid inimesi... nad saavad tundma häda, mida toob pettus (*atan d' apata*), juhus (*tyche*) tabab neid mustas pimeduses (v 110—117). Karistusena kõrkuse (*hybris*) eest toob pettus kaasa häda, õnnetuse, ka meeltesegaduse («Troojalannad», v 277).

Pettus inimeste seas. Tragöödiates näidatakse pettust ka puhtinimlikust aspektist; inimesed on ise pettuse väljamõttelejad ja intrigeerijad ning pole alati mõtet selle taga jumala plaani otsida. Müütidest ja eeposest tuttav kavaldaja Odysseus on juba loomult pettur («Iphigeneia Aulises», v 526; «Aias», v 1382), kes ei tunne tänulikkust ega vaevu sõna pidama («Hekabe», v 250—260). Et petmine on Odysseuse loomule omane, võrreldakse temaga salakavalalt vaikivat ja kurja plaanitsevat võõrast («Orestes», v 1403—6). Odysseust iseloomustatakse kavala, põlastusväärse mehena, kes pöörab oma kahekeelsusega esmalt kõik tagurpidi ja siis jälle uuesti ümber («Troojalannad», v 282—286). Kuigi Odysseus

on tragöödias ka jumaliku plaani eluviija, on valdavaks siiski tema loomusest tulenev petmine.

Eriti omane on petmine naistele. Nende kavalatest sepitsustest räägitakse «Hippolytoses»: mehed suudavad vaevalt mingeid kavalusi (*mēchanas*) välja mõelda, mida naised poleks juba leidnud. Loo lõpus ütleb Artemis Theseusele, et see on ennast naiste valedest petta lasknud (v 1288). Euripidese «Bakhantides» süüdistatakse aluse-tult Semelet, et ta on oma armuseikluste jumala kaela ajamiseks kokku valetanud loo Dionysose sünni kohta (v 31). Samas räägitakse sellestki, et mehi taga ajades mõtlevad naised igasuguseid ettekäändeid välja (v 224—225). Kui siin ei vastanud süüdistus tõele, siis «Helenes» on naiste kavalatest riugastest (*technaisin*; v 1621) pete-tud mehel põhjust kurta. Naiste salasepitsustest kõnel-dakse ka Agamemnoni puhul, kes hukkus naise käe läbi: kavalus on omane just naistele («Agamemnon», v 1636). Et naised on kavalusega mehi hukutanud, meenu-tatakse Sophoklese «Elektras» (v 838). Naiste tugevus pole jõus, just kavaluses ei ületa neid keegi («Hekabe», v 884); kui mehed paistavad silma võitluses, siis naised kavalusega (Euripidese fragment «Danae'st», v 321).

Ka üldiselt võib kalduvus petta inimestele omane olla, tõde on valest raske eristada. Kasutatakse ilusaid pidulikke sõnu, kuid tegelikult plaanitsetakse halba («Hippolytos», v 957). Inimesed eksivad palju; nad ei saa aru, mis on tõde, mis vale, ja pole vahendit nende eristamiseks (samas, v 925—927). Et meid ei saaks petta, peaks olema kaks keelt: üks tõe jaoks, teine muu jaoks, siis saaks tõel ja vael vahet teha (*dissas te phō-nas... tēn men dikaiān... hōs he phronousa tadik' exēlencheto pros tēs dikaias, kouk an ēpatōmetha*; samas, v 928—931). Sageli petetakse osava jutu ja kavalate sõnade abil. «Medeias» arutatakse, et karistust väärrib see, kes räägib küll targasti, kuid pole õiglane; oma ärpleva jutuga muudab ta ebaõigluse ilusaks, olles ise valmis igasuguseks salakavaluseks (*panourgein*; v 582—

Petmine vanakreeka tragöödias

583). Tõe kõne on lihtne (*haplous ho mythos tēs alētheias*; «Foiniiklannad», v 469), õigus ei vaja keerukaid väljamõeldisi, ebaõiglane jutt on haige ja vajab sofistika abi (samam, v 470—472). Et kõneosavust ei tohi ebaõiglasel eesmärgil kasutada, on eriti Euripidese tragöödiate korduvaks motiiviks. Inimese jutt ei pea kunagi olema mõjuvaim tegudest («Hekabe», v 1188). Hästi tuleb rääkida siis, kui oled teinud head, halva puhul olgu ka jutt häbistav, ebaõiglane ärgu kunagi osavalt rääkigu (samam, v 1190—91). Sõna *sophos* (kreeka 'tark') omandab Euripidesel negatiivse varjundi just pettuse ja ebaõiglusega seoses. Osavad, kavalad (*sophoi*) on nüüd oma ala meistrid, aga nad ei jõua kavalusega kaugele, vaid hukuvad inetult (samam, v 1192—94). Euripides kasutab pettuse väljendamiseks ka sõnu *sophisma*, *sophizomai*, *mēchanēma*, mis Homerosel selles tähenduses puuduvad. Need sõnad ilmuvad tragöödiasse Aischylosel («Prometheus», v 459, 470, 1011). Sophoklesel tähendab *sophisma* pettust («Philoktetes», v 14), ka omadussõna *sophos* saab pettuse varjundi (samam, v 431, 1015, 1244). Tarkust võib mõista erinevalt. Odysseusele on selleks oskus petta: ta peab Neoptolemost rumalaks, kui see ei taha temaga nõus olla, öeldes, et tarkusest tugevam on õiglus (samam, 1246). Tarkus ja õiglus on siin vastandatud; Odysseuse tarkus on Neoptolemosel meelest inetu eksitus, mis tuleb parandada (*hamartian aischran hamartōn analabein*, v 1249).

Petmise sõnavaraline kontekst. Nagu öeldud, on sõnale *sophos* tragöödias petmisega seoses lisandunud negatiivne tähendusvarjund. Ka sõna *technē* (kreeka *technē*), mis algselt tähendab 'oskust, kunsti', kasutatakse pettuse tähenduses («Kuningas Oidipus», v 643: *technē kakē* 'salakaval pettus'; ka «Philoktetes», v 88, 771; «Helene», v 1621; «Alkestis», v 33—34). Pettust tähistab ka tuletis *technēma* («Philoktetes», v 36, 928). Samas tähenduses on *panourgia* (samam, v 408, 927), seoses inetu jutu (*logou kakou glōssē*) ja ebaõiglusega

(*mēden dikaion*). Leksikaalses kontekstis vastandatakse pettusele õiglus: *psēloō* 'petan' — *dikē* 'õiglus', *sophisma* 'pettus' — *dikēn dounai* 'karistama', *pseudēs* 'vale' — *olig'* *alēthē* 'vähese tõega'; *dolos* 'kaval, salakaval' vastandiks on *phrenos orthōs* 'õiglase meelega'.

Omadussõnad, epiteedid annavad pettusega seotud sõnadele negatiivse tähenduse: pettus on halb, inetu (*aischra*), paha, halb (*kakos*), hirmus (*phobera*), vääritud (*agennōs ouk axiōs*); toob kaasa õnnetuse (*atē*). Pettusega peaks kaasnema häbitunne (*aischynēn*) ja inetu häbi (*aischron oneidos*). Petetud inimene on õnnetu (*dysmoros, talas*), petjat iseloomustab argus, reeturlikkus (*kakandria, prodonta*). Kõige sagedamini petetakse sõnadena, jutus (*mythois, logois, epē, glōssē*). On ka petlikke kirju (*graphas*).

Enam kasutatavad tüved on *dol-* 'kavalus' ja *pseud-* 'vale' ning nende tuletised. Nimetatud tüvedest moodustatud tuletisi ja liitsõnu on tragöödiates tunduvalt rohkem kui Homerosel. Tragöödiates on *pseudonympheutos* 'vale abielu', *pseudokēryx* 'valeteataja', *pseudomantis* 'valeennustaja' *pseudostomein* 'petma', *pseudophēmos* 'petlik', *pseudōnymos* 'vale nimega', *pseudēgorein* 'valet rääkima'; Homerosel on ainult *pseudangelos* 'valesaadik', mida pole tragöödiates. Teine tüvi *dol-* esineb liitsõnades *doliophrōn* 'kavalustesepitseja', *doliopous* 'kavalalt liikuv', *dolopoios* 'kavaluse sepitseja', *dolomythos* 'kavala jutuga', *dolōpis* 'kavala näoga', *dolomētis* 'kavalusi väljamõtlev', *dolōma* 'kaval leutis', *dolophonos* 'kavalalt tappev'. Homerosel on *dolophroneōn, dolophrosynē* ja ka *dolophrasēs*. Petmisleksika on tragöödias mitmekesisestunud ja suurenenud ning see on üks tõend vastava temaatika levimisest ning ta osa kasvust. On ka teisi Homerosel puuduvaid pettust tähistavaid sõnu: tuletised tegusõnast *mēchanein* 'välja mõtlema, plaanitsema' (lad. *artificium* tähenduses *mēchanē* 'sepitsus', *mēchanorrhaphos* 'intriige sepitsev', *mēchanorrhaphēin* 'salakavalusi plaanitsema'). Homerosel puudu-

Petmine vanakreeka tragöödias

vad *psēphopios* 'pettur', *panourgia* 'pettust täis', *epibouleuin* 'intriige sepitsema', *epibouleutēs* 'salakavaluste plaanitseja'. *poikilos* 'kirju, värviline, kunstipäraselt töödeldud' on Homerosel põhitähenduses, puudub tähendus 'osav, kaval'. Homeros kasutab küll Odysseuse ja Hermese kohta *poikilomētis* 'leidlik, kaval', kuid omadussõna *poikilos* tal selles tähenduses pole. Homerosel puuduvad ka *agyrtes* 'pettur' ja *agyrtria* 'pettus'.

Tragöödiates on Homerosega võrreldes lisandunud petmise kohta uusi sõnu, samuti varem esinenud tüvede uusi tuletisi. Pettust väljendava sõnavara muutumise tõttu võib eeldada, et ka vastava mõiste käsitus ja huvi selle vastu on omandanud uue sisu. Inimestevaheliste suhete vaatluses ja lähenemises eetikaprobleemidele on suhtumised ja arusaamad läinud keerulisemaks, ilmunud on uued vastuolud aususe ja valelikkuse, õigluse ja pettuse käsitluses. Seda võib näitlikustada verbi *thelgein* 'nõiduma, võluma, ära meelitama, veenma' abil, jälgides ta kasutamist eeposes ja tragöödias. Homerosel tähendab see ime läbi muutmist, petmist, pimestamist, mõistuse röövimist; nimetatud verb esineb enamasti seoses ebameeldivate sündmustega, negatiivses tähenduses (nt Odysseus on nõiutud sireenide laulust). *thelgein* võib Homerosel olla seotud ka sõnade või jutuga, lohutamise, kavaluse, pettuse, valega (*epeessin*, *logoisin*, *pseudessi*, *dolō*), nt: ära mind valedega meelita ega peta (*pseudessi charizeō*; «Odysseia», 14, 387), Apollon pettis (s.o meelitas ära) kavalusega (*dolō... ethelgen*; «Ilias», 21, 604), kui ta troojalase kujul meelitas Achilleuse lahingust eemale. Tragöödiates on see verb harva pettusega seotud, tähendades enamasti meelitamist, lepitamist, leevendamist, ka ravimist («Eumeniidid», v 886—900; «Prometheus», v 891; «Tõivutoojad», v 419; «Palujannad», v 456, 580, 1050, 1066). Põhiosa verbi *thelgein* kasutamiski näiteid pärinebki vanimalt tragöödiaautorilt Aischyloselt. Sophokles kasutab seda tegusõna «Trahhislannades» kentauri võlujooji-mürgi puhul, kus ta tähendab nii nõidust, ravimit-

mürki kui ka pettust. Teistel juhtudel on see seotud armastuse võludega, nagu teda ka traditsioonilises tähenduses kasutati («Odysseia», 18, 212), nt võlu-armujook (*philtera... thelktēria*; «Hippolytos», v 509). Nimetatud verbi võib tragöödias petliku jutuga seostada vahest ainult «Hippolytoses»: meelitavad (ka petlikud) jutud (*logoi thelktērioi*; v 478), kus ta aga on siiski rohkem meelitamise tähenduses. Aischylosel on *thelgein* vormid seotud ikka võlu- või lohutussõnadega, kuhu on raske pettust juurde mõelda («Eumeniidid», v 82, 886 jm). Seega kasutatakse antud verbi tragöödias harvem kui eeposes. See pole ka üllatav, sest põhitähendus viitab nõidumisele. Tragöödias on *thelgein* kadunud vale ja kavaluse juurest, mis võtab nendelt üleloomulikkuse oreooli: kavalusest ja pettusest kaob nõidus, valitsema hakkab inimesele omane aspekt.

Petmisega seotud leksikat kasutatakse eeposes tragöödiast erinevas emotsionaalses kontekstis. «Iliases» on petmisprobleemid põhiliselt jumalate mängumaaks: Hera petab Zeusi; Agamemnon nimetab Zeusi nõuannet halvaks pettuseks, mis on saatnud ta suurde õnnetusse (*atē... bareiē*, 2, 114). See on ka eeposes ainuke koht, kus pettus toob kaasa häda, kus teda halvaks nimetatakse. Tragöödias on sellised seosed sagedased, seal seostub petmine ikka kannatusega. Pettus pole mitte ainult halb (*kakos*), vaid ka häbiväärne (*aischros*) ja kõlvatu (*phaulos*). Eeposes ei leidu häbi petmise pärast, mis tragöödias on olemas. Homerose tuntud petmisstseen, Odysseuse tagasitulek koju kerjusena ja kättemaks kosilastele on läbi viidud jumalanna Athena enda juhatusel ja esitatud negatiivse hinnangu või kahtluseta. Vastupidi, nii Odysseus kui ta naine tunnevad rõõmu pettuse abil saavutatud võidust (Byre 1988:167–169). Athena nõuannetes Odysseusele on eeposes koondunud ka kõige mitmekesisem petmisleksika («Odysseia», 13, 292–295). Kuigi tragöödiateski räägitakse jumalatest kui petjatest, on seal huvikeskmes siiski inimestevahelised suhted. Eepiline

ükskõiksus tunnete vastu on kadunud nii petjal kui pettuse ohvritel.

Milleks petta? Petta võib ka kaastundest ja lohussoovist, kuid tragöödiates korduvad väited, et nii pole mõtet teha — leevendada kurba tõe ja hiljem vale-tajaks jääda («Antigone», v 1195). Vale ei kesta kaua («Agamemnon», v 625), võltside sõnadega ei saa õnnetut lohutada («Prometheus», v 712; «Iphigeneia Aulises», v 1145). Petmise eest võib karistada saada, see paneb tõtt rääkima («Trahhislannad», v 412). Petmine on kättemaksu vääriv häbitegu. Üks võimalus on karistada petjat ta enda kasutatud kavalusega («Tõivutoojad», v 556); kes on petnud, saab ise hukka petmise läbi (samas, v 888). Ent «Oidipus Kolonosos»-tragöödia koor arvab: kui pettusega pettuse eest tasuda, tuleb sellest vaid häda (v 230). Viimane, kristlikule eetikale lähenema hakkav seisukoht on tragöödiates siiski haruldane. Tavalisem on pettus pettuse eest, kavalus kavaluse vastu. Medeia ja Hekabe maksavad kätte enda petmise eest samuti pettusega ja naudivad oma kättemaksu, samuti Orestes ja Elektra. Odysseus petmise pärast karistada ei saa, kuigi tema käitumine ei vasta alati inimestevahelisele suhtlemiseetikale. Kuid ta tegutseb kooskõlas ennustuste ja jumala tahtega ning see muudab tema rolli vastuoluliseks. Kui petturid, triksterid, on müütides ja folklooris üldiselt sümpaatsed, neile elatakse kaasa, siis tragöödias on tähelepanu ja poolehoid koondunud petetud ja kannatavatele inimestele. Seepärast öeldaksegi Odysseuse kohta tragöödiats üsna tagedaid sõnu. Müüdieetika on tragöödiats taandunud, väärtused on ümber asetunud inimlikule tasandile. Tragöödiates püütakse näidata tõe mitmepalgelisust, jumalikku ehk ebainimlikku õiglust, inimese võimetust petlikus maailmas hakkama saada. Tavaliselt antakse alguses mingi põhimõte või tõe, et hiljem näidata selle poolikust või illusoorust ja õnnetusi, millesse esitatud tõe järgimine viib. Tegevuse arenedes muutuvad tragöödiats tunded ja sümpaatiad tegelaste vastu. Alguses

võib näiteks kaasa tunda neile, kes hakkavad ellu viima kättemaksuplaani («Medeia», «Hekabe», «Bakhandid»), kuid hiljem tunne kaasa ohvritele. Nii on eriti Euripidese tragöödiais. Teoste lõpus kuulub sümpaatia ka jumalike plaanide ohvritele («Hippolytos», «Bakhandid») (Dodds 1953: XXXIX, XLIII). Ilmselt pole ka juhuslik, et Philoktetest on teiste tragöödiategelaste hulgast esile tõstetud kui «kannatavat inimest» (Di Benedetto 1983: 200jj) ja et ta on samas ka pettuse ohver.

Kui antiikajal arvati, et tragöödia olemuse määrajaks selle mõju vaatajatele, kes tunnevad hirmu, kaastunnet ja valu teose tegelaste pärast, siis aitab nende emotsioonide tekitamisele kaasa ka pettus, millel on tegevuse arengus küllalt tähtis osa. Pettus ja vale kaasavad kannatuse. Ainult jumal võib eesmärgi saavutamiseks selliste vahendite kasutamist õigustada, inimeste jaoks pole pettusel õigustust. Kaastunnet äratav petetu, ta muutub tragöödias inimese teadmatuse ja haavatavuse võrdkujuks. Petmine aitab kujutada kannatust, *pathos*'t, ja panna vaatajad kaasa elama erakordsetele inimsaatusetele, mis ebatavalisusele vaatamata tekitavad tunde, et laval kujutatu puudutab ka meid, *mea res agitur*. See on aga juba kunstiline pettus, illusioon, mida meelsasti kaasa mängitakse ja mis seetõttu pakub ka naudingut.

Kirjandus

Belfiore, Elizabeth 1988. Περιπέτεια as Discontinuous Action: Aristotle Poetics II. 1452 a 22–29. — *Classical Philology*, vol 83, no 3, pp 183–194

Blundell, Mary 1987. The Moral Character of Odysseus in «Philoktetes». — *Greek, Roman and Byzantine Studies*, vol 28, no 3, pp 307–329

Blundell, Mary 1988. The Phusis of Neoptolemus in Sophocles' «Philoktetes». — *Greece and Rome*, vol 35, no 2, pp 137–148

Byre, Calvin S. 1988. Penelope and the Suitors Before Odysseus. — *American Journal of Philology*, vol 109, no 2, pp 159–173

Di Benedetto, Vincenzo 1983. Sofocle. Florence, La Nuova Italia

Petmine vanakreeka tragöödias

- Dodds, E. R. 1953. Euripides' «Bacchae». Oxford, Clarendon
- Gagarin, Michael 1987. Morality in Homer. — *Classical Philology*, vol 82, no 4, pp 285—306
- Galeotti Papi, Donatella 1987. Victors and Sufferers in Euripides' «Helen». — *American Journal of Philology*, vol 108, no 1, pp 27—40
- Kaufmann, Walter 1969. *Tragedy and Philosophy*. New York, Doubleday
- Kirkwood, Gordon M. 1965. Homer and Sophocles' «Ajax». — *Classical Drama and its Influence*. Ed. by M. J. Anderson, Methuen, pp 53—70
- Klosko, George 1987. Plato and the Morality of Fallacy. — *American Journal of Philology*, vol 108, no 4, pp 612—626
- Lusching, C. A. E. 1983. The Value of Ignorance in the «Hippolytos». — *American Journal of Philology*, vol 104, no 2, pp 115—123
- Nagy, Joseph F. 1981. The Deceptive Gift in Greek Mythology. — *Arethusa*, vol 14, no 2, pp 191—204
- Segal, Charles 1986. *Greek Tragedy and Society: A Structuralist Perspective*. — *Greek Tragedy and Political Theory*. Ed. J. Peter Euben. Berkeley—Los Angeles, pp 43—75
- Sophocles 1970. *Oedipus Tyrannus*. Ed. Theodore F. Brunner, Luci Berkowitz. New York, Norton
- Zuntz, Günther 1968. Euripides und die Politik seiner Zeit. — *Euripides*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, S 417—427
- Taplin, Oliver 1983. Emotion and Meaning in Greek Tragedy. — *Greek Tragedy: Modern Essays in Criticism*. Ed. Erich Segal. New York, Harper & Row, pp 1—12
- Thesaurus Graecae Linguae. 1931, 1: 2; 1935, III. Paris
- Trübners Deutsches Wörterbuch. 1943. 4. Bd. Berlin.
- Vernant, Jean-Pierre 1983. Ambiguity and Reversal: On the Enigmatic Structure of Oedipus Rex. — *Greek Tragedy: Modern Essays in Criticism*. Ed. Erich Segal. New York, Harper & Row, pp 189—209
- Wachsler, Arthur A. 1987. Parricide and Treason for Love: The Study of a Motif-Complex in Legend and Folktale. — *Journal of Folklore Research*, vol 24, no 1, pp 57—96
- Гаспаров, Михаил 1979. Сюжетосложение греческой трагедии. — Новое в современной классической филологии. Москва, Наука, с 126—166
- Ярхо, Виктор 1972. Была ли у древних греков совесть? — Античность и современность. Москва, Наука, с 251—263

PHILOKTETES

Katkendid

Sophokles

Tõlkinud Ain Kaalep

(468—506)

PHILOKTETES (*Neoptolemos*)

Isa ja ema ning kõige nimel, oo poeg, mis on
kodus su meelest armas, vannutan ma sind
nüüd härdal häälel: siia ära mind üksi sa
küll jäta neisse vaevadesse, mis ju kõik
sul endal siin mu juures nähtud-kuuldud on.
Ehk saad mu toeks sa olla. Mõistan hästi ma,
kui raske on see liigne koorem kanda sul.
Ehk jõudu jätkub siiski. Üllameelsele
kõik halb ju vastumeelt on, hea toob talle au.
Mind hätta jättes enda saadad häppi sa,
oo poeg, mu palvet täites kõrge kuulsuse
ent saad, kui jõuan Oite maale tervena.
Tee nii! Ei kulu sul selle peale päevagi.
Mis karta sul! Mind kaasa võta, peida mind
kas trümmi, laevaninna, ahtripoolele,
kus laevameeste jalgu vaid ei jääks ma nii.
Jää nõusse, poeg! Zeus, palvetäitja, kuulgu pealt
ise mu palvet sulle, kui siin põlvili
su ette laskun, väeti, jalgadestki ramb.

Tõlkija tänab helde abi eest Anne Lille.

Mind päästa siit, kus hingelistest jälgegi
ei leidu, mind kas enda koju või saarele,
kus valdjas on Chalkodon, võta kaasa nüüd!
Euboia rannalt kauge pole ju jõuda mul
siis Oite maile, Trachisesse, virdava
Spercheios-jõeги äärde. Võiksid lasta mind
isaga kokku saada, kuigi arvan, et
ta surnud on vist. Möödasõitjailt tihtigi
ta kohta pärsin, talle härdast härdamaid
ka saatsin palveid, et ta saabuks päästma mind.
Kas on ta surnud tõesti või ei hoolinud
mu saatusest siis ükski nähtud laevamees
ja mõtles sest vaid, kuidas koju ta kähku saaks.
Ent nüüd su poole pöördun, õiget saadikut
ja teatetoojat tundes: kingi mulle pääs!
Talutav hingelistel on kõik õud ja oht,
sa näed ju, näed ent sedagi, kuis neil lõpeb jaks.
Ka õnnepõlves aina ohtu kartma peab,
ja sel, kes õnnetuste eest veel pääsnud on,
meel olgu valvas: äkki tulla võib ta hukk.

(963—1003)

KOOR

Mida me teeme? Kas me teele pöörame,
oo juht, või jääme kuulma, mis tal öelda veel?

NEOPTOLEMOS

Kaastunne võimust võtnud on mu sees, ja see
ei saanud algust praegu, vaid ju ammuigi.

PHILOKTETES

Poeg, taeva nimel, mind päästa, hingeliste ees
ära ka häppi saada end mind röövides!

NEOPTOLEMOS

Oo, mis ma teen siis! Miks ma lasksin Skyroseft
küll siia neisse vaevadesse tuua end!

PHILOKTETES

Pole sa halb ju. Halbadelt vaid õppisid
tegema kurja. Jäta see, ja tehku muud,
mis neile meeldib; relvad tagasi anna nüüd!

NEOPTOLEMOS

Mida me teeme?!

ODYSSEUS

Mida sa teed, sa nurjatu!
Vibu kas annad tõesti tagasi talle sa?

PHILOKTETES

Oh häda, kes see on? Kuulen vist Odysseust?

ODYSSEUS

Odysseust, jah, tõega, võta teadmiseks!

PHILOKTETES

Oh häda, on ots nüüd mulle tulnud! Relvad on
tema mu käest siis võtnud ning viib endaga!

ODYSSEUS

Mina, sa võta teadmiseks, ei keegi muu!

PHILOKTETES

Poeg, anna vibu mu kätte!

ODYSSEUS

Ärgu mõelgugi,
kui ta ka sooviks. Ent on aeg nüüd sulgi käes
siit kaasa tulla — või me viime jõuga sind.

PHILOKTETES

Oh sina, sa õelast õelam, kõigist jultunum,
et jõuga nad mind viivad?

ODYSSEUS

Ise ehk lonkad siis?

PHILOKTETES

Maa, Lemnos näeb, ja valgus kõigeväeline:
kas väljakannatav on, et jõuga viib
ta kaasa selle, kes on poeg Hephaistose?!

ODYSSEUS

Zeus on, sa tead ju, Zeus on valdjas siin sel maal,
Zeus on ka otsust andnud, sõna ma kuulan vaid.

PHILOKTETES

Sa hirmus mees, mis juttu keerutad sa nüüd!
Toeks tood sa taevast: kas on võlts ka taevane?!

ODYSSEUS

Mu jutt on õige. Teele minna meil on aeg.

PHILOKTETES

Ei, ütlen mina.

ODYSSEUS

Ja ütlen mina, et see ei loe.

PHILOKTETES

Oh häda, ma vaene! Orjadeks on soetatud
meid siia ilma, mitte vabadeks hingedeks!

ODYSSEUS

Ei, siin sa eksid. Väarikaimaist olles üks,
pead Trooja kantsi võitma, maa pealt kaotama.

PHILOKTETES

Ei ial. Ees mul olgu nüüd ükskõik mis vaev,
kui seisan siin mäetipul, alla vaadates — —

ODYSSEUS

Mis on sul mõttes?

PHILOKTETES

Heidan enda silmapilk,
pea ees, ma kalju peale selle kalju pealt.

ODYSSEUS

Ta võtke kinni! Jäägu sündimata see!

KELLE KOER?

Motiivi ülekandest

Linnar Priimägi

Suure Prantsuse Kodanliku Revolutsiooni teemalise romaani «Jumalad janunevad» (1912) XXVI peatükis on Anatole France kirjeldanud üht Robespierre'i jalutuskäiku Marb(o)eufi pargis II Vabariigi aasta (1794) esimesil termidooripäevil (juuli keskel). Muu hulgas leidub ka järgmine stseen:

«Äraostmatu oli juba kaugel. Teekäänul tulid talle vastu kaks meest, kes kandsid ümmargust kübarat ja nankingpükse. Üks neist — metsiku välimusega vibalik, kae silmal — sarnanes Tallieniga. Mõõda minnes heitsid nad talle kõõrdpilgu ega teinud teda tundma. Jõudnud kuuldekaugusest välja, kähistasid nad:

«Kae, kus meie kuningas, paavst ja vanajumal ise. Jumal jah. Ja Catherine Théot on tema prohvet!»

«Diktaator! Reetur! Türrann! Aga veel on ilmas Brutus!»

«Värise, lontrus! Tarpeia kalju pole Capitoliumist kaugel.»

Koer Brount [Robespierre'i koer — L. P.] tuli nende poole. Nad jäid vait ja lisisid sammu.» (1975: 432.)

Suure Revolutsiooni aastapäeva puhul meenutas seda kirjakohta Ain Kaalep:

«France'il on üks suurepärase episood. Robespierre'i diktatuuri langemist valmistatakse juba ette, ja ühes

Kelle koer?

Pariisi pargis jalutavad vandeseltsi juht Tallien ja tema sõbrad. Äkki möödub neist Robespierre, kelle taga kõnnib tema suur koer nimega Brount. Vandeseltslased jäävad kohe vait, tervitatakse jahedalt ja nad tahavad oma vestlust jätkata. Siis aga möödub neist koer, peremehest veidi maha jäänud, ja nad jäävad kokkunult uuesti vait. Kartes, vihates — ja ikkagi austades!

Koera olemasolus ma ei kahtle (France oli neis asjus täpne), ja mul oleks hea meel teada saada, mis sellest Brount'ist pärast Robespierre'i hukkamist sai. Aga kõige tähtsam on nägemus, mida vahendab see pilt. Robespierre, kelle isiksus ju ühegi normaalse inimese sümpaatiat ei saa pälvida, kehastas endas ikkagi Ajaloo suurust, mis puudus tema kukutajatel...» (1989.)

Robespierre'i jalutuskäigud koeraga termidoori algul on legendaarsed. «Ta ei ilmu enam ei Konventi, ei enam Komiteessegi. Saadetuna suurest njuufaundlandi koerast, nähakse teda üksi, raamat käes, lukkussui tänavail või lähikonna metsades ringi uitamas...» kirjutab Stefan Zweig (1982: 88). Samasuguseid kirjeldusi kohtame teistelgi biograafidel (vt Levandovski 1969: 317).

Võiks jääda mulje, et Anatole France'i romaanile ideeliselt tõesti nii tähendusrikas koeraaustamismotiiv, *koerakummardusmotiiv* on autori enda kujundlik leid. Kas aga on?

Romaani «Jumalad janunevad» valmimise ajal töötas kirjanik teatavasti läbi tohutu hulga ajaloolist materjali. Muude revolutsioonimemuaaride hulgas pidid talle kätte puutama ka René Lévassieur de la Sarthe'i, jakobiinlasest konvendisaadiku ning hilisema termidoorlase mälestused, mis ilmusid Pariisis aastail 1829—1831. Nende mälestuste neljandas köites annab autor edasi oma kunagise kolleegi, konvendisaadik Joseph-Stanislas-Xavier Rovère'i, Robespierre'i-vastase vandenõu ja 9. termidoori riigipöörde osalise kibeda meenutuse oma käitumisest jakobiinide diktaatori ajal: «See oli nii hirmus aeg, et me lausa olime sunnitud detsemviride ees lipitsema /flatter/. *Tihti*peale

silitasin ma Couthoni koerakest, et ära teenida tema peremehe heasoovlikkust.» (Tsit. Peñcep 1982 : 102—103; minu kursiiv.) Koerakumardamise seik on seega revolutsioonipärimuses konkreetselt sees, ehkki mitte Robespierre'i, vaid tema parema käe, Georges Couthoniga seotult. Teatavasti oli Couthon (1756—1794) üks järjekindlamaid robespjariste, kes jäi Araostmatule ustavaks kuni nende ühise giljotineerimiseni. See asjaolu põhjendab ja hõlbustab motiivi ülekannet.

Teiseks, ka Rovère'i tunnistuse seosesseviimine Tallieni nimega Anatole France'il on põhjendatud. Nimelt kuulus Rovère jakobiinidevastasesse opositsiooni nn tagasikutsutud konvendisaadikute rühmas, mida juhtisid just Fouché ja Tallien (Massin 1974 : 355).

Eluloolise motiivi ülekande suund on alati tundmatult tuntule: vähem tuntud tegelaste kohta käibivad pärimused omistatakse tagantjärele ikka tuntumatele, populaarsematele. Selle reegli järgi on täiesti usutav, et küllalt tundmatust Rovère'ist on romaani koerakumardusepisoodis saanud «Tallien» ning et «Couthoni koerake» on seal samas muutunud Robespierre'i njuufaundländeriks.

*

Võib-olla polnuks tarvis niisugusele pisiasjale osutada, kui see ei oleks taas üks juhtum n-õ koerte ülekande reas. Kõik, kellel on juhust olnud lähemalt uurida Fausti pärimust, teavad selle sügavuses leiduvat analoogilise loo: koer, kelle kujul hilisemas traditsioonis ilmub Faustile Mephistopheles (1587. aasta rahvaraamatus ilmub Mephistopheles/Mephostophiles veel halli katoliku munga kujull), pole algselt mitte ajaloolise Faustuse, vaid Nettesheimi Agrippa oma. Arst, jurist ja filosoof Heinrich Cornelius Agrippa (1486—1535), teose «De occulta philosophia» (1510) autor, omandas eluajal maagi kuulsuse (ta tegeles küll «valge maagiaga», s. t meie mõistes loodusteadustega) ja rahvasuu rääkis, et üks tema koertest, keda ta kutsus Monsieur'ks ning kes pärast peremehe

surma olevat jäänud kadunuks, olnud tegelikult ümbermoondunud saatana (Agrippa 1912:IV; Henning 1984: 125—126). Faustus, kes üsna ruttu sai Agrippast populaarsemaks (tema populaarsust taunivad juba Johann Trithemiuse «Epistolae familiares» (1536) ja «Zimmerni kroonika» (1564—1566)), võttis hilisemas pärimuses temalt üle ta koera (ja võib-olla ka — Goethel — eesnime Heinrich; vrd Priimägi 1985).

See ülevõtt oli järgutine. Agrippa koera Faustile-omistamise esimese märgi võib leida Johannes Gasti «Sermones convivales» teisest köitest (Basel, 1548): «Tal olid ligi koer ja hobune, kes, ma usun, olid kuradid, sest nad võisid korda saata ükskõik mida. Mõned rääkisid mulle, et koer olevat mõnikord võtnud teenri kuju ja talle sööki toonud.» (Faust... 1975:62.) Hiljem, juba Nikolaus Pfitzeri (1674) ja «Christlich Meynende» (1725) Fausti- raamatus, levis kujutus, et Faustil olnud suur must tokerjas tulipunaste silmadega koer Praestigia(r), kes silitades muutis karva ning oli algselt olnud vaim (Faust... 1975:217; vrd Friedrich 1963:194; Goethe 1973:660).

Muide polnud Agrippa ja tema koer ainsad, kelle Faustus hilisemas pärimuses assimileeris; sama, ümber- adresseerimise ehk ülekande teed on läinud ka mitmete teiste hämarate saksa renessansitegelaste anekdootlikud eluseigad (näiteks abt Johann Trithemius, 1462—1516; vt Henning 1963:17). Selle arutluse jätk viiks aga meie lähteküsimusest liiga kaugele, ehkki ta ainult kinnitaks seda *motiivi ülekande mehhanismi*, millega Agrippa liba-koerast võis saada Fausti libakoer ja kummardatavast Couthoni koerast kummardatav Robespierre'i koer.

*

Ülekanne on teatavasti kirjandus- ja kunstiteooria, täpsemalt kujunditeooria keskne mõiste. Sellepärast ei tohiks end eksitada lasta, kui me kõneleme siin ülekandest muus kui «troobi» või «metafoori» tähenduses. Nimelt on kirjandusteaduses hiljemalt Emile Benveniste'i klassika-

lisest tööst «Keele semioloogia» (1969) teada, et igat sõnakunstiteost läbib lõhe keele ja kõne, semiootilise ja semantilise tähendamise, äratundmise ja mõistmise vahel (Бенвенист 1974: 87—89). Sellest tulenevalt peab ka teose madalamate (puhtkeeleliste) tasemete kirjeldamiseks kasutatav *teaduskeel välja vahetatama*, kui asutakse kõnelema teose kõrgematest tasemetest, näiteks motiivitase-mest. Siis minetab «ülekanne» tähenduse, mis tal oli alama, «kõnekujundite» nivool, ja nihkub psühholoogiast, täpsemalt psühhoanalüüsist tuntud *Obertragung*'i/*transference*'i lähedusse.

Kirjandus

Agrippa von Nettesheim 1912. Die Eitelkeit und Unsicherheit der Wissenschaften und die Verteidigungsschrift, I. München, G. Müller

France, Anatole 1975. Pingviinide saar. Jumalad janunevad. Tallinn, Eesti Raamat

Faust: Eine Anthologie, I. 1975. Hrsg Eike Middell. Leipzig, Ph. Reclam jun.

Friedrich, Theodor 1963. Goethes Faust erläutert. Leipzig, Ph. Reclam jun.

Goethe, Johann Wolfgang 1973. Faust. Berlin — Weimar, Aufbau

Henning, Hans 1963. Faust in fünf Jahrhunderten: Ein Überblick zur Geschichte des Faust-Stoffes vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Halle (Saale), Sprache und Literatur

Henning, Hans 1984. Noch einmal: von Faust zu Marlowe. Zur Geschichte eines Faust-Motivs im 16. Jahrhundert. — Shakespeare-Jahrbuch, 120. Weimar. Hermann Böhlau Nachfolger, S 119—127

Kaalep, Ain 1989. Nägemus Suurest Prantsuse revolutsioonist. — Edasi, nr 162, 15. VII, lk 5

Levandovski, Anatoli 1969. Robespierre. Tallinn, Eesti Raamat

Massin, Jean 1974. Robespierre. Berlin, Deutscher Verlag der Wissenschaften

Priimägi, Linnar 1985. Faustist ja Indrekust. — Edasi, nr 292, 21. XII, lk 5

Zweig, Stefan 1982. Joseph Fouché: Bildnis eines politischen Menschen. Berlin, Nation

Бенвенист, Эмиль 1974. Общая лингвистика. Москва, Прогресс

Рейсер, С. 1982. «Собаке дворника, чтоб ласкова была...» — Finitis duodecim lustris: Сборник статей к 60-летию проф. Ю. М. Лотмана. Таллин, Ээсти Раамат

KAKS TEKSTI

Ants Viires

Kaks teksti, kaks lühikest elukogemuse kokkuvõtet, sattunud üsnagi ootamatult minu ette, on mind sügavalt kaasa haaranud ja mulle alatiseks meelde sõõbinud.

*

Olin juba 40 aastat vana, üle elanud aja masendavaid murranguid ja väärtuste pea peale pööramisi, valusalt tajunud oma rahva kultuuri tühjusse hääbumist ja tundnud ka tärkavat lootust selle taassünni aimusest, kui sattusin teksti ette, mis mind südame põhjani liigutas. Uurimismatkal Saaremaale 1959. a suvel tegin jalutuskäigu Kuressaare kalmistule, et otsida kohaliku kultuuri looga seotud haudu. Leidsin Saaremaa jutuvestja Johann Wilhelm Ludwig v. Luce haua, seisin «Osiliana» kokkupanija Jean Baptiste Holzmayeri kalmu juures. Ja siis sattusin ootamatult põliste puude varjus oleva tagasihoidliku stiilse hauasamba ette, mille reljeefportree all oli nimi:

JAKOB ESSER

1864—1927

Järgnes saksakeelne tekst, mis tõlkes kõlab nõnda: *Siin maa peal olen ma tõde ja õiglust otsinud ja — leidnud: tõe surmas ja ülestõusmises ainevahetuse kaudu; õigluse*

*aga — orjastatult igakordse võimukandja rusika all, pea-
aegu alati aheldatud südametunnistusega egoisti lõusta
taha.*

See ühe ammuse elu kogemust kajastav teadmine — haruldane ja ainulaadne hauakivil — sõnastas sedavõrd tabavalt mu enda elukogemuse, et ei suutnud ega suutnud lahkuda üksildase samba ja kalmu eest, mis oli hoolikalt korras hoitud. Hauakünkal paiknes väiksem plaat paral- leelse läti- ja eestikeelse kirjaga:

Meie häätegiiale
JAKOB ESSERILE

sügavas tänus

1930. a. novembris Läti ülikool

Mis mees see oli? Iial polnud ma kuulnud tema nime, ei teadnud temast midagi. Temas pidi peituma vaimsus, mis ulatus kaugemale meie ettekujutuse loodud «keskmise provintsitegelase» omast.

Naasnud Tallinna, üritasin leida andmeid toleaegsest ajakirjandusest. Eesti keskajalehtedes polnud temast sõnagi, Jakob Esseri tuntus ei ulatunud kaugemale Saare- maast. Kuressaare lehtedes oli avaldatud surmakuulutus ja lühike nekroloog. Surmakuulutuses teatasid «leinajad omaksed», et «30. märtsil 1927. a. kell 1/2 9 hommikul lahkus vaikselt Jakob Esser, sünd. 1. septembril 1864». Napisõnalistest nekroloogidest selgus, et Jakob Esser oli küllaltki värvikas kohalik tegelane, rahvuselt lätlane, kes 1888. a tuli Saaremaale, hariduselt agronoom, poissmees. Eesti Sotsialistliku Tööliste Partei häälekandja «Uus Rahva Hääle» kinnitas: «Kes oli Jakob Esser? Läbi ja läbi töömees. Seda tuleb tunnustada lahkuminekute pääle vaa- tamata... Oli Paatsa mõisa rentnik ja ühtlasi metsa- kaupleja. Võttis osa ka seltskondlikust tööst. Oli Eesti Seltsi liige, annetas Seltsi näitelava ehitamise ajal suu- rema summa. Pääle selle kohaliku ühispanga ja tuletõrje liige... Sõja ajal ja pärast seda võttis osa linnavalitsuse

tööst, olles linnavalitsuse liige ja linnapäa abi. Ta oli ka mees, nagu palju teisi vanemaid tegelasi, kes kõikumatult oma arvamistest kinni peavad. Selle tagajärjel tekkisid ta elus ka lahkuminekid kaastöölistega. Kuid see ei vähenda põrmugi ta väärtust hindamisel haua künkal. Poliitilise ilmavaatelt tundsimeteda kui radikaal-liberaali.»

Mõni päev hiljem vestis «Meie Maa» pikemalt Jakob Esseri matusest, kus oli «haruldaset suur rahvahulk» eesotsas kohaliku vabatahtliku tuletõrje seltsiga, mille liige ta oli olnud üle 20 aasta. Testamendis, mille täitjaks oli advokaat Aleksander Jõeäär, määras Esser tuletõrjeseltsile 100 000 Eesti marka mootorpritsi muretsemiseks ning 40 000 marka oma haua korrashoiu kapitaliks. Riia Läti ülikoolile pärandas ta «Saaremaa taimestiku kogu 6 jagu ühes registriga ja oma umbes 700-kõitelise teadusliku raamatukogu». Kaks veel lõpuni korrastamata taimestikukogu läks Saaremaa koolidele. Oma kinnisvarade müügist saadava summa (arvatavasti üle miljoni marga) põhiosa määras ta «Läti ülikoolile Jakob Esseri nimelise kapitali asutamiseks, millisest kapitalist tuleb anda stipendiume üliõpilastele ja teaduslike tööde toetamiseks, eriti loodusteaduse alal». Siit siis Läti ülikooli tänuavaldus oma heategijale! Huvitava varjundi tema mõttelaadi kohta lisab see, et ta igale matusest osa võtnud tuletõrjajale (neid oli 69) pärandas ühe hõberubla.

Ja ikkagi teame üpris vähe Jakob Esserist kui isikusest, tema tegevusest ja selle ajendeist. Võib-olla polegi rohkem vaja. Tekst hauakivil on kõige olulisem ja mõjuvam jälg tema vaimsest eluhoiakust, mille haare ulatub võrratult kaugemale puhtisiklikust.

*

Ja koduse Eesti pinnalt hoopis kaugemale viib meid teine tekst, ka ajalisel kaugemale. Sellele sattusin juba vanas eas, üsna hiljuti, kui 1988. a hilissügisel Helsingi raadiomajas küllastasin Soome rootsikeelset kirjanikku

Paul von Martensit (Jaan Krossi professor Martensi sugulane) ta töökabinetis. Seinal märkasid raamitud ingliskeelset teksti, mille esimesed read otsemaid sundisid edasi lugema. Kust küll oli pärit see praktilise elutarkuse tuum, igikehtiv ja igavesti rikutav? Kiri teksti lõpul selgitas: «Leitud vanas Püha Pauluse kirikus Baltimore'is, dateeritud 1692». Niisiis, pandud kirja 300 aastat tagasi, Ameerika Maarjamaa, Marylandi koloonia sisemiselt küllaltki rahutus ja vägivaldses keskkonnas. Loomulikult sain kohe soovitud koopia. Siin see on, ümberpandult küll paraku mitte enam nii stiilne ja kaunis ning ülevalt rahulik kui algupärand:

** Käi tüünelts keset kära ja ruttu, ja pea meeles, mis rahu võib olla vaikuses. Kuivõrd võimalik, püsi alistumata heas vahekorras kõigi inimestega. Esita oma tõde vaikselt ja selgelt ning kuula teisi, isegi juhme ja rumalaid, ka neil on oma lugu.*

** Hoidu valjuhääelseist ja agressiivseist, nad on tüütud vaimule. Kui võrdled end teistega, võid muutuda edevaks ja kibestunuks, sest alati leidub neid, kes on sinust suuremad või väiksemad. Ole rõõmus oma saavutuste, nõndasamuti ka plaanide üle.*

** Tunne püsivat huvi omaenda elutöö vastu, kuitahes tagasihoidlik see olekski; see on su tõeline pärisosa aja muutlikus õnnemängus. Ole ettevaatlik äriasjus, sest maailm on täis petutegusid. Kuid ärgu muutku see sind pimedaks vooruste suhtes: paljud inimesed taotlevad kõrgeid ideaale ja elu on kõikjal täis heroismi.*

** Ole sina ise. Eriti ära teeskle tunnet. Ja ära ole küüniline armastuse suhtes, sest hoolimata kõigest tühi-meelsusest ja pettumusest on see igipüsiv nagu rohi.*

** Võta sõbralikult vastu aastate nõuanne, loobu sujuvalt nooruse asjust. Kanna hoolt vaimujõu eest, see pakub sulle kaitset ootamatu õnnetuse puhul. Ent ära koorma end väljamõeldistega. Paljud hirmud sünnivad väsimusest ja üksildusest. Ole tervisliku enesevalitsuse piirides leebe enda vastu.*

Kaks teksti

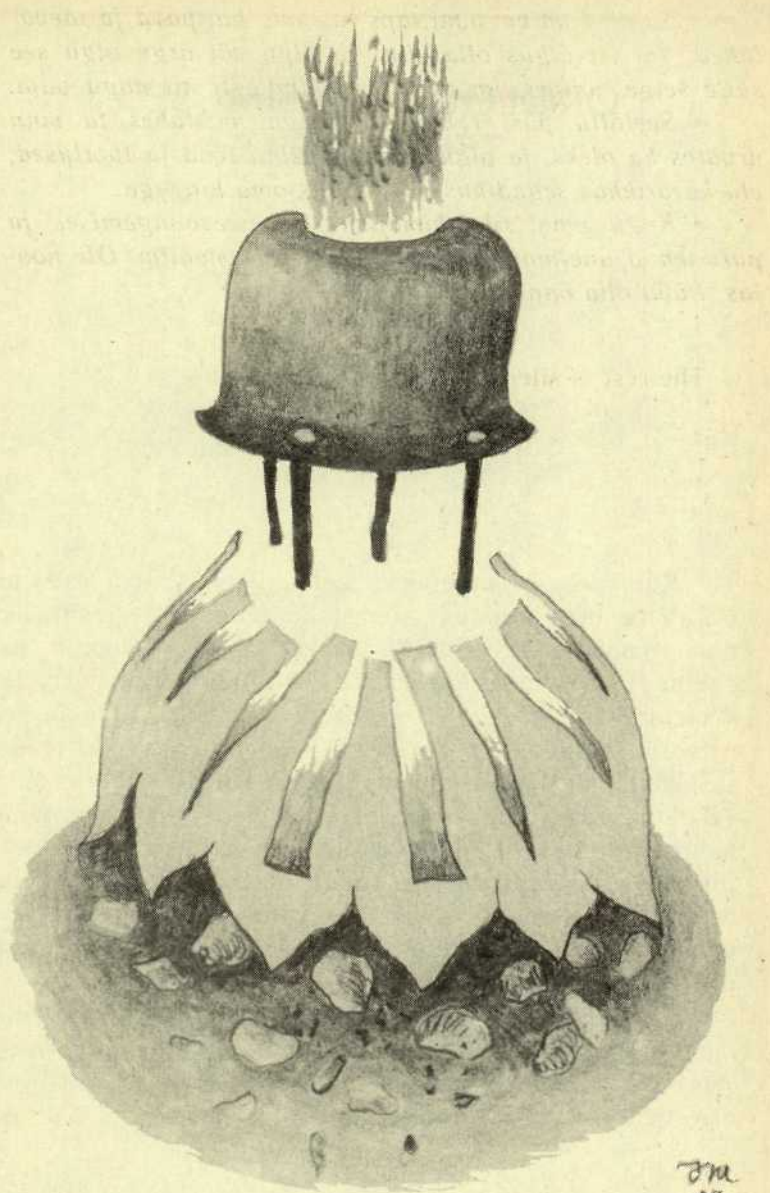
** Sa oled universumi laps niisama kui puud ja taevatähed, sul on õigus olla siin. Ja olgu või ärgu olgu see sulle selge, universum avab end kindlasti nii nagu vaja.*

** Seetõttu püsi rahu Jumalaga, mistahes ta sinu arvates ka oleks, ja olgu mistahes sinu tööd ja taotlused, elu kärarikkas segadikus püsi rahu oma hingega.*

** Kogu oma silmakirjalikkuses, vaevanägemises ja purunenud unelmates on see ikkagi ilus maailm. Ole hoolas. Püüa olla õnnelik.*

*

The rest is silence.

JM
87

ÖKOLOOGI KÜSIMUSED TEOLOOGILE

Pekka Nuorteva

Tõlkinud Mart Mäger

Kui ökoloogid palutakse teoloogile küsimusi esitada, üritab ta neid muidugi sõnastada oma loodusteadusliku maailmamõistmise aluselt. Juba üksnes ökoloogia ehk õpetus loodusemajandusest ja selle toimimisest ärgitab küsima paljusid asju. Küsimused saavad lisasüva ja selgemaid inimlikke seoseid, kui ökoloogiaga liita teadus keskkonnakaitsest ehk õpetus sellest, kuidas elu ülal pidades loodusemajanduse mehhanismi peaks kaitsma nende kahjustuste eest, mis tekivad, kui inimene oma teadmise jõuga loodusemajanduses võimutseb. Et juhtun olema ökoloog ja samal ajal ka keskkonnakaitse uurija, olen üritanud oma küsimused sõnastada bioloogiateadmiste ühis põhjal.

Kui teoloogid avaldavad soovi, et ökoloog neile küsimusi esitaks, on eesmärgiks kahtlemata taotlus leida selliseid kokkupuutepunkte, kus teoloogilist ja bioloogilist maailmapilti võiks senisest selgemini teineteisega ühitada.

Ekologin kysymyksiä teologille. — Usko ja rakkaus: Luterilaisen teologian mahdollisuudet tänään. (Suomalaisen Teologisen Kirjallisuusseuran vuosikirja 1989.) Helsinki, s 165—180.

Et leida arutelule üksteisemõistmist võimaldav lähtealus, oleks minu arvates enne küsimusi põhjust visandada maailmapilt, mis minul on kujunenud bioloogiakesksel teadmistebaasil. Esitan selle telegrammistiili napisõnalisusega.

Et oleme ju Kaleva rahvas, olen liigendanud oma sõnumi avaldustesarjana selle kohta, kuidas mina mõistan eri asjade sündi.

MAAKERA SÜND

Maakera sündis kosmilise tolmu tihenemisel, mis 4,2—4,5 miljardi aasta eest oli edenenuk nii kaugele, et tekkis raske raudne südamik ja kergem kaljukoor. Südamiku radioaktiivsete ainete (U, Th ja K) lagunemisel vabanev energia hoiab maakera sisemuse kuumana. Kuumuses gaasistunud ained ja veeaur on vulkaanide kaudu paiskunud maakera pinnale ja moodustanud algse hapnikuta atmosfääri ja ookeanide vee (Till 1971; Carver 1981; Kullinger 1985; Ozima 1987; Westheimer 1987).

ELU SÜND

3,8 miljardit aastat tagasi ürgatmosfääris kujunenud ja ürgmeres lahustunud aminohapped ühinesid ultraviolettkiirguse eest kaitstuna ja hapnikuta olekus fosfaatide toimel DNA-molekulideks (Fletcher 1978; Carver 1981; Schopf, Packer 1987; Maher, Stevenson 1988). DNA-molekulidel on võime merevee ainetest moodustada uusi enesetaolisi molekule (Dickerson 1978; Schopf 1978; Nagy jt 1981; Garrett 1985).

Kohalikest tingimustest sõltub, millised DNA-molekulid sünnivad ja säilivad. Looduslik valik käivitus juba siis, kui elu oli veel pelk keemia (Dickerson 1978; Schopf 1978).

Umbes 2,8—3,5 miljardi aasta eest kujunesid DNA-molekulidest ja neid ümbritsevast süsinikkolloidist esi-

algu viirusegaolised organismid ja neist sinivetikate ja bakterite taolised anaeroobsed mikroobid, mille omadusi hakkasid suunama DNA-molekulid (Cavalier-Smith 1975; Fletcher 1978; Walsh jt 1985; Moorbath jt 1987).

LIIKIDE SÜND

DNA-molekulide harva asetleidvate muutuste ehk mutatsioonide toimel tulevad elu näitelavale genotüübilt hälbivad organismid, kellest kõige eluvõimelisemad jäävad nn loodusliku valiku põhimõttel sugu jätkama. Pärilikud mutatsioonid ei avaldu mitte üksnes organismide ehituses ja füsioloogias, vaid ka nende reageerimisprotsessides (Ayala 1978; Smith 1978; Laihonon jt 1986).

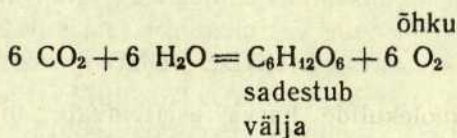
Teisendite ridade (kliinide) kaudu juhib areng mikroevolutsiooni ökoloogilise kohastumise ja uute liikide sünnile. Koevolutsioon sobitab liike omavahel ja viib ökosüsteemide kujunemisele (Lewontin 1978; May 1978; Smith 1978).

Maakeral aset leidnud suured oludemuutused kajastuvad evolutsioonis sootuks uut tüüpi kohastumuste, innovatsioonide tekkimises (makroevolutsiooni sündmustes), ning neile järgnevas innovatsioonide aluselt toimivas adaptiivses radiatsioonis. Makroevolutsiooni põhjustavaid innovatsioone võib arengukäik ise esile kutsuda. Nõnda näiteks võis ainuraksete tasandil toimunud evolutsioon arhetüübi muutuse kaudu jätkuda paljuraksusena, saades seeläbi piiramatud võimalused uute liikide tekkeks. Praegusel hetkel tuntakse umbes 2 miljonit organismiliiki, nende koguarvu hinnatakse aga 3—5 miljonile (Valentine 1978).

LOODUSEMAJANDUSE SÜND

Loodusemajanduse mehhanism hakkas kujunema umbes 2,7 miljardit aastat tagasi, kui maakera asustava-

tel anaeroobsetel mikroobidel tekkis klorofüll ja võime päikesevalguse energia abil moodustada süsinikdioksiidist ja veest orgaanilist ainet ja hapnikku. Sünteesi brutovalem on selline:

Surnud organismide orgaaniline aine settis alguses merede põhja ning hapnik ühines rauaga, mis ladestus merepõhja paksude hematiidi- ja magnetiidi kihtidena. Samal viisil, hapnikuga ühinedes, sadestus välja elule kahjulikke raskemetalle (Till 1971; Fletcher 1978; Sundquist, Broecker 1985; Ludvig 1986; Walker 1987; Grassmann 1988).

Kui fotosünteesil vabanev hapnik oli välja sadestunud kõik hapniku sidujad, hakkas hapnikku ajapikku kogunema atmosfääri — järkjärguliselt kasvavate hulka-dena (Till 1971; Fletcher 1978). Atmosfäärihapnik oli mürk organismidele, kelle DNA oli hävimisaldis. Rakud kohastusid olukorraga, arendades hingamisensüümide süsteemi. See varustab rakku hapnikuga mõõdukalt, ettevaatlikult ja niiviisi suunatult, et raku hapnikutundlikud molekulid ei häviks. Samal ajal arenes võime lagundada assimilatsiooniprotsessis tekkivat orgaanilist ainet ja ühtlasi vabastada sellega seotud energiat organismi tarbeks (Dickerson 1978b; Krebs 1982).

Atmosfääri pääsenud ja stratosfääri kerkinud hapnik muutus seal kiirituse mõjul osoonikihiks. Osoon on võimeline filtreerima organismile kahjulikku ultraviolettkiirgust. Sel viisil võimaldas osoonikihi teke elavatel organismidel tõusta kümnemeetrise veekihi varjust mere pinnale ja kuivale maale. Elu eeldused olid organismide enda tegevuse tagajärjel oluliselt paranenud. Tekkis juurde hulgana uusi liike ja organismide bioloogiline tootlikkus kasvas

plahvatuslikult. See kõik leidis aset üsna hiljuti, ainult 0,6—0,3 miljardi aasta eest (Canuto 1982; Hsu jt 1985; Cicerone 1987; Menamin 1987).

Osoonikihiga kaitstud olukorras intensiivistus taime assimilatsioon, mis andis atmosfääri jätkuvalt kasvavaid hapnikuhulki ja neile vastukaaluks (assimilatsioonivalemi kohaselt) rohkesti orgaanilist ainet, mis fossileerus kivisõe, nafta ja maagaasina (Till 1971; Fletcher 1978; Budyko jt 1985; Sundquist, Broecker 1985).

Fossiilsed kütteained on niiviisi vastukaaluks atmosfäärihapnikule.¹ Fossiilsetesse kütteainetesse on seotud ka suurel hulgal atmosfäärist pärinevat süsinikku. Selletõttu vähenes süsinikdioksiidi sisaldus atmosfääris ning kliima jahenes elusorganismidele soodsamaks, ehk teisiti öeldes: kasvuhooneefekt nõrgenes (Till 1971; Fletcher 1978; Kuhn, Kasting 1983; Budyko jt 1985; Sundquist, Broecker 1985).

Atmosfääri hapnikusisalduse kasv vabastas maa kivikoorest vees lahustuvat kaltsiumoksiidi, millest veeorganismid võivad vees lahustunud süsinikdioksiidi ja rannavettesse kogunenud fosforit kasutades luua kaitsvaid lubikoori. Surnud loomakeste lubikoori laskus merede põhja määratute hulkadena, mis hiljem maakoore liikumiste tagajärjel on tõusnud merest võimsateks mägedeks. Need on mälestusmärgid sellest ajast, mil loodusemajanduses osalevad organismid atmosfäärist ülemäärast süsinikdioksiidi kõrvaldades parandasid oma elutingimusi (Cook, Shergold 1984; Sundquist, Broecker 1985; DeLaney, Boyle 1987).

Atmosfääri hapnikusisalduse tõustes üle teatud piiri (nn Pasteuri punkti) tekkis olukord, milles energiat võidakse suurtes hulkades vabastada taimede toodetud orgaanilist ainet põletades — ehk kasutades ühinemisele vastupidist reaktsiooni. Selles olukorras tulid elu näitelavale

¹ Vt K. Kull, A. Koppel. Milline ökosüsteem toodab hapnikku? — Eesti Loodus, nr 6, 1984, lk 338—344. *Toim.*

loomad ja anaeroobsed bakterid. See tähendas, et taimede fotosünteesiga ei lisandu enam uut fossiilistuvat orgaanilist ainet ega atmosfääri hapnikku. Tasakaal on saavutatud (Ruben, Bennett 1980; Budyko jt 1985).

Loodusemajanduse masinavärk hakkas pöörlema nõnda, et päikesevalguse energia läheb taimede kaudu taimtoiduliste loomade toiduahelaisse ja tarbitakse nendes ära. Päikesevalguse energia hoiab loodusemajanduse mehhanismi niiviisi liikumas, et elu alusained on pidevalt ringlemas süsteemis, mis toimib elu ja surma vahelduse põhjal (Odum 1971; Grassmann 1988). Seda elu eksistentsi tagavat loodusemajanduse mehhanismi võib võrrelda maakera ümber liibunud elukaga, kellel on palju mitmesuguseid organeid ja keda nimetatakse antiigist pärineva nimega *Gaia* ning soome keeles *maaemo* (Hughes 1983; Bunyard 1988; Goldsmith 1988). Jaheda teadusliku asjalikkusega nimetatakse seda biosfääriks (Cloud 1983).

PÜSISOOJUSE SUND

Evolutsioon oli kriidajastu lõpuks arendanud selgroogsetest kõhr- ja luukalad, kahepaiksed ja roomajad — kõik kõigusoojased. Roomajad lasksid päikesesoojusel oma mune välja haududa. Maakeraga pörkas kokku rühm suuri iriidiumisaldusega meteoriite, mis pihustusid, tekitades määratu tolmutilve (maakoore kihistustesse iriidiumianomaalia ja sulanud kvartsikristalle). Tolm tõkestas päikesevalgusel pääsu Maa pinnale, kliima jahenes. Roomajate munadest ei koorunud enam korrapäraselt poegi ja nende kõrgaeg oli möödas (Nuorteva, Nuorteva 1966; Kemp 1980; Smith, Klaver 1981; Russel 1982; O'Keefe, Ahrens 1982; Playford jt 1984; Benton 1985; Wolbach jt 1985; Saito jt 1986; Bohor jt 1987; Tuncel, Zoller 1987; McDougall 1988).

Roomajatest säilisid liigid, kellel oli karvane või suline, ainevahetussoojuse kadu tõkestav kehakate. Evo-

lutsioon tõhustas soojatootlikkust, täiustades organismi hapnikuvarustust teenindavat vereringet (neljakambiline süda, vereringe eristumine suureks ja väikeseks vereringeks). Energiaallikana tarvitatava toidu saamine tõhustus aju suurenedes ja selle vereringe täiustudes, s.t kasvas taiplikkus toiduotsingul (Nuorteva, Nuorteva 1966; Kemp 1980).

INIMESE SÜND

Püsisoojasuse sünniga liituv ajumahu kasv ning aju juhitud meeltetegevuse kasv olid eelduseks inimese sünnile. Edasitee sõltus sellest, et indiviidi eluajal omandatud kogemuste põhjalt kujunes tingitud reflekse ja tingitud reageerimismalle. Nende arenemist stimuleeris oluliselt mängutegevus enne täiskasvanuks saamist. Niisugusel viisil omandatud reageerimismallid moodustasid indiviidi eluspüsimise tõenäosust märgatavalt suurendava potentsiaali, mida ometi ei saanud pärandada ühelt sugupõlvelt teisele (Carthy 1969; Washburn 1978; Hay, Leakey 1982; Falk 1983; Thompson 1986).

Eluajal omandatud kogemuste edasiandmisele avas tee märgikeel, mida sama liigi isendid vastastikku kasutavad meeleliste reaktsioonide esilekutsumiseks. Häält kergelt moduleerides võivad loomad oma liigikaaslastes suure hulga mitmesuguseid reageeringuid esile kutsuda. Hüpe tavalisi reageeringuid esile kutsuvatelt signaalidelt tingitud reageeringuid edasi andvatele signaalidele on üsna väike, samuti hüpe häälitsussignaalide mitmekülgset valikult kõnele. Inimaju suur maht, mängutegevuse ulatus, stimuleeriv ümbrus ning häälitsustest ning miimilistest žestidest koosnev avar signaalivalik juhtisid sellise keele kujunemiseni, millega võis eluajal omandatud kogemusi edasi anda sugupõlvelt teisele (Lorenz 1978; Crook 1980; Field jt 1982; Linden 1986; Premack 1986; Thompson 1986).

Kogemuste edasiandmise kaudu arenes inimesel võime kasutada relvi ja tuld. Käivitus kultuurievolutsioon, millega kaasnes aju jätkuv kasv (Lewin 1981, 1982; Rukang, Shenglong 1983).

Omandatud kogemuste ehk informatsiooni edasiandmine sugupõlvelt teisele DNA-süsteemi abita oli elu arenguloos senikogematu ja pöördeline sündmus. Asja võiks väljendada ka nõnda, et tingitud reageerimismallid muutusid pärilikuks, või nõnda, et loodusemajandust varem ainukorraldanud DNA-infole lisaks oli kujunenud teine infosüsteem. See tähendas, et inimese kätte hakkas kogunema teadmise jõud.

DNA-süsteemist väljapoole koguneva teadmise jõud on täiesti abstraktne. See ei ole aine ega energia, kuid ometi see mõjutab ökoloogiliste jõudude kogupilti. Nimelt võib inimene oma koguneva teadmistejõuga parandada enese asendit loodusemajanduses. Teoloogile on tähtis tähele panna, et selline vaimumaailma jõud on tulnud materiaalsete jõudude näitelavale ja muutnud seda põhjalikult.

Alguses oli inimese käsutuses piiratud hulk kõnekeele abil talletatud teadmisi. Kirjutuskunsti, hiljem trükikunsti, massiteabevahendite ja arvutite leiutamine on tõhustanud teadmiste akumulierimist seesuguste mõõtmeteni, et inimene võib soovi korral millal tahes lõpetada igasuguse elu maakeral. Sellist ainuvalitsejalikku võimu (jumalikku võimu?) ei ole ühelgi olendil kunagi varem olnud — sadu aastamiljoneid väldanud elu ajaloo jooksul (Pfeiffer 1982).

ÖKOLOOGILISE KRIISI SUND

Sugupõlvede vältel kogunenud teadmise võim annab inimesele võimaluse parandada oma asendit loodusemajanduses, annab võimaluse loodust ekspuaterida enese huvides. Seda võimalust inimene ongi kasutanud ning arendanud masinaist ning mehhanismidest tehnosüsteemi,

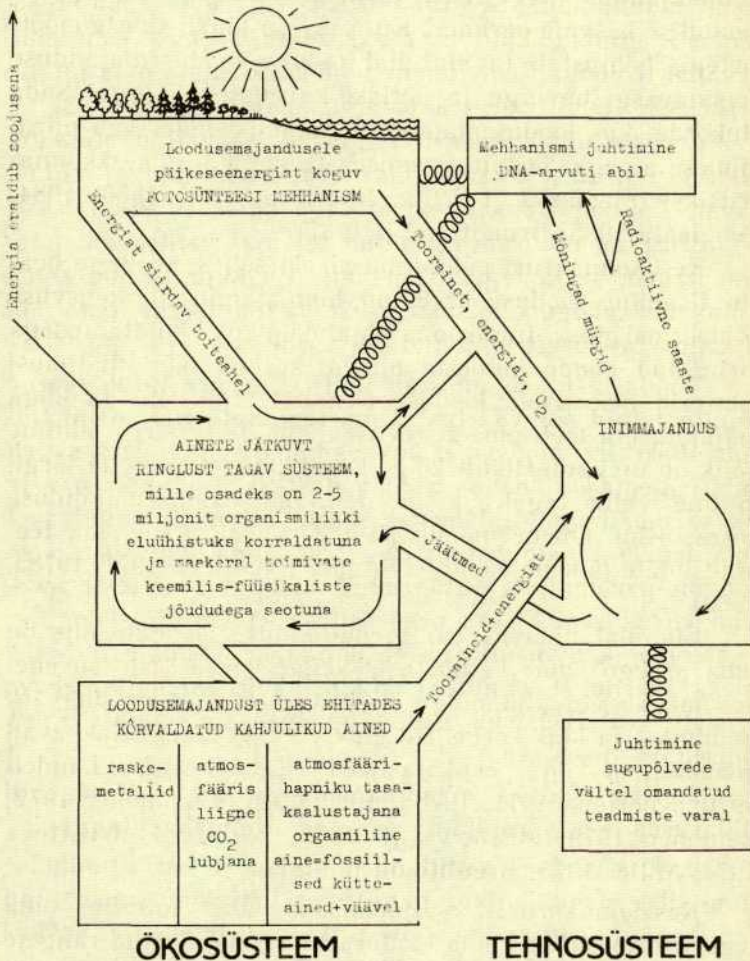
mille abil loodust võib eriti intensiivselt eksploateerida. Loodusemajanduse toimimist tagav masinavärk on suur ja võimas, kuid ei suuda ometi kahjustamata taluda varude ammutamist inimese hüveolu tarveteks (vt illustratsiooni lk 347). Loodusemajanduse manuliseks kasvanud inimmajandus kõigi tema tehnosüsteemidega on pahaloomulise kasvaja sarnane. Kui kasvaja jõuab suurte mõõteteni, põhjustab ta elu ülal pidava loodusemajanduse masinavärgi hävingu ja ühtlasi ka enese hävingu. Seda olukorda, kus loodusemajanduse talumisvõime seab piirid inimese ainelise heaolu lisamisele, nimetatakse keskkonnakriisiks (Meadows jt 1973; Nuorteva 1971, 1980, 1984; Tuomaala 1985; Brundtland jt 1987).

Keskkonnakriisi põhiprobleem on selles, et enese heaolu lisamine looduse arvel on kinnistunud inimtegevuse põhieesmärgiks. Inimkonna ajalukku on kuldtähtedega kirjutatud nende inimeste nimed, kes on leiutanud uusi tõhusaid mooduseid looduse eksploateerimiseks. Ja kogu majanduselu teeb oma tegevusvalikud selle järgi, milline valik on majanduslikult kõige kasulikum, mitte selle järgi, milline valik tagaks kõige paremini loodusemajanduse korrasoleku. Oleme mammona teenrid. Ja mammona teenimise läbi läheme vastu hävingule (Nuorteva 1971, 1978a, 1980).

Elu ülal pidavas loodusemajanduse mehhanismis on juba praegu suuri kahjustusi. Nende kahjustuste süvenedes lakkab elu ülal pidav loodusemajanduse masinavärk toimimast ja kõik kõrgemad eluvormid maakeral lakkavad olemast, mis ongi ökokatastroof (Carson 1970; Landell 1970; Nuorteva 1971, 1978a, 1980, 1981; Commoner 1972; Leinonen 1979; Meadows jt 1973; Nuorteva, Nuorteva 1974; Miller 1975; Brundtland jt 1987).

Keskkonnakriisist väljapääsuks peab inimene oma tegevuse kooskõlla viima loodusemajanduse seatud rangete raamidega. Selle saavutamise nimel peavad inimesed loobuma omaenese, ettevõtte või riigi huvide taotlemisest ehk majanduslikust võistlusest, endast nõrgemate ja loo-

duse riisumisest ning relvastumisest. Nende asjade asemel tuleb taotleda looduse ja inimese vahelist sümbioosisuhet ning asetada hüveolutaotlused vaimsesse sfääri (Edberg 1966; Commoner 1972; Meadows jt 1973; Miller 1975; Nuorteva 1978 a-b, 1981).

Joonis. Tehnosüsteem kui maakeral elu tagava ökosüsteemi vähkkasvaja. Alati, kui suurendame inimese hüveolu loovat tehnosüsteemi, kasvab kahjustav surve ökosüsteemile.

ÖKOLOOGI KÜSIMUSED TEOLOOGILE

Sellisena visandub tänapäevase teadmise põhjalt ökoloogi maailmapilt. See tundub ehk vigane ja väär kreationisti silmale, kuid ei peaks minu arvates kohutama tavalist teoloogit. See viimane võib kõhklemata oma jutlusteski esile tuua loodusteaduste uusimaid vaatekohti. Selle vastu ristiusu põhilaised tunduvad jäävat puutumata. Neid ei näi uued maailmapildi visandused kuidagi mõjustavat. Teoloogid ometi teavad väga hästi, et Piibli teksti sõnastust on oluliselt vorminud tol ajal valitsenud maailmanägemus. Ja tegelik teoloogia on kuju võtnud kooskõlas kirikukogude otsustega, mida on teinud oma aja maailmakäsitusest lähtunud inimesed.

Loodusteadlane mõistab küll, et usuga liitub teatud muutumatuid põhiväärtusi. Oma teaduselõigis on tal tulnud siiski tihti kogeda, et uus teadmine sunnib üsna sageli lahti ütleva kujunenud põhikäsitustest. Ta tajuks usu ja enese maailmapildi lähemat seost, kui mõningatele teoloogilistele tavatõlgendustele võiks anda uue sisu. Teoloogias pädematuna esitan nüüd mõningad mõttesse tõusnud küsimused. Esitan need selleks, et leida ökoloogilise ja teoloogilise maailmapildi ühitamise võimalusi. Sellel oleks tähendust minule isiklikult, kuid võimalik, et ka teistele, kes lähenevad usule täppisteaduste suunast. Küsimused on järgmised:

1. Kas võidaks maailma loomise lugu mõista kui üldarusaadava võrdpildina esitatud evolutsioonilugu?

2. Kas võidaks pattulangemist, hea ja kurja tundmise puu vilja söömist ning paradiisist väljakihutamise lugu mõista kui õpetussõna sellest, kuidas inimesele hakkas kogunema teadmisi, jättes tema ilma paradiislikust olukorrast, mille juures loodusemajandus ilma inimese enese pingutusteta kindlustas elu jätkumise?

3. Kui Piiblis öeldakse, et Jumal lõi inimese enese näo järgi ja et inimese põhierinevus muu loomkonna suhtes on tema võime kasutada teadmise jõudu, siis kas võiks sellest teha järelduse, et ka Jumala põhiomadus on kasutada teadmise jõudu?

4. Pärispatt on iga inimese osa kogu inimkonna patusest. Kas võidaks pärispattu mõista kui teadmiste jõu kasutamist, mis loodusemajandusele kahju toob?

5. Võimalus ökokatastroofist pääseda põhineb inimese võimul loobuda omaenese hüve taotlemisest ja aidata viletsamaid ligimesi. Jeesus andis sellesuunalised õpetused inimestele taevariigi rajamiseks. — Kas võime kindlad olla, et Jeesus ei mõelnud maapealset taevariiki, ehk üksteist armastavate ja loodust kaitsvate inimeste üleilmset riiki?

6. Ilmutusraamatu kirjeldus maailma lõpust, kurjuseinglitest, kes enda ümber mürgikarikaid tühjendavad ja koletut saastumist põhjustavad, sobiks hästi lähenevat ökokatastroofi kujutama. Samuti headusejõu võidu järgne looduspilt kirkast allikast, mille kaldal kasvavad viljakad puud, sobiks hästi hädavaevu välditud ökokatastroofi võrdpildiks. — Kas võidaks Ilmutusraamatut tõlgendada sellisel viisil või on see Piibli koht, millele võib anda ükskõik milliseid tõlgendusi?

7. Piiblis on ilmutatud maailma lõpu saabumine. See on Jumala tahe. — Ökokatastroof on samalaadne maailma lõpp. Kas selle vastu olla tähendab vastu seista Jumala tahtele? Või tuleks tõelist maailmalõppu mõista Päikese kustumisena, maakera sattumisenä kosmilisse musta auku?

Lõpuks nendin veel, et usk tähendab loodusteadlasele alandlikkust suure ja tundmatu ees. Kuigi loodusteadlase maailmapilt annab mingisuguse seletuse meie olemasolule, jääb seletuses ruumi ka Jumalale.

Tänapäeva loodusteadlasel on oma maailmanägemus. Ent tal on ka õigus hardaks sõnatuseks suure ja tundmatu — Jumala ees. Tal on õigus ka palvetada. See on teoloogia doktriinidest vaba Jumala-suhe, milles mõtted

kerkivad oma maailmakäsituse põhjalt. Aastal 1986 panin paberile keskkonnakaitsja palve. Järgmisel aastal lugesin selle telefoniintervjuus mingile raadio vaimulikule saatele, muidu on see olnud vaid käsikirjana mu lausahtlis. Too palve ehk konkretiseerib, kuidas mina isiklikult seon keskkonnakaitsja maailmapildi usu taustaga. Teolooge võib see ju suuresti kohutada, kuid minule isiklikult tähendab see usulise ja loodusteadusliku maailmapildi ühitamist:

Taevane Isa!

Kiitus Sulle, et oled evolutsiooniprotsessi kaudu loonud meile maailma, kus miljonitest bioloogilistest liikidest koosnev loodusemajanduse masinavärk on juba üle kolme miljardi aasta elu ja selle eeldusi ülal pidanud. Kiitus, et löid sellesse maailma inimese omaenese näo järgi, andes talle võime teadmist edasi anda ühelt sugupõlvelt teisele ja selle läbi suunata vaimu (teadmise) jõuga keemiliste, füüsikaliste ja bioloogiliste sündmuste kulgu maakeral.

Anna andeks, et langesime pärispattu, kui asusime teadmise jõuga ahmima enesele hüveolu ande nii ahnesti, et elu ülal pidav loodusemajanduse masinavärk ja vähesema teadmiselega jäänud kaasinimesed arengumaades on pidanud kannatama riisumise ja meie mammonakumardamise läbi.

Kiitus Sulle, et lasksid Jeesusel tulla maa peale jagama õpetust, kuidas armastuse väega võidakse tasakaalustada looduse ja kaasinimeste vastu suunatud riisumist ja mammonateenimist ning luua sellega alus elu jätkumisele meie maakeral. Anna andeks, et me ei ole käinud sinu õpetuse järgi, vaid oleme oma hüveolu nimel ahnitsedes juhtinud arengu ökokatastroofi ja tuumasõja äärele, arengumaadele tehtud ülekohtuga oleme loonud vägivalla puhkemise pinged. Anna meile meelemõistust, et võiksime omaks võtta Jeesuse ligimesearmastuse õpetuse meie tegevust juhtima ja lase sellel arengu praegune katastroofikurss pöörata elu jätkumisele turvalisse suunda.

Aamen.

Kirjandus

- Ayala, F. J. 1978. The mechanisms of evolution. — *Scientific American* 239 (3): 48—61
- Benton, M. J. 1985. Mass extinction among non-marine tetrapods. — *Nature* 316: 811—814
- Bohor, B. F., Modreski, P. J., Foord, E. E. 1987. Shocked quartz in the cretaceous-tertiary boundary clays: Evidence for a global distribution. — *Science* 236: 705—709
- Brundtland, G. H. sekä ympäristön ja kehityksen maailmankomissio. 1987. Ympäristön ja kehityksen maailmankomission raportti (orig.: Our common future.). Valtion painatuskeskus, Helsinki
- Budyko, M. I., Ronov, A. B., Yanshin, A. L. 1985. History of the earth atmosphere. Berlin—Heidelberg—New York
- Bunyard, P. 1988. Gaia: The implications for industrialised societies. — *Ecologist* 18: 186—206
- Canuto, V. M., Levine, J. S., Augustsson, T. R., Imhoff, C. L. 1982. UV radiation from the young sun and oxygen and ozone levels in the prebiological palaeoatmosphere. — *Nature* 296: 816—820
- Carson, R. 1970. Äänetön kevät (orig. The silent spring, 1962), Helsinki
- Cavalier-Smith, T. 1975. The origin of nuclei and eucaryotic cells. — *Nature* 256: 463—467
- Carthy, J. D. 1969. Eläinten käyttäytyminen. Porvoo—Helsinki
- Carver, J. H. 1981. Prebiotic atmospheric oxygen levels. — *Nature* 292: 136—138
- Cicerone, R. J. 1987. Changes in stratospheric ozone. — *Science* 237: 35—42
- Cloud, P. 1983. The biosphere. — *Scientific American* 247: 132—144
- Commoner, B. 1972. Ympyrä sulkeutuu (orig. The closing circle, 1971) — Jyväskylä
- Crook, J. H. 1980. The evolution of human consciousness. Clarendon Press, Oxford
- DeLaney, M. L., Boyle, E. A. 1987. Cd/Ca in late Miocene benthic foraminifera and changes in the organic carbon budget. — *Nature* 300: 156—159
- Dickerson, R. E. 1978a. Chemical evolution and the origin of life. — *Scientific American* 239(3): 62—82
- Dickerson, R. E. 1978b. Cytochrome c and the evolution of energy metabolism. — *Scientific American* 239(3): 99—111
- Edberg, R. 1966. Siru linnunrataa. Porvoo
- Falk, D. 1983. Cerebral cortices of East African early hominids. — *Science* 221: 1072—1074
- Field, T. M., Woodson, R., Greenberg, R., Cohen, D. 1986. Discrimination and imitation of facial expressions by neonates. — *Science* 218: 179—181
- Fletcher, W. W. 1978. Evolution of the natural environment. — *Environment and man*. Ed. J. Lenihan and W. W. Fletcher. Blackie, pp 1—31
- Garrett, R. A. 1985. The uniqueness of Archaeobacteria. — *Nature* 318: 233—236
- Goldsmith, E. 1988. The way: An ecological world-view. — *Ecologist* 18: 160—185

- Grassmann, P. 1988. Der Fluss der Sonnenenergie durch das irdische Leben. — *Naturwissenschaftliche Rundschau* 41:1—9
- Hay, R. L., Leakey, M. D. 1982. The fossil footprints of Laetoli. — *Scientific American* 246(2):38—45
- Hsu, K. J., Oberhänsli, H., Gao, J. Y., Shu, S., Haihong, C., Krähenbuehl, U. 1985. Strangelove ocean before the Cambrian explosion. — *Nature* 316:809—811
- Hughes, D. 1983. Gaia: An ancient view of our planet. — *Ecologist* 13:54—60
- Kemp, T. S. 1980. Origin of the mammal-like reptiles. — *Nature* 283:378—380
- Kuhn, W. R., Kasting, J. F. 1983. Effects of increased CO₂ concentrations on surface temperature of the early earth. — *Nature* 301:53—55
- Kullinger, B. 1985. Jorden innan livet tog fart. — *Forskning och Framsteg* 1/85:15—23
- Krebs, H. 1982. Zur Evolution der Zitronencyclus. — *Naturwissenschaftliche Rundschau* 35:225—227
- Laihonen, P., Salo, J., Vuorisalo, T. 1986. Evoluutio: Miten elämä kehittyy. Keuruu
- Landell, N.-E. 1970. Välfärd till döds? Aldus Aktuellt 49. Stockholm
- Leinonen, M. 1979. Luonto ja ihminen. Jyväskylä
- Lewin, R. 1981. Ethiopian stone tools are world's oldest. *Science* 211:806—807
- Lewin, R. 1982. How did humans evolve big brains. — *Science* 216:840—841
- Lewontin, R. C. 1978. Adaptation. — *Scientific American* 239(3):157—169
- Linden, E. 1986. The legacy of the ape language experiments. Times Books, New York
- Lorenz, K. 1978. Vergleichende Verhaltensforschung. Springer-Verlag, Wien—New York
- Ludvig, W. 1986. Zur Evolution der Photosynthese. — *Naturwissenschaftliche Rundschau* 39:352—353
- Maher, K. A., Stevenson, D. J. 1988. Impact frustration of the origin of life. — *Nature* 331:612—614
- May, R. M. 1978. The evolution of ecological systems. — *Scientific American* 239(3):119—133
- McDougall, J. D. 1988. Seawater strontium isotopes, acid rain, and the Cretaceous-Tertiary boundary. — *Science* 239:485—487
- McMenamin, M. A. S. 1987. The emergence of animals. — *Scientific American* 256(4):84—92
- Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J., Behrens, W. W. 1973. Kasvun rajat. Tammi, Helsinki
- Moorbath, S., Taylor, P. N., Orpen, J. L., Treolar, P., Wilson, J. 1987. First direct radiometric dating of archaean stromatolitic limestone. — *Nature* 326:865—867
- Miller, T. G. 1975. Living in the environment: Concepts, problems, and alternatives. Belmont, California
- Nagy, B., Engel, M. H., Zumberge, J. E., Ogino, H., Chang, S. Y. 1981. Amino acids and hydrocarbons about 3,800 Myr old in the Isua Rocks, Southwestern Greenland. — *Nature* 289:53—56

- Nuorteva, P. 1971. Ekokatastrofin uhka. — Luonnonsuojelu. Toim. R. Taro ja U. Häyrynen. Helsinki, s 274—298
- Nuorteva, P. 1978a. Ympäristönsuojelun tavoitteet. — Savon Luonto 10: 1—3
- Nuorteva, P. 1978b. Aseidenriisunta ja ympäristönsuojelu. — Mitä voimme tehdä? Puheenvuoroja aseidenriisunnasta. Sadan valtuuskunta, Vaasa, s 74—77
- Nuorteva, P. 1980. Ympäristönsuojelun ongelmankenttiä. — Kansanterveys 21(4): 42—49
- Nuorteva, P. 1981. Ympäristönsuojelun tulevaisuudennäkymät. — Suomen Luonto 40(8): 387—390
- Nuorteva, P. 1984. Miten ympäristön pilaantuminen vaikuttaa tulevaisuuden kansanterveystyöhön. — Ympäristö ja Terveys 15(4): 281—292
- Nuorteva, P., Nuorteva, S.-L. 1966. Eläintiede. — Tiedon portaati. Porvoo, s 175—292
- Nuorteva, P., Nuorteva, S.-L. 1974. Luonnonsuojelu nykyhetken yhteiskunnassa. — Kristillinen yhteiskuntavastuu II. Toim. E. Pinomaa. Kerimäki, s 106—132
- Odum, E. P. 1971. Fundamentals of ecology. Philadelphia—London—Toronto
- O'Keefe, J. D., Ahrens, T. J. 1982. Impact mechanics of the Cretaceous-Tertiary extinction bolide. — Nature 298: 123—127
- Ozima, M. 1987. Geohistory: Global evolution of the earth. Berlin—Heidelberg—New York
- Pfeiffer, J. E. 1982. The creative explosion: An inquiry into the origins of art and religion. Harper and Row
- Playford, P. E., McLaren, D. J., Orth, C. J., Gilmore, J. S., Goodfellow, W. D. 1984. Iridium anomaly in the upper Devonian of the Canning basin, Western Australia. — Science 226: 437—439
- Premack, D. 1986. Gavagai! Or the future of the animal language controversy. MIT Press
- Ruben, J. A., Bennett, A. F. 1980. Antiquity of the vertebrate pattern of activity metabolism and its possible relation to vertebrate origins. — Nature 268: 886—888
- Rukang, W., Shenglong, L. 1983. Peking man. — Scientific American 248(6): 78—85
- Russel, D. A. 1982. The mass extinctions of the late Mesozoic. — Scientific American 246(1): 58—65
- Saito, T., Yamanoi, T., Kaiho, K. 1986. End-Cretaceous devastation of terrestrial flora in the boreal Far East. — Nature 323: 283—285
- Schopf, W. 1978. The evolution of the earliest cells. — Scientific American 239(3): 85—103
- Schopf, J. W., Packer, B. M. 1987. Early archean (3.3-billion to 3.5-billion-year-old) microfossils from Warrawoona group, Australia. — Science 237: 70—73
- Smith, J., Klaver, G. 1981. Sanidine spherules at the Cretaceous-Tertiary boundary indicate a large impact event. — Nature 292: 47—49
- Smith, J. M. 1978. The evolution of behaviour. — Scientific American 239(3): 136—145
- Sundquist, E. T., Broecker, W. S. (eds.) 1985. The carbon cycle and atmospheric CO₂: Natural variations Archean to present. —

Okoloogi küsimused teoloogile

Geophysical Monograph American Geophysical Union 32:1—627.
Washington

Thompson, R. F. 1986. The neurobiology of learning and memory. — *Science* 233: 941—947

Till, L. 1971. Aspekte des Sauerstoff- und Energiebedarfs der Erde I—III. — *Wissenschaft und Fortschritt* 21: 367—370, 404—407, 440—443

Tuomaala, E. 1985. Ihminen uhka luomakunnalle. Mänttä

Tuncel, G., Zoller, W. H. 1987. Atmospheric iridium at the South Pole as measure of the meteoritic component. — *Nature* 329: 703—705

Valentine, J. W. 1978. The evolution of multicellular plants and animals. — *Scientific American* 239(3): 105—118

Walker, J. C. G. 1987. Was the Archaean biosphaere upside down? — *Nature* 329: 710—712

Walsh, M. M., Lowe, D. R. 1985. Filamentous microfossils from the 3,500-Myr-old Onverwacht group, Barberton Mountain Land, South Africa. — *Nature* 314: 530—532

Washburn, S. L. 1978. The evolution of man. — *Scientific American* 239: 146—154

Westheimer, F. H. 1987. Why nature chose phosphates. — *Science* 235: 1173—1178

Wolbach, W. S., Lewis, R. S., Anders, E. 1985. Cretaceous extinctions: Evidence for wildfires and search for meteoritic material. — *Science* 230: 167—170

ASUMIÖKOLOOGIA

Tõnu Ploompuu

Liikide koostoime asumis

a. *Neutraalne* võib linnaelementide suhe olla vaid siis, kui asumikeskkonna põhielement pole hoone, kui hooned asuvad üksteisest eraldatuna mingis teises keskkonnas — looduskeskkonnas (või ka tehiseskeskkonnas?). See on võimalik vaid piisavalt hõreda hoonestuse puhul, kus seos (ka vahendatud seos) koosluse hoonete vahel on nõrk, hoonestu pindala S on vähemalt 10 korda suurem kui hoonete ruumala V ($S/V \geq 10$): kui aga hoonete eraldatus üksteisest haljastuse või maastiku liigendatuse kaudu on nõrk, siis peab pindala-ruumala suhe olema veel palju suurem. Neutralismi puhul võrdleb asumis liikuv inimene hooneid eelkõige läbi mälu, meenutades, mis-sugune täpselt oli naabermaja, mis vilgub seal künka või puude taga. Neutraalset suhet naaberhoonete vahel võib kohata näiteks 1920.—30. aastail rajatud parklinnades (-asumites), kus algsed suured krundid on säilinud terve-tena (mõnel pool Nõmme äärealadel, Elvas, ka Vasalemmas, Arukülas ja mujalgi). Neutraalsus tihedas ühesuguste ilmetute hoonete kogumis on siiski tasakaaluline, hambutu konkurents (ühesuguste suur (paneel)majakarpide rida).

b. Kui linna elementide vahel esineb tugev *konkurents*, viitab see planeerimise puudumisele või puudu-

Algus eelmises numbris.

likkusele, asumi stiihilisele kriitikalagedale tekkele, vanade linnade destruktiivsele arendamisele. Missugune konkureeriv element peale jääb, selle otsustab mood (esteetiline ja/või majanduslik-poliitiline), konkurentide sisemised tarbimisväärtuse näitajad (majanduslik tasuvus, komfortsus, vastavus asumi tagamaale ja naabrite olukorrale), samuti elemendiga seotud inimese sotsiaal-bioloogilised nõuded ja näitajad (enesealalhoiuinstinkt, suhtlemisvajadus, (välis)ruumialased nõudmised, agressiivsus, allasurutus, ükskõiksus, karistamatus jne). Kasvavas linnas jääb üldiselt peale massiivsem konkurent, kes küllalt suure massierinevuse puhul ($> 2 \times 2$) nullib kõik alla jäänud konkurendi üleoleku eeldused (suurpaneelmaja — eramu).

Teatavad konkurentsisuhted säilivad aga igas koosluses. Seda põhjustavad nii hoonete füüsiline vananemine ja esteetilise moe muutused kui ka majaomanike erinevad võimalused ja maitsed, millele ei saa vastata eri aegadest pärinevad hooned. Sellised konkurentsisuhted tagavad aga asumi pikaalisuse, annavad temale võimaluse edasi areneda. Nii on Tallinna vanalinn 700 aastat paigal püsinud ja pidevalt edukalt elanud, sealjuures tohutult muutunud, kuid pole kunagi üle elanud rekonstrueerimist-regeneerimist tervikuna. Seda pole ka vaja olnud!

c. *Parasiitidena* käituvad olemasolevasse keskkonda püstitatud kõigist ülejäänutest astme võrra väärtusetumad, elujõuetumad hooned (lohakil kuurid, barakid, putkad väärtuslike majade juures, ka 60. aastate silikaatlamu Tartus Jaani kiriku kõrval). Olles ise vähese tarbimis-, eriti aga esteetilise väärtusega ning seostatud naabritega vaid ühise füüsikalise ruumi kaudu, mitte stiililiselt, langetavad nad ka naaberhoonete väärtust, destrueerivad keskkonda. Nende pikaajaline eksisteerimine võib viia hooned, mille kulul nad parasiteerivad, hävingule, seejuures hävivad nad küll enamasti ka ise.

Parasiidina võivad käituda ka konkurentsisis alla jäänud, kuid siiski säilinud relikthooned, eriti kui nende

esteetilised näitajad on halvemad (lääbakil agulimaja suurpaneelalamute vahel, kuid palju paremasse olukorda pole asetatud ka väikesed kaitsealused vanad kirikud Moskvas hotell «Rossija» kõrval või Kalinini prospektil pilvelõhkujate ääres all — ometi olid nad kunagi keskkonna dominandid, asumi ülarinde hooned).

d. *Amensalistlikke* suhteid võib näha suurpaneelalamute ja eramute vahel (väga ilmekalt näiteks Tallinnas Lillekülas, «Marja» poe taga). Konkurentsiks selliseid suhteid pidada ei saa. Selleks on nende mahud (maht on aga üks osa sotsiaalsest energiast majas) liialt erinevad. (Ka sääsk ja elevand ei konkureeri põua ajal joogivee pärast — kui sääsk joob elevandi eest ära ühe mikroliitri, ei mõju see elevandi janukustutamisele, elevandist jääb aga igal puhul, igasse jooginõusse vett tuhandete sääskede jootmiseks.) Tohutute elamispiinakolosside vahele jäänud üksikud eramud on määratud hävingule, kasvõi suurhoonete elanike ükskõikse rüüstetegevuse tõttu, rääkimata eramute esteetilisest sobimatusest. Kui aga eramu oma detailselt läbitöötatud lahenduse ja ümbrusega hiidude vahelt kaob, vaesub siiski keskkond tunduval määral ja suurelamute olukord võib koguni halveneda. Otsestes mõttes allelopaatiliselt võib tõrjuda naabreid tööstus: inimese elukeskkonda mürgitades teeb ta võimatuks naabruses asuva elurajooni eksisteerimise. Esineb ka ametkondlikku allelopaatiliselt tõrjumist — raudteeamet kaotab kõikvõimalikul viisil raudteega ristuvaid liiklemisteid.

e. *Kommensalismina*, ühepoolse kasuna, võib näha hallide suurhoonete vahele sobitatud hinnalisemate hoonete toimet — mingil määral vääristavad nad halli massi, ise kasu saamata (nt Lasnamäe hiidpoed vääristavad paneelmajade kooslust).

f. *Sümbioosisuhted* on suurimad koosluse püsivuse ja tugevuse loojad. Mida rohkem positiivseid seoseid võib korruga asumi elementide vahel näha, mida tugevamad nad on, seda täiuslikum on asum. Tagasihoidlikumad elemendid toetavad sel juhul dominante (hooned, välja-

kud), dominandid määravad ära tingimused ja loogika teiste elementide paigutuseks, kujunduseks, nende parimaks eksisteerimiseks. Kõrvalhoone rõhutab peahoone (-tänava) ülevust, uhkust, tähtsust, saades nii ka enda tagasihoidlikkusele eluõiguse. Peale struktuurse esteetilise kooskõla peab elementide vahel olema ka funktsionaalne sümbioos. Asumi kõigile elanikele tervikuna peavad võimalikult lähedal olema kõik neile asumis elamiseks vajalikud funktsiooniga hooned-objektid vajalikus mahus, üks teist toetades ja häirimata. Näiteid võib leida pea iga vanema linna südamikus, kui see on 20. sajandi teisel poolel rikkumata jäänud. Tugevaim sümbioos (seda võib ka nimetada täielikuks keskkonna harmooniaks) on võimalik saavutada tervikansamblina projekteeritud ja välja ehitatud asumeis. See on aga juba ülespetsialiseerumine: iga muutus, mis sinna tuleb (neid tuleb aja, seega ka moe, vajaduste, võimaluste muutudes palju), halvendab üldjuhul nende keskkonda, destrueerib seda.

Arhitektuurne sümbioos on linna struktuurielementide (hooned, teed, haljastus) vaheline vastastikune funktsionaalne ja esteetiline väärtustamine. See toimub inimese, tema mõistuslike, vaimsete omaduste aktiivsel vahendusel.

Täiusliku asumikoosluse põhilised säilitavad suhted on sümbioosisuhted, arendajaks on nõrgad konkurentsisuhted. Parasitism ja tugev konkurents tekivad nõrga (eelkõige sisemise, mitte kaugustest, kõrgetest ülitarkadest määrustest lähtuva) kontrolli tulemusena, amensalism esineb eelkõige arengusuundade piirajana.

3.6. Asumi suktsessioon (areng)

Asumid tekivad mingis inimtegevusele soodsas paigas. Kiire tekke ja kasvu korral, s. o. asumlaste sisserändel tühjale, asustamata alale, on esmane asumi hoonestus enamasti kerge, väikestest hoonetest, vähenõudlikult kujundatud, ja odavast, kergelt kättesaadavast materja-

list. Esiasum (pioneer asum) koosneb eelkõige hoonetest elu- ja tööruumidega, need võivad olla eraldi, ent ka ühes ja samas hoones. Hooned on vähe spetsialiseerunud. Asumi arenedes areneb inimeste ja hoonete töö- ja tegevusalane ning funktsionaalne eristumine, kindlustub ja täieneb asumi struktuur. Asumi püsides vahetuvad esialgsed kerged hooned (pioneerhooned) üsna kiiresti püsivamate ja väärtuslikumate vastu. Kasvab maa kasutamise efektiivsus ja tiheheb hoonestus, kasvab energia ja ruumi tarbimise efektiivsus ning biomass.

Asumi arenedes ehitamise-lammutamise suhe väheneb ning oma tagamaaga tasakaalu saavutanud asumid, kliimaksasumi puhul on ligikaudu üks (suktsessiooni käigus orgaanilise aine tootmise-lammutamise suhe väheneb, lähenedes lõpuks ühele).

Asumi suktsessiooni käigus ehitatakse esialgsete pioneerhoonete asemele (barakid, kasarmud jms) üha stabiilsemaid, suuremaid ja spetsiaalsemaid hooned, mis moodustavad üha täiuslikuma ansambli. Hoonete suurenemisele, samuti spetsialiseerumisele panevad piiri asumi suurus ning tagamaa, hoone koht asumis läbi inimese bioloogiliste ning sotsiaalsete elunõuete, samuti ehitustehnilised ning majanduslikud võimalused. Kliimaksasumi struktuur ja ilme sõltuvad geograafilistest ja kultuurilistest tingimustest. (Igal regioonil on üks oma kliimaksasumi tüüp?)

Kui algasum kasvab väga suureks (linn kasvab väga suureks), võib ta jaguneda mitmeks omavahel tihedalt seotud asumiks. Keskne asum (*city*) säilitab oma algseid funktsioone kõige rohkem (säilib peaaegu regionaalse kliimaksina), temas tähtsustuvad siduvad-juhtivad funktsioonid, temasse koondub ka linna teiste asumite (eeslinnade) funktsionaalseid dominante. Eeslinnadesse kujunevad sel juhul kitsamalt kohastunud funktsionaalsed («edaafilised») kliimaksasumid (eluasum — agul, villastu või aedlinn; tööstusasum; puhkeasum).

Igas kliimaksasumis on tugev struktuurne ja esteetiline loogika. Nendes kujuneb välja suur sisemine mitmekesisus. Ka funktsionaalses kliimaksasumis säilib ülesannete mitmekesisus, ainult mõne täitmise on tugevasti eelistatud, struktuurne mitmekesisus aga esineb igal juhul — kõrgemad-madalamad, pikemad-lühemad, moodsamad-vanemad, erinevast materjalist, erineva detailitöötlusega sama funktsiooniga hooned. Kliimaksasumis langeb pidevalt hooned välja, nende asemele rajatakse uusi, hoonete vanuseline struktuur on ühtlane. Vastavalt levinuimale ehitusmaterjalile on uusehitiste ehitusmäär ajas erinev — puitlinnades vahetub hoonestus kiiremini kui kivilinnades.

Kliimaksasum on välismõjutustele vastupidav. Kui ka mingi katastroofi tõttu (sõda, maavärin) hävib oluline osa hoonestusest, suudab kliimaksasum inimvaimu säilimise korral taastuda üsna ruttu. Destruktsioonile, asumi jaoks katastroofile, võib viia eelkõige suur muutus sotsiaalse energiaga varustamisel (juurdetulek või kadu — kas tagamaa oluline muutumine või sotsiaalse olukorra — kultuur, mood, inimsuhted, inimteadmised, raha jm — järsk teisenemine). Kui hoonestuse hävinguga kaasneb ka sotsiaalse energiaga varustatuse vähenemine, võib kliimaksasum hakata kiirenevalt edasi destrupeeruma (10—20% hoonestuse kaotamisel? — sellises olukorras on praegu Tallinna «kõdurajoonid» — esimese ilmasõja eel rajatud eeslinnade puitasumid), häving lõpeb praktiliselt avaasumi tasemel, seda just sisemiste seoste osas, seega peab suksessioon algama peaaegu algusest peale.

Ka ootamatu suur kliimaksasumisse siseneva energiovoo kasv käivitab seal destruktiivsed protsessid. Mõõdunud ja praeguse sajandi kiire teaduse arengu tulemusena tulid kui taevane kingitus inimkonna kasutusse tohutud füüsikalise vabaenergia hulgad, mis omakorda muutus osaliselt sotsiaalseks vabaenergiaks — rahaks. Eelkõige tabas sotsiaalne katastroof just linnasid, kuhu koonduis suurem osa uut raha. Esialgul väljendus see terav-

nenud sotsiaalsetes suhetes, tänapäeval ka suhetes keskkonnaga — see on viinud üleilmse ökoloogilise kriisini. Tekkinud tehnilised võimalused ühes rahaga löid pinna alt igasugustelt seni edukalt töötanud (kliimaks)asumi arengut reguleerinud jõududelt, inimmoistusele põhinenud protsessidelt, linna kui sotsiaalse koosluse elu reguleerinud seostelt. Vallandus kliimaksasumite destruktsioon. See algas küllaltki tagasihoidlikult (Tallinnas vähemalt sajandivahetuse paiku) ja saavutas erilise hoo sajandi keskpaigas, kui hakkas reaalseks muutuma maailma ümberkorraldamine tehnokraatliku juhtimise järele.

4. TÄNAPÄEVA UUSLINNADE ASUMIÖKOLOOGILINE UMMIK

4.1. Linnakoosluste kujunemine 20. sajandi esimese pooleni

Linnad saab jaotada kahte rühma — väikelinnad — s. o üheasumilised linnad, ja suurlinnad — mitmeasumilised. Väikelinna ainus asum on paratamatult polüfunktsionaalne, paljuliigiline, muidu ei suuda ta elanikke rahuldada ning linn hävineb. Suurlinnades on nende kasvamise käigus kujunenud palju suhteliselt sõltumatuid asumeid, mis on funktsionaalselt rohkem või vähem eristunud. Paralleelselt hoonete (kinnistute) spetsialiseerumisega asumis on toimunud asumite spetsialiseerumine suurlinna väljakujunemisel. Just spetsialiseerumisest lähtubki uussuurlinnade probleemistik.

Kuni 20. sajandi kesksajani kujunesid linnade asumid (vähemalt Eestis) enamasti hulgaliigilistena, ka juhul, kui hooned kuulusid ühte tüüpi. Täiesti üheliigilisi hooned oli harva ja vähe koos. Omaette kliimaksid olid nii südalinnades kui ka agulites, kuigi mõnel pool selleks ajaks juba tugevasti destrueerunud või hoopis kiires korras välja vahetunud (-mas) (Tallinnas Pärnu mnt ja Tõnismäe tn ja Kaarli pst vahel).

Omapärased stabiilsed ja arenenud kooslused ilma selgete dominantideta kujunesid hõredates aedlinnades — need sarnanevad kõrbekoosluse põhimõtetele (nt Nõmme) — ka kõrbekooslus on omaette edaafiline, toitumuslik kliimakskooslus.

4.2. Uushoonestud

Alates selle sajandi keskpaigast (Eestis eriti kuuekümnestaist aastaist) ei saa hoonestatud alasid sageli enam asumiteks pidada (suur (paneel)elamurajoonid, eramurajoonid, suvila-aianduskooperatiivide rajoonid). Nad on asumi jaoks liialt spetsialiseerunud — kas ainult elamiseks (magamiseks!), ainult suvitamiseks, ainult tööstuslikuks tootmiseks, ainult kontoritegevuseks. Teisi funktsioone täitvaid hooned on neis minimaalselt (härudus ja kaubandus on elurajoonides enamasti esindatud). Seejuures kõik rajooni ühte funktsiooni täitvad hooned võib suurelamurajoonides paigutada 1—2, harva 3—4 väga lähedasse liiki (või isegi alamliiki, nt viie- ja üheksakorruseline suurpaneel elamu, viiekorruseline suurpaneel elamu ja sama vormiga viiekorruseline telliselamu erinevad vaid mõne näitaja osas). Eramurajoonide hoonete maht on määratud maksimaalse lubatava pinnaga (tuleb võtta nii palju kui lubatud — mine tea, mis edaspidi saab), see tagab neile peaaegu võrdse mahu. Erinevused on eelkõige detailides, nii et ka need kõik võib paigutada paari väga lähedasse liiki (ühe rajooni omad — on nad ju enam-vähem ühealised, mis tagas neile ühesugused ehitustingimused). Seda rõhutab, püüdes erinevusi välistada, pisike standardkrunt (alati ristkülikukujuline!) ja sellest tulenev hoone standardkoht (majad ühes reas, tänavast 4—5 m kaugusel). Kõige mitmekesisemad on aiandus- (suvila)kooperatiivide hoonestud, aga neile ettenähtud maht on tõsise hoone jaoks liialt väike.

Kui vaadelda uushoonestute mittepõhifunktsiooniga hooned, siis need on kõik enamasti tüüpi piires üheliigilised (koolid, poed jms), ükskõik kas tegu on eramu- või suurelamurajooniga, väikeasula või suurlinnaga. On ilmne, et sellistes hoonestutes võivad vaid mõnede hoonete vahel tekkida esteetilis-struktuursed sümbioosisuhted.

Kui vaadelda praegu rajatavaid eri tüüpi eluhooneid (suurpaneelramu, ridaelamu, eramu), võib näha, et need ei suuda koos eksisteerida, nende segakooslus pole reaalne, kuna spetsialisatsioon ning nõuded ja mõjud ümbruskonnale (esteetilisele, sotsiaalsele) on kooskõlastamatult erinevad. Praegu rajatavaid hoonestuid võib pidada monokultuurideks selle vooruste ja puudustega. Nende vooruseks on monokultuuridele omane mingi näitaja maksimumselt efektiivne kättesaamine nagu suurelamutel elamis(magamis)pinna ruutmeetri saamise lihtsus ja odavus, koduruumi rajamise maksimaalne bürokraatlik lihtsus eramu- ja aiandusrajoonides. Seejuures on aga teiste linna funktsioonide (tootmis-, kaubandus-, teenindus-, sotsiaalsete) täitmine otseselt elanikele, aga nende kaudu ka linnale palju kulukam kui segakoosluses.

Loomulikult tuleb iga koosluse funktsioonide mitmekesistamiseks leida oma võimalusi — väikeelamurajooni käsitöökojad ja pisiettevõtted, suurelamuhoonestusse mõni kergetööstuse või muu keskkonnaohutu suurem ettevõtte, muidugi ka väikeettevõtteid. Arusaadavalt on külluses ettevõtteid, mille ümber peab jääma sanitaartsoon või mis tuleks linnast hoopis välja viia.

Monokultuursetes hoonestutes ei saa tekkida koostoimet hoonete vahel, sest puudub inimestevaheline hoonestusisene koostoime — ja inimesed on ju asumi koosluse kandjaks. Puudub sümbioos, esineb vaid konkurents, kuigi enamasti on ka see nõrk.

Monokultuurne harmoonia uushoonestutes on sallimatu igasuguse vööra suhtes. Ta satub ise katastroofi (eramurajoon) või hävitab sissetungija (suurelamu-

rajoon). Ka vanemates suurelamurajoonides võib juba leida konfliktseid domineerivaid uusehitusi — näiteks Tallinnas, Ehitajate tee ja Akadeemia tee nurgale ehitatud massiivsed tornelamud ei seostu ümbruse monoviiekorruselise hoonestusega, nad on kõigist ümbruse majadest suuremad ($> 2 \times 2$), kusjuures neil pole muid eeldusi selles koosluses domineerimiseks.

Väga lihtne kooslus, sealhulgas ka monokultuur, saab eksisteerida vaid avakooslusena. Sealjuures uusrajoonide avakoosluse moodustavad kliimaskooslusele iseloomulike omadustega elemendid — stabiilsed hooned. Hoonete stabiilsuse põhjal võib aga uushoonestuid pidada kliimaskooslusteks (küpseteks väljaarenenud kooslusteks).

Avakooslustena puudub uushoonestutel sisemine pikaajalise püsivuse jõud. Nad on allogeense tekkega — nende olemasolu on tagatud suurlinna, -monopoli või -riigi huvidest-vahenditest, nendel puudub isiklik sisemine põhjus eksisteerida sellel kohal, kus nad on.

Oma sisemises steriilses konkurentsivabas harmoonias, oma äärmuslikus terviklikkuses on monokultuurid uushoonestud sisemiselt püsivad, jäigalt stabiilsed, seega arenguvõimetud. Masendavalt rõhutab seda hoonete materjali suur püsivus, materjalide kasutamine, mis peaaegu ei vanane ja millest saab vabaneda vaid hoonete õhkulaskmise läbi.

Võib ka öelda, et kliimaskoosluse elementide monokultuur on ülispetsialiseerunud kliimaskooslus. Sellises kliimaskoosluses on aga pidevalt vaja võidelda selle nimel, et sinna ei tuleks võõrelemente, mis viiksid väga kiiresti destruktsioonile, on vaja tohutute jõupingutustega hoida tingimusi, mis võimaldaksid just neisse tingimustesse spetsialiseerunud kooslusel eksisteerida.

Komfortsuse muutmise korral ei aita enam ka jõupingutustest nende rajoonide hingeshoidmiseks, nad muutuvad tühjaks piirkonnaks, paremal juhul juhusliku ele-

mendi urgasteks, millega on väga raske ja kulukas midagi ette võtta.

Uushoonestutest on liigiline mitmekesisus suurem eelkõige tööstusrajoonides, sest tootmishooned on igaüks oma funktsioonile optimeeritud. Et aga inimesi seal ei ela, inimelu ja vaimu säilitamine on aga linna tähtsaim funktsioon, pealegi tootmishoonete rajamisel ei arvestata inimese ruuminõudlusega, ei anna ka need midagi olulist uuslinnade plastilisuse suurendamiseks.

4.3. Hiidhooned, suurlinnad

Hiidhooneid võib pidada hoonete evolutsiooni ülimalt spetsialisatsiooni tulemuseks, sest lisaks tohututele mõõtmetele, mis on üks spetsialiseerumise võimalusi, on enamasti ka nende ülesanded väga kitsalt, sealjuures filigraanselt mingi töö tegemiseks välja arendatud. Seetõttu on hiidhoonetel üsna raske funktsiooni vahetada, nii et tulemus oleks hea. Hiidhooned elamutena tagavad hetkel ülimalt odava ja kontsentreeritud inimasustuse, aga ei funktsioneerigi hästi, sest paljud inimelu bioloogilised ja sotsiaalsed talitlused kipuvad seal üles ütlema. Üldjuhul puudub hiidelamus välisaktiivruum inimese jaoks, ka siseaktiivruum on poolik (korteris on paljud tegevused vastunäidustatud). Koduruumi puudulikkust soodustab meil veel eluhoone valimise äärmine piiratus. Hiidelamud on elanikele eelkõige magalad, nii ihu kui vaimu uinutamise kohad. Et koduruumi praktiliselt pole, korter sellises hoones tagab vaid eduka passiivse tegevuse, on järelikult sellised hooned ülimalt spetsialiseerunud vaid osade inimelu funktsioonide filigraanseks täitmiseks. See, et tänapäevased hiidhooned esinevad eelkõige monokultuuridena, ülispeialiseerunud, allogeensete (välisjõudude toel tekkinud ja püsivate) kooslustena, viitab hiidhoonestute topeeltspeialisatsioonile, see vähendab veelgi nende sobivust inimese elukeskkonnaks ja nii eksisteerivad hiidhooned ja nende piirkonnad oma tagamaa inimressursside

arvel, need on aga tänapäeval üpris kasinaks jäänud. (Spetsialiseerumine kui loodusele ja ühiskonnale omane nähtus toimub alati kellegi-millegi arvel või kaasabil, koostöös kellegagi.)

Suurlinnad on nagu hiidhoonedki omamoodi evolutsiooni tipp, spetsialiseerumise tipp. Funktsionaalselt on nad tervikuna üldjuhul väga mitmekesised, kuid need ülesanded on enamasti jaotatud väga tugevasti spetsialiseerunud asumite ja hoonestute vahel. Majanduslikult hoiab suurlinna koos ettevõtetevahelise ainevahetuse hõlpus (seadmed, materjalid), vajaduse korral on kerge ainet ümber jaotada, aga samuti soodsad tingimused virgatsiga infot ühest asutusest teise viia. Ahvatluseks inimesele esinevad suurlinnas kontsentreeritult väga mitmekesised sotsiaalsed ja kultuurilised võimalused.

Suurlinna puuduseks on tema elushoidmise kallidus — tohutud kulud energia ja aine, sh jäätmete transpordile, ülisuur koormus looduskeskkonnale koormuse tekitajate suure kontsentratsiooni tõttu, keskkonna puudulikkus inimese bioloogiliste ja sotsiaalsete vajaduste rahuldamiseks (inimeste paremaks mahutamiseks kipuvad ikka kerkima hiidelamud ja kujunema hiidhoonestud). Hädasid põhjustavad ka linna varasema arengu tulemused — varasema väiksema linna ääreasumite jäämine linna keskmesse tema kasvamise tõttu, nende sobimatus väljakujunenud suurlinna nõuetega. Selliseid reliktasumeid (Tallinnas nt Süda tn ja Kalamaja) aita-
vad alles hoida traditsioonid ja sageli inimeste nõudlus inimlikuma keskkonna järele, mis uutes linnaosades võib puududa (agul — suurpaneel lamurajoon).

Suurlinna spetsialiseerumise üheks osaks on tema spetsialiseerumine tagamaale, tagamaa maksimaalne rakendamine (suurlinnas võib olla isegi rohkem elanikke kui tema tagamaal; toorainevarude maksimaalne kasutamine). Tagamaa järsul kahanemisel (transpordiavarii, majanduslik-poliitiline ümberorienteerumine, tooraine lõppemine jne) kahaneb ka suurlinna elujõud. Suurlinn võib

puhverdada suurt elanike arvu muutust, ilmselt ei suuda aga taluda suurt hoonete tühjaksjäämist (10—20%!?). Pooltühjade hoonetega alad kujunevad asotsiaalsele elemendile vaba tegutsemise väljadeks, nõrgajõuline linn ei suuda neid talitseda ning sellistest piirkondadest hakatakse eemale hoiduma, võimaldades neil veelgi laieneda, see viib aga linna edasisele tühjenemisele. Tühjenev linn ei suuda lõpuks ka kõige vähenõudlikumaid elanikke ja pätte elatada ja hävib täielikult.

Linna järsul vähenemisel ei suuda ta teatava piiri ületamisel ka enam kõiki endisi ahvatlusi pakkuda, mis samuti soodustab väljarännet. Ilmselt kaasneb sellega säilivate ettevõtete tööjõu kvaliteedi, koos sellega ka toodangu kvaliteedi langus ning ettevõtete sulgemine. Kuna jääklinn on ümbritsevatest põllumajanduspiirkondadest — viimasest säilivast tagamaast — ära lõigatud laialdase kasutamiskõlbmatu alaga täis tühje hooneid, varemeid või harimiseks sobimatuks muutunud maa näol, kaob lõpuks ka kõige väljaarenenuma, atraktiivsema linnaosa — kesklinna — elujõud. Selline oli ilmselt muistse Baabülioni lõpp.

Tänapäeva suurlinna *city* (ameerikalik, pilvelõhkujatega) ei suuda oma tagamaa kaotamisel piisavalt funktsiooni pakkuda väga spetsialiseerunud tohututele büroo- hoonetele, sarnane olukord kujuneb ilmselt ka meie uutes suurelamurajoonides, need inimesele bioloogiliselt ebasõbralikud hooned jäävad linnas esmajoones tühjaks. Vastuväitel, et need tühjad hooned võib lammutada, pole alust — kust peaks juba niigi jõuetu linn võtma vahendid, et need alad uuel moel korrastada (õhkulastud varemed tuleb ära vedada, tekkinud tühikud täita millegi muu sobivaga!). Samuti ei ole sellisel juhul võimalik pikaajaline ümberorienteerumine. (Sel juhul poleks tegu krahhiga — linn säilib, tema tähtsus väheneb, kuid ta ei hukku. Hukustumise põhjustab äkiline suur hoop või näiteks see, et linn ei hakanud «õigel ajal» «väiksemaks arenema», püüdes säilitada oma tähtsust, elades aina rohkem

üle oma võimete, kuni lõpuks mingi näivalt tühine piisk vallandas paisu taga olnud krahhi). Ka kriisiseisundis suudavad linna ettevõtted edukalt töötada, aga kui linn läbib kriitilise punkti, nt kaob mõni tähtis juhtiv ettevõte, toob see paljudes sellega seotud ettevõtetes kaasa töö lõppemise ja teenijaskonna lahkumise. Puhverdusvõime puudumisel (see on aga linna kriisi alus: ettevõtteid kaob ka elujõulisest, puhverdusvõimega linnast) tähendab see seda, et kui enne suudeti linna majandust veel kuidagi hinges hoida, kuidagi ots-otsaga kokku saada, hoidmaks linna lagunemast, destrueerumast, siis ettevõtte kadumise puhul pole äkki enam mingeid ressursse pealetungiva hävingu (entroopia kasvu) tasakaalustamiseks, rääkimata organiseeritud, loovaks, väärtustavaks tegevuseks (ka hoonete lammutamine on linnaruumi loov tegevus!). Krahhi saabub äkki ja suurest linnast jääb vaid mälestus mõne aastakümne jooksul.

Arvata võib, et selline sünge pilt tundub ebareaalne. Nii võis juhtuda muistse Baabüloniga, selline olukord oleks veel võinud kujuneda käesoleva sajandi algul, aga praegu tärkavas infoühiskonnas pole see enam reaalne. Kasvõi inimühiskonna stabiilsuse nimel leitakse summad krahhi vältimiseks. Kuid kas seda teades peab siis suurlinnu propageerima! Suurlinn on oma ahvatluse jõudu minetamas tänu kõikvõimaliku side arengule, oma vaimse keskuse tähtsust kaotamas. Ajal, mil info on muutumas tähtsaimaks kaubaks, kui füüsikalise energia probleemid muutuvad üha teravamaks, keskkonnaseisund halveneb, on ka suurlinnade teine alus — suurtootmine — tugevasti kõikuma löönud. Arenenud maade suurlinnad eksisteerivad eelkõige inertsi, neid hoiab ülal kultuur, neil pole lihtsalt põhjust olnud laiali minna. Kuid samaaegselt nad hajuvad, üha suuremat tähtsust omandavad eeslinnad ja väikelinnad suurlinnade ümbruses.

Kuigi jah, ehkki tärkava infoühiskonna tingimustes pole suurlinnadel süngel krahhi ilmselt karta, siis arvestades nende puudusi tuleviku jaoks, pole mõtet neid ka

juurde luua, nende suurenemist takka kihutada. Millal me jõuame arusaamisele, et linnade ülikiire kasv on ajutine nähtus, kantud teaduse arengust ja selle vallandatud demograafilisest plahvatusest? Kui tulevikus lakkab rahvastiku juurdekasv maakeral, pole kusagilt enam võtta inimmassi inimesele ebasõbraliku elamisruumi täitmiseks. Kui meie pole nii rikkad, et inimlikult ehitada, miks siis peaksid tulevased põlvkonnad olema nii rikkad, et endale kodu rajades lisaks veel meie vigu parandada?

LOPETUSEKS

Mida siis ette võtta, et tulevased põlved meid maa põhja ei vannuks tarvitamiskõlbmatute linnade ja nende-aluste maa-alade pärast?

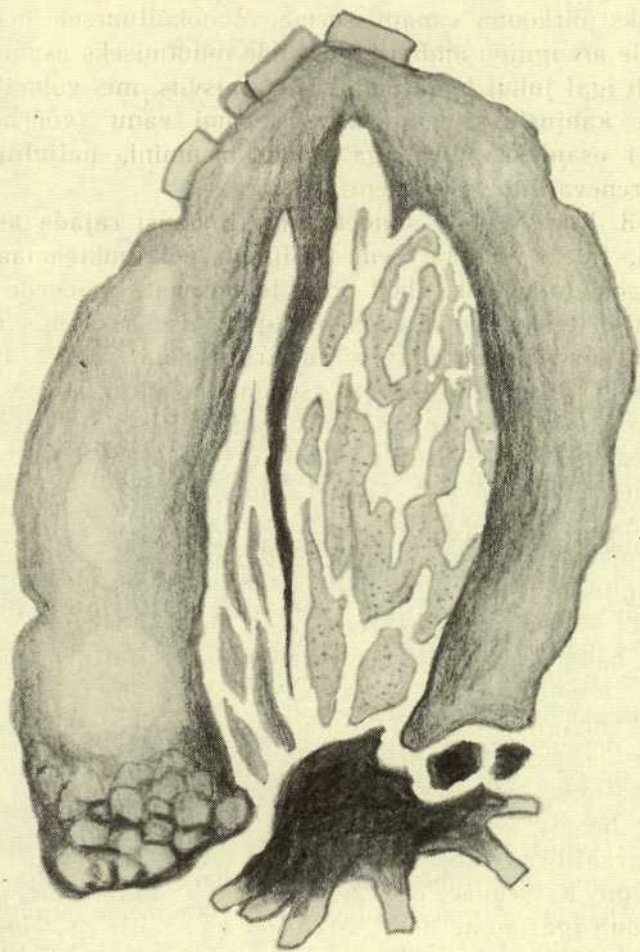
1. Linn tuleks rajada kooslusena, kiiremas korras tuleks lõpetada monokultuursete (elamu)rajoonide rajamine, sest need hoonestud on linna arengu seisukohalt perspektiivitud, arenguvõimetud, need tuleb hoonestuse amortiseerumisel sageli täielikult lammutada ja alles siis saab sinna rajada eluvõimelise, pikaealise asumi.

2. Asumi liigiline koosseis tuleks planeerida koha-peal, konkreetse asumi aktiivsest osast, s. o kohalikust inimesest lähtuvalt. See tähendab, et tuleb kaotada linnade ehitamise kaugjuhtimine gostide ja ukaasidega, heita kõrvale bürokraatlik elamute süsteemika (eramu — ridaelamu — suurelamu), mis on monokultuursete funktsionaalseks aluseks. Need linnaehituslikud seadused tuleks asendada regionaalsete (asumi, asumistiku) arhitektuursete seaduste ja kontrolliga. See tähendab ka ehitajate klassifitseerimise kaotamist, piiri kõrvaldamist individuaal- ja ametkondliku ehitamise vahel, kruntide standardite kaotamist, hoonete vabamat paigutamist krundil (paigutussüsteemi valik jääb asumi aktiivse osa juhi — arhitekti valida). Asumisisene, majaomanike kollektiivne kontroll tuleb kõne alla ainult paljuliigilises kliimaks- asumis, monokultuurasumis pole sellel mõtet, sest muu-

tused on seal igal juhul destruktiivsed ja asumi volikogu püüab neid vältida, et mitte halvendada oma olukorda: see aga tähendab hoonestu moraalselt vananemist ja lõpuks piirkonna vanadussurma. Monokultuursele hoonestusele arengujõu andmiseks, nende muutmiseks asumiteks, tuleb igal juhul leida oma rikastamisviis, mis võimalikult vähe kahjustaks perspektiivse asumi vanu (või hoopis uusi) osanikke, viiks aga lõpuks asumini, paljuliigilise iseareneva linnakoosluseni.

3. Kuni veel ei suudeta uusi linnaosi rajada asumitena, tuleks kaitsta seni säilinud polüfunktsionaalseid linnaosi (asumeid) ühelt poolt tehnokraatlike ideede elluviimise, teiselt poolt edasise lagunemise eest, mis mõlemad süvendavad ühtviisi destruktiooni. Neis tuleks tagada vananenud hoonete asendamine uutega, koosluses töötavatega. Just tänu koosluse puudumisele uusrajoonides on vanad, amortiseerunud asumid tõusnud erilisse hinda, ja need vajavad eriti kaitset, kuna uut, täisväärtuslikku (linna)elukeskkonda tänapäeval ei looda.

4. Linna peaks taas ehitama-arendama hakkama asumilisena, rajama asumeid, mis püsiksid. Taastuma peaks loomulik linna arendamise olukord, kus ei kuulutata ühtegi asumit linnas olemasoleval kujul perspektiivituks, kõdurajooniks, ääremaaks, vaid arendatakse pidevalt vanaga kooskõlas ja uut arvestades. Rekonstrueerimine peaks olema pidev, selle läbiviimine hoogtöödena on krahhiks asumile ja ta võib täielikult hävida, et anda koht hoopis uuele asumile, mida seovad eelkäijaga vaid geograafilised koordinaadid ja terminid. Mida teab praegu Keldrimäe oma eelkäijast — mitte midagi — puudub igasugune mälu. Mälu on aga elu alus, bioloogiline mälu — geneetiline kood — on elu hoidnud läbi aastamiljardite, meie isiklik mälu juhib meid isikliku elu saatuses, ühiskonna kollektiivne mälu — sotsiaalne mälu, millest osa on ka asumina talletunud — on loonud inimühiskonna, on tema kultuuri alus.

7m
87

SÕNA ON MU KIRG JA NÕRKUS

Artur Alliksaare
laagri- ja asumiskirju

09. detsembril 1956. a.

Armas sõber,

võta vastu mu järjekordne tervitus igavikuna tunduva ajavahemiku tagant. Mul on eriline rõõm teha seda käesoleval korral, ühe eriti rusuva, komplitseeritud, painajalikult lämmatava eluperioodi lõpule jõudmise momendil. Imelik nähtus on aeg, kummaliselt rikas ja rabavalt leidlik oma sündmuste kirevas peripeetias. Iialgi ei tohi uskuda ta konstantsusse; see oleks hirmsaks eksimiseks suure näivuse labürintides. Ikka enam ja enam hakkab pidama usutavaks tolle inglise ohvitseri üllatuslike memuaaride siirust, kes teenistusajal Sanghais sai sealsete oopiumiurgaste alaliseks küllastajaks ja hiljem jagas maailmaga oma küllaltki kummalisi täheldustõike. Nende kohaselt olla ta mõnikord oopiumist tekitatud deliiriumis paari tunni jooksul detailselt korranud oma möödunud elukäigu kõiki juhtumeid ja seiku, alates varajasimast lapsepõlvest. Midagi samalaadset toimus ka minuga viimastel kuudel. Tunnete ja elamuste võrratus teravuses ja täpsuses ma küllastasin uuesti kõiki ammuminetatud mängumaid, lahingpaiku, inspiratsioonihetki ja armastuse asemeid. Olid pühitud piirid ja ümber asetatud sidemed

Algus eelmises numbris.

kujutelma ja tõeluse vahel. Ma põlesin uut korda vanade afektide tules, nautisin oma unijoovastuste võite, kannatasin psüühi suurima, füüsilises kajastuva kannatusega ja tegin lõppeks järelduse, et tunnetuse igavene taastulek on sama paratamatu ja murtamatu nagu tunnete egiid maailmade eksistentsi kohal.

Peale seda kogemust ei saagi enam pidada nii õudseks tõika, et õnn, ihade täitumine ja mina eneseteadvus kulgeb mööda stataarset hetkede ahelat ja et tihti tekib arvamus, nagu oleks osa meie maisest rännakust tühi ekslemine öös.

Elan nüüd üldiselt vaikselt, rohkem kui kunagi varem tagasitõmbunult, võimalust mööda andudes sügavatele meditatsioonidele ja kahjuks küll kaunis kurva alatooniga meelisklusile. Vahete-vahel püüan tegelda ka loominguga, aga edu sel määral, nagu olen unistanud, vähemalt kvantitatiivses osas pole saavutanud. Üht-teist siiski olen kirjutanud, sest absoluutne viljatus on mulle sama mõistetamatu nagu absoluutne vaikuski. Väga tugevaks on mus kasvanud soov kirjutada midagi suuremamõõtkavalist, mažooris kõlavat, optimismi, uljust ja eluusku sisendavat. Teemaatilisi ja traktatsioonilisi kavandeid on kujunenud mitu ja millist neist võiks kord esmajärjekorras teostamisele pöörata, on praegu alles raskevõitu öelda. Südamelähedasim on poem meie talupojast, raskepärasest, tõsiseilmelisest, robustsest, palju kannatanust sajan-dite ja rahvaste ikke all, ta orgaanilisest hingsidemest maaga, ta enesemääramise ja eneseteostamise ihast. Selle boreaalse märtri kirjanduslikult illustratiivne keskne kuju on mu mõttes juba kaunis ilmekalt ja reljeefselt välja joonistunud. Kuna aga selles liinis midagi tõhusat saan liikuma panna, ei ole veel päris täpselt teada. Kasvav hingerahutus ja alaline /— — —/¹

¹ Kirja lõpp puudub. *Toim.*

09. 01. 1957. a.

Mu hea sõber,
nüüd siis on täitunud see, millele üha pidin mõtlema pingsalt ja kärsitult. Saabus kiri Sinult ja kohe järgmisel päeval ka raamatud. Siiras ja suur oli nii ühest kui teisest tulenev rõõm. Erilist heameelt tundsin muidugi Rilke puhul. Temas on midagi nii ligidast mu hingeloomusele, midagi nii sugestiivset ja fastsineerivat, et ma ilma varjatud hardumusevärinata ei saa aduda ta nimegi, kõnelemata ta loomingust. On olnud teisigi suuri poete temale sarnase maailmavaate-kategooria kandjaina, sügavaid luulefilosoofe, ekstaatilise ja haigluseni sensibiilse elutunnetuse väljendajaid, ainulaadseid vaimseid ilminguid müstilis-religioosse tundetämbri, subtiilse mõtte suuri esindajaid, kuid ükski neist pole olnud ligemal mu sisima maailma pürgimustele ja otsinguile, kui just Rilke. Muidugi on mulle kohutavaks ja hüvitatamatuks kaotuseks asjaolu, et mulle pole kättesaadavad Sully Prudhomme'i, Morgenstern'i, Ungaretti või Benn'i aaretesalved, kuid on ometigi nii hea, nii ülev ja õnnestav nagu lootuse koidu jõuline pakatumine mustima meeleheite õõs see, et on võimalik taastunnetada ja taasimada Rainer Maria hingevoogamisist hoovavat ainulaadset võlu. Mul on muide tõsine kavatsus tõlkida mõned Orpheusesonettidest. Kuidas see üritus õnnestub, näitavad ligemas tulevikus mu katsetuse tegelikud tagajärjed. Ka Wilde'i suhtes tunnen suurt ja ehtsat aukartust ja ikka ja uuesti olen sunnitud imetlema ta geeniusse heledat sära. Imelik, kui palju mürgiseid arvustusi, rõhutatud pahatahtlikkust ja teravaid süüdistusi sai sellele suurele inimesele osaks ta kaasaegsete poolt. Ta pidi evima tohutult tugevat hinge, et solvatuna ja kibestununa nii jäägitu ohvrimeelsusega teenida elava maailma kõrgeimat kvaliteeti — ilu. Ja kui ebakõlblad vast oluksidki ta isiklikud tõekspidamis- ja eluviisid, ikkagi näib, et kusagil on piir, mille ületamisel isiksus asetub väljapoole plebeiliku arvustus-õiguse ringi ja et massi uskumuste, maitsete ja meele-

oludega sageli muutuvate inimväärtuse ja -vooruse mõõdupuude kõrval eksisteerivad veel teised, absoluutsed, igavesed ja ajatud. Onnelik, keda hinge ja intellekti suurus laseb tõusta nende tajumise ja mõistmiseni.

Niisiis — on olemas kindel alus öelda, et seekordne raamatutevalik oli Sul erakordselt hästi õnnestunud. Olles avameelne pean tagantjärele nentima, et mitte igakord pole see nii olnud (Arvan, et avameelsuses on üldse palju positiivset ja et ebaavalus kahe nii ligidase inimese vahel, nagu seda oleme meie, oleks õnnetuks eksituseks). Olenevalt saadetud raamatute kütkestavusest ja väärtusest tegin ka otsuse kaasavõetavate ja mahajäetavate suhtes elutee järjekordsel pöördepunktil, kus tuli taas asuda pikale reisile. Olgu märgitud, et kõiki raamatuid ühes viia olnuks niikuinii võimatu puhttehnilistel põhjustel. Lahendasin asja nii, et hülgasin järgmised teosed: «Punased nelgid», «Ristirüütlid», «Eesti luuleantoloogia» (mis muide sisaldas hämmastavalt vähe luulet) ja «Tuli» (viimase võtnuksin küll meelsasti kaasa, kui saanuksin ta kuidagiviisi ära mahutada oma napimahulistesse pakkimisvahenditesse). Lubasin endale sel puhul esmakordselt elus raamatute setseerimist — leidsin olevat õige lõigata luudetavatest välja tiitellehed pühendustega ja nõnda tagada nende edasise säilimise.

Habent sua fata libelli . . .

Mis puutub mu praegusaegsesse enesetundesse ja tundeelusse üldse, siis ei saa jätta mainimata, et selle amplituud on väga avar, nagu varemgi, ja varjundite arv raskesti määrateldav. Tõtt öelda prevaleerib selles spektris praegu tumeliin; nii palju mõjutavad miljöötingimused ja argiolud siiski ükskõik kui suveräänsegi indiviidi seestmist arengut ja kujunemist. On asju, mille mõju annab end kõikjal tunda ja mõjusid, millede alt ei ole vabanemist ega pääsu. Mingit konkreetset helget ja lohutavat perspektiivi ei olele minu jaoks praegu ega saa vist ka enam kunagi tekkima. Tuleb leida endas tugevust harjuda ja leppida selle mõttega kui suure paratamatuse väljenda-

jaga. Peaksin küll vabanema enne käesoleva aasta lõppemist, kuid isegi selle kauaoodatud päeva pikaldane liginemine pakub mulle viimasel ajal väga vähe rõõmu. Eestisse ma ei taha naasta enne, kui ta ükskord jõuab tõusta oma varjusurmaneeduse ikke alt. Mu süda on niigi liiaks läbi imbutunud ta saatuse seiramise valust ja ma tean, et need, kes ei suutnud leevendada ta haigust, ammuigi ei suuda leevendada ta agooniat. Olen pälvunud ja nurisemata kandnud paljusid katsumusi, kuid ma tahaksin hoiduda kroonimast oma enese saatuse õudust sünnimaa alanduse uute avertsete detailide kogemisega. Las siis jäädagi nii, nagu seisis ühe hingestatud luuletise stroofis: «Üle tuhandete haua, tundmatute pidulaua muistne päev käib uudse eel.» (Rein Sepp)

Kuid mis rahuldust pakkuvat perspektiivi saab siis avada ka see mulle end vägisi peale sundiv valikuvariant? Suundun põhja, arvatavasti polaarjoone taha ja olen valmis peatsele närbumisele nagu taim, mis on kaotanud oma loomuliku toitepinnase ja elukeskkonna, suutmata mistahes viisil täielikult aklimatiseeruda uute olustingimuste karmusega. Kuid sellegipärast ära arva, et ma kahetsen oma minevikku, olnud unistusi, taotlusi, püüdlusi, tööka, et ma sündisin niisugusel väikesel õnnetul maal, millele kurjad tõmbtuuled aiva laulavad oma hällilaulu ja mida ma tingimata kas ainult haletseksin või vihkaksin, kui ma ei pärineks tast endast ja kui ma ei tunneks end kohustatuna südant jäägitult reserveerima armastusele ta vastu. On lõppeks mitte ainult võigas, vaid ka auväärne ja huvitav olla paigutatud kasvõi statistinagi selle sajandi näitelavale, mis progressi nimel kihutab kuristikku poole ja milles parimad inimesed kannavad naeratavaid surimaske, hästi esindades oma epohhi, milles on sama palju koomilist kui valulistki.

Reinust, vaatamata tungivale soovile temast midagi teada saada, pole kuulnud vähimatki. Lihtsalt millegagi ei oska seletada seda ebaedu tema otsingutel. Päris rumal mõelda: oldi kord südamesõbrad ja hingesugulased ja

mitte kuidagi ei saavuta enam ühendust sellel väikesel planeedil, nagu oleks maa teise meist neelanud ja peitnud. Hirmus kurb ja piinlik tunnistada! O. K. suhtes ütleksin, et mina enda teada teda milleski eriti süüdistanud pole. Tema mulle mingis mõttes midagi ei võlgne ja mul tema ees iseenesestmõistetavalt mingeid pretensioone olla ei saa. Las ta talitab täiesti oma suva ja näengu järgi oma sõprus- ja tutvusringi määramisel. Unustamist, mida Sa mainid oma kirjas, ei mõelnud ma mitte selle sõna tähtsahelises tähenduses. Tuleb selget vahet teha amneesianähtuste vahel, mis tekivad närvikava talitluste häiretest ja teiste vahel, mille tekkepõhjusi tuleb otsida kesketes hingesfäärides enestes. Kõik meie kurbade kataklüsmide maailmas on masendavalt muutlik ja väärtiselt vahelduv. Kas saab siis sõprust teha diktaadi objektiks ja nõuda ustavust kunagistele kiindumustele põuelt, mida elutormide julm raev on jahutanud oma iilide metsikus mängus. O. K. on siiski üks neist vähestest, kelle suhtes ma edaspidigi tunnen siiraimat lugupidamist ja kelle imposantse isiksuse mälestus mus ikka elama jääb heleda leegi soojusega. Soovin südamest, et ta suure talendi tee oleks vähem okkiline kui minu väikese oma.

Võimaliku rahasaatmise osas soovitaksin kasutada ei seda meetodit, mille esitasin eelmises kirjas, ega raha-kaardi kasutamise oma. Hoopis tõhusam oleks telegraafiline tee.

Lõpetades oma läkituse lisan sellele paar värsirida; neist asjust viimane pole mitte enam päris värskelt valminud.

Tervitades

Arthur

Teispoolt unustusudu

*Kui pilget täis on hüljat mägiteed
mu armastuse närbund võidupärgi,
ja mälestuste tontlik defile
aet süüme tormidest käib minu järgi.*

Sõna on mu kirg ja nõrkus

*Et nautisin, kui ime tundub see
Su kallistuste kuldseid mesikärgi.
Suur õnneviirastuse kevade
mu hinge jättis kustumatu märgi.*

*Aeg, vahemaa ja surm on näivus vaid.
Ma hälbin keset võõraid sadamaid,
kesk mere raevu otsin ulualust.*

*Ent pole puhkepaika väsiind laul,
ja nagu kirglik palve on mu laul,
Su poole tõusev igatsuste valust.*

— * —

*Hing lõkendub uuesti.
Ei tea, miks on loodud ta tuli
täis nii piinavat lõõska.
Miks kõik tunded ei vallandu nii
nagu tasane mägiojade vulin
vastu heldivat hommikut lapselik-rõõska.
Ma puhkesin laulma kord,
torm ent mattis mu heitliku hääle,
kandis kauguste taha.
Kustus huulil mu kauneim akord.
Nüüd jääb loota vaid Jumala pääle,
kes on karm, kuid ei kavatse kunagi paha.
Temalt pärineb lauluekstaas;
Ta on kinkinud mängu, su püha,
rõõmu helkivad litrid,
et kui õhtune pimedus tiheneb maas
hing veel heliseks üha,
kuigi lävedel juba on vaikinud tsitrid.
Tema kolletab lehed puus,
muudab armunud südamed mullaks,
suleb ulmade uksed.
Tema kätes on türing ja kruus.
Tema pihkudel sõmer saab kullaks
ja lõputuks jaotuvad aegade tuksed.
Okskord löikab ta kotkatiib
mu unedemüriaade
ja märgib mu pärised piirid.
Suur kiindumus surma viib,
kuid vabana läbi Hadese maade
võim tungida suurimail kiindumusküiril.*

— * —

Kas säilitasid soneti, mis oli lisatud Ea Jansen'ile määratud kirjale?

13. jaanuaril 1957. a.

Mu hea sõber,

olin meeldivalt ja rõõmsalt üllatatud meie kirjavahetuse frekventsi ilmse positiivse iive üle. Meie, inimesed, tõepoolest ei elatu ainuüksi leivast, vaid ka (ja vist eriti) kõigest sellest, mis toidab hingeemotsioonide maailma. Minu isiklikud kogemused kõnelevad ses suhtes kõige selgemat keelt. Olen veetnud pikki aastaid peaaegu nälgides ja veel pikemaid suure hüljatusetundega hinges. Neist põhjustatud olukordi ja tundeid võrreldes võin täie kindlusega öelda, et viimased olid palju mõrudamad esimestest. Need paljud äärmuslikud hingeseisundid, milledest mind läbi viis aegade ja saatuse karmus, on mulle saanud paljude elu, kunsti ja inimpsüühi avalduste hindamise kriteeriumiks. Seistes nüüd pika kannatusterea lõpus ja uue alles tundmatuna salapärase alguses, võin öelda täiel häällega ja kindla veendumusega, et kõikides mu näilistes õnnetustes ja kaotustes on kätkenud ka oma väikesed rõõmud, võidud ja õnnestumised. Ei ole midagi üleliigset selles maailmas, selles elus, mille ahistava kiirusega läbib meie põgus lend ja mis ka oma viletsuse põhjas iialgi ei saa muutuda päriselt tühjaks ja vaeseks ärksale ja intensiivseks reageerimiseks valmile vaimule. Oieti võttes on midagi väga tarka, ülevat ja õiglast selles eluvõlude piiritus ja lõpmatult hargnevas jaotumises. Leian oma refleksioonihetkede sügavuses ikka ja jälle teritatud ja värskeid meeolusid, mis koos Froeding'iga sunnivad hõiskama oode «sellele vaimule, mis ühtlaselt kõikjale jaotus, et elab sest iva, et hõngab sest laotus». Ma tean ja tajun suure selgusega, et ka kõige pimedam õõ (kaasa arvatud isegi need, milles pole heledaid tähti) on kergemini kantav ja vähem hirmus mu hingele kui kõiki tun-

deid, kirgi ja kujutelmi maha muserdav ja tasalülitav halli põhivärvusega päev, leitsane, sompus ja viirastuslikult vaikne. Mulle tundub, et siiski inimesed sünnivad sesse kurbkummaliste vastuolude ja ebakõlade maailma mingi tötunnetuse tarbega südames ja mingi predestinatsioonimärgiga laubal. Sellepärast ei pea peetama tingimata tarvilikuks, et suure elu teostamine eeldab suurt vaimset potentsiaali ja ebamaiselt kõrgeid hingejõu varusid. Tähtis on kuid teada, et inimelu kui üldnähtuse olemuslaad ise tingib individuaalse täiusetaseme lugemise sellelt joonelt alates, kus hakkab ilmnema ja olelusvõimaluse eest võitlema isikliku tõe ja õiguse märterlik missioon. Kõige rohkem suudab kahtlemata näha see, kes avastab endas võime leida suurt väikeses. Et aga iga-suguse suuruse parimaks ja vaieldamatuimaks väljendusvormiks on ilu, siis õige Minerva teener on kohustatud lakkamatult orienteeruma kahe määrava koordinaadi järgi: alalõpmata kuulma oma siiraima igatsuse jumalikke pulsilööke ja ajaldasa olema aldis ümbritseva maailma tõelusele, mis oma kuju, ilme ja otstarbe selekteerib individuaalse tajumi vihjeliselt lihvitud prisma. Botticelli või Mantegna tõde on identne Courbet' või Renoir'i tõega ja ometi sellest erinev, erinev mitte ainult nüansside ja vaatluse aspektide valiku erinevuse pärast, vaid kõigepealt sellepärast, et tõde ise evib tuhandet palet tuhandete joontega igal oma palgetest. Ka kõige pisematesse inimhinge saladustesse ei suuda tungida reportaaži- või pamfletikirjaniku pilk, rääkimata nende odavaprooviliste karjeristide ja vulgarisaatorite omast, kes oma mittemidagiütlevate isikute laia pretšiõssusega täidavad loomingulisteks liitudeks nimetatud börsi- ja tsunftihoonete saale ja kabinette. Palusin Sult teatud ajakirju, et liigne kord tulla välja selle ammuse veendeni. Loed Rammo šedöövrit «Katelsepad» ja ütled liialdamata, et tunned kurbust ja piinlikkust. Vaene poeesia, mis nad on Sinuga teinud! Sellel «luuletisel» on küll tõelise luulega sama vähe ühist nagu Niiluse krokodillil Josephine

Baker'i lavaetüüdidega. Palju kõrgemal pole ka teiste neis ajakirjanumbrites avaldatud luuletööde tase. Pean avameelselt ütleva, et lugedes neid võrdlemisi abituid sulekatsetusi, valdas mind korraks mingi ainulaadselt veider tunne: mulle näis, nagu kasvanuks äkki mu elevandiluisse torni arabeskidevõrk ja tihenenuks ta filigraanide vanik. Ma muidugi mõistan, et lähtumine niisugustest mõõdupuudest võiks saada ohtlikuks enesepettekts, sest igasugune rahuldustunne, mis kestab kauem kui silmapilgu, on kunstnikuhingele halvimaks paheks. Ent olen siis lõppeks mina süüdi selles eesti kirjanduse jubedas varjusurmas?

Muidugi on väga meeldiv, et Sa oled valmis mind taasühendama mõne vana tuttavaga. Võtaksin Aini aadressi heameelega vastu, kuigi kardan, et meil pole teineteisele enam palju öelda. Võrratu teene teeksid mulle aga sellega, kui oskaksid ükskõik mis moodi saavutada kontakti mu vestaaliga. Nagu näed, mõtlen ma ikka veel temale otsekui mingi hüpohondrilise visaduse krambis. Oleksin äärmiselt õnnelik ja tänulik, kui see teostuks, toimegugi visiit kasvõi ainult muuseumis ja kestkugi kasvõi ainult 10 minutit. Mulle piisaks sellest, kui Sa hiljem saaksid paari iseloomustava sõnaga luua mu kujutluse ta praegusest meeleolust, tundelaadist, eluseisundist, välimusest. Kui Sa ent suudaksid viia teda mõne sõna kirjutamiseni mulle, mäletaksin seda tänutundes kogu eluea. Sulle ei vajandugi kõneleda talle palju juhul, kui suudad vestlust kohe algusest juhtida sobivasse rööpmesse. Minu laagrielu kirjeldamisel ei maksa minna suurde detailsusse, samuti pole mõtet mainida, et ma kunagi kandsin teist karistust teise paragrahvi järgi. Küllalt instruktääzist. Loodan, et suhtud küsimusse tõsiselt ja teed kõik Sinust oleneva mu ammuse ulma täitumise heaks. Kui Su vahendust 1954. a. kroonis edu, miks ei võiks see siis ka tänava korduda?! Märgin siinjuures veelkord ka ta koduse aadressi: Tööstuse 15-2. See maja asetseb nimetatud tänava selles osas, mis ulatub üle

Sõna on mu kirg ja nõrkus

Näituse tänava (1. maja vasakut kätt, kui minna Näituse tänavalt mööda Tööstuse tän. pikendust Tähtvere linnä-
ossa, kuid asetseb siiski tänavanurgast pisut kaugemal).

Et parajasti täna on möödunud 5 aastat päevast, mil viimast korda viibisin koos O. K-ga Narvas (Sa mäletad ju?), siis kuidagi ei leia endas jõudu vastupanemiseks kiusatusele läkitada talle paar tervitussõna, mida Sa vast ei keeldu talle lahkesti edasi toimetamast.

Järgmises kirjas kavatsen saata Sulle ka paar uue-
mat luuletist (üks on lisatud ka käesolevale).

Parimate tervitustega

Arthur.

27. jaanuaril 1957. a.

Armas sõber,

rõõmuga registreerisin Su järjekordse kirja saabumise. Läbilugemisel nentisin selles mõningast tõtlikkust ja mõtete esitamise üldjoonelisust. Siiski ei näe ma selles midagi imestusväärset, sest kujutlen väga hästi Su elulaadi, töökoormust ja sellest tulenevat kesket meeleolu. Ei ole alati niiväga kerge tungida läbi igapäevase sekeldusrikka tühja-tähja inimvaimu talitluse n.ö. «teise plaani» värvikatele avarustele. Ma olen alati selgelt tundnud, kuidas õnne ja valu võrdselt hoovab mulle oma-
sest paratamatusest kanda lakkamatult hinges orgaanilisi osiseid mõlemast oluspoolusest. Selle kummalise korrelatsiooni tajumine ja selle all kannatamine on vajutanud kogu mu isikule ja elule oma erilise pitseri.

Raamatuid, milliseid Sa mulle saata lubasid, ootan põnevuse ja huviga. Mis puutub Igor Severjanin'i luuletajapalgesse, siis võin öelda, et vaatamata teatud sümbolistlikkude sugemete ja ekspressionistlike tendentside olemasolule ta loomingus, ta pole kunagi olnud eriti erutavaks nimeks minu jaoks. Peale «poesia Shakespeare'i» Puškin'i on vene luuleparnassil mu tähelepanu enim köitnud «tõeline luuletajahing» Sergei Jessenin, kelle loome-

avaldustes võib leida lõpmata palju õnnestunud sünteesivormeleid inimhinge ja looduse elu vahel ja hõõguva sensuaalsuse kõrval vene küla- ja kõrtsiromantika lopsakat omapära. Ilja Selvinski iseloomustas teda küll ühes artiklis kui «kaselehtede sahistajat». Kuid olgu tal kasvõi õigus, — minule tundub see «sahistaja» sada korda võimsama ilmutusena kui «kõuehäälnel» Majakovski. Väga sümpaatne on ka niisugune autor, nagu Aleksander Blok oma siira ja sentimentaalse armuromantika ja -lürismiga, samuti kui hingeelu paljuilmeliste avalduste peen vaatleja ja eritleja Nadson. Mida võib endast kujutada Sinu kirjas esmakordselt minuni kandunud Bo-Yin-Ra, oleks praegu alles liiga vara öelda või oletada. Näib, et Sa vist siiski pisut eksid, kui arvad, et mu hing toitub ainult puhta müstika ekstraktidest. Loominguline ja maailmavaateline põhitung mu hinges pole kunagi olnud teadlikult rajatud irdumisihale «reaalsete asjade» maailmast, vaid just ehtsa kontakti otsimisele sellega, ta võimalikult rikkama ja võimalikult täielikuma ilmeolemuse avastamiskatsele.

Meelsasti näeksin kirjakest O. K.-lt, kuid süda aimab, et olnud tunded ei kordu ja purunenud vahekorrad ei taastu enam. Mis puutub Reinu, siis just äsja sain teateid tema kohta. Ta olla hiljuti vabanenud ja aastavahe-tuse paiku jõudnud kodumaale, nii et tõenäoliselt peaks saama osa võtta Sinu poolt mainitud kogunemisest. Muidugi poleks paha, kui Sa saaksid temaga sääl kohtuda ja üle anda tervituse minult. Seejuures pea enam-vähem silmas juhendeid, milliseid ma palusin Sind arvestada vestaali puhul. E. J. kirja võid hävitada, kuid sonett paiguta mu üldloomingu hulka. Pühendus antud asjaoludel võib lugeda tühistatuks.

Muus osas elan praegu äärmuseni vaikselt ja kasi-nalt. Tervis on rahuldav, aga üldine majanduslik olukord teeb muret.

Tervitades Arthur.

Raha saatmiseks kasuta telegraafi.

08. märtsil 1957. a.

Mu hea ja armastusväärne sõber,

ma lõppeks siis suudan viia enda niikaugele, et reastan Sulle väikese vastuse. Sinu kirja, tõtt öelda, sain kätte küll juba umbes 10 päeva eest ja hiljem ka Sinu poolt saadetud raha, mille eest Sind kõigest südamest tänan. Varasematel aegadel poleks kunagi uskunud, et igapäevase elu materiaalset laadi pisimured (usutamalt kiiresti ja kergesti võivad nad summeeruda üheks terviklikuks suureks ja ähvardavaks) võivad hakata piinaval määral häirima hinge ja masendama meelt. Ka tervis pole kõige parem, kuid kus ja milles on nende füüsiliste anomaaliate peapõhjus, ei oskagi öieti öelda, sest tõsist ja asjatundlikku meditsiinilist konsultatsiooni meie linnas kahjuks leida ei ole. Salamahti loodan küll ikka veel vastu pidada, ja kui mitte just valguse võiduni, siis ikkagi niinimetatud vabanemiseni (minule teada olevail andmeil see päev just väga mägede taga enam ei ole ka). Iga-aastaselt 1955. aastal, kui õigupoolest pidanuksin vabanema ja täiesti tõsiselt ja põhjendatult ootasin selle teostumist, olid hingelise nõrdimuse hukatuslikud mõjud alles palju vähem märgatavad kui praegu, mil mul mõnikord juba üsna raskeks osutub säilitada täit hingelist tasakaalu ja enesevalitsust. Loomulikult ei saa need sisemised muutused varem või hiljem jätta mõju avaldamata ka mu vaimsele kontsentratsioonivõimele ja loominguks vajanduvate meeolude saavutamisele. Siiski peab nentima, et mu viimase perioodi tööfrekvents ei ole olnud väiksem, vaid võib-olla isegi suurem varasemate omast. Millega see seletub, on raske öelda, kuid vahete-vahel vallutab mind tunne, et selleski esimesel pilgul rõõmustavana tundub seigas on peidus midagi sünget ja pahaendelist, otsekui ligineva finişi aimust. Vaatamata oma suurele individuaalsusejumaldusele kipub vahel pähe mõte, et pole päris hea ega õige täielikult irduda parnassi mitmekesise ja mitmevärvilise floora tervikust. Õite ilu ja liikiderohkus sõltub ju suurel määral vabalt ja laial-

daselt toimuvast allorgaamiast. Kroonuparnassi esindajailt on kahjuks küll väga vähe võtta, — natukene liiga kuiv ja puine on nende kunstialane «toodang», ja kõiki sellega seotud probleeme üksikasjaliselt läbi analüüsides võib jõuda kaunis jubedatele järeldustele. Mis siis, kui noored talendid, keda rahva hulgas alati leidub, keda tõusev generatsioon paratamatult enda hulgas välja elimineerib, hakkavad eeskuju võtma nendest pseudo-poesia pärlidest, mis rohkete eksponaatidena ehivad käesoleval ajal välja lastavate luuletiskogude lehekülgi! Kui palju ande moonutamist, värrastumist, kauni ja kunstiliselt erutava varjusurma ja pärishävingutki peab sellele järgnema. Sellest kõigest on kahju, sügavalt, valuliselt kahju. See on hirmus nagu roim ja rusuv nagu painaja. Vahel ent hajuvad need kartused ja kahtlused, siis, kui ma tunnen, et inimvaim ikka ja alati, kõikvõimalikes olukorras ja kõikmõeldavate ohtude õudse varju all jääb võitlema oma suuruse, jõulisuse ja enesemääramise eest ja et ükskord läbi õitsevate aegade raju saabub vaba mõtte triumf. Peab tulema päev, mil kunsti püha suveräänsus leiab tunnustamist kõigi poolt. Paljud vaated, mõisted ja nähtused, mis momendil tunduvad antagonistlikena ja mille koostöökontseptsioon praegu tunduks meetusena, sulanduvad kord viljakaks ja rikkaks sünteesiks, mis aitavad inimkonnal ületada nii mõndagi kitsaskohta ta vaimse kultuuri arendamise teel. Niiviisi pean kõigiti mõeldavaks rahvuslike ja kosmopoliitsete tendentside, sotsialismi ja kapitalismi, vanade religioonide ja mõistusekultuse muutumist ühtseks orgaaniliseks tervikuks. See on looduse seadus, nagu seda on mõistuse enese arengi.

Olen Sulle siiralt tänulik, et suvatsesid mind põgusalt informeerida mõningate uute (vähemalt mulle senini tundmatute) sündmuste ja saavutiste osas ehtsa kirjan-duse rindel. Underi suhtes Sa väljendusid veidi ebatäpselt: Under ei sure kunagi ja «andestust» oodata pole tal kellegi käest ega millegi eest. Ka Suitsu nimele on tagatud kauakestev koht ja au eesti elava, tegeliku

Sõna on mu kirg ja nõrkus

kirjandusloo veergudel. Trükitud kirjanduslugusid on palju, nad on mitmesugustel kvaliteediasemetel, mitmesugustes stiilides ja traktatsioonides teostatud. Mõned neist on asjalikult, ausalt ja objektiivselt kirjutatud. Teiste autorites näed selgesti kohusetunde ja südametunnistuse puudumist. Kuid kõikide nende kohal ja ümber kõrgub ainutõeline, ainuõige, ainupüsiv kirjanduslugu, kirjanduse enese suur elulugu. Seda moonutada, võltsida või ignoreerida ei õnnestu ka kõige osavamal ideoloogilisel sulil.

Fragment mustade rottidega meeldis üllatavalt hästi. Kummalist meeolelu hoovab nende nappide ridade nähtamatust hingest. Hämmastav vihjamisevõime, allteksti haruldane sisenduslikkus.

«De Profundise» ja teised raamatud sain kätte. Ei ole v/eel/ kuigi palju suutnud süveneda nende varasalvede võludesse. Sinu poolt esitatud valikust eelistaksin esmajärjekorras Kurz'i raamatut, «Loomingu filosoofiat», aforisme. Ka Sinu poolt mainitud ladina keele õpik oleks väga teretulnud. Kas poleks võimalik hankida väikeformaadis Saksa-Eesti sõnastikku (või Saksa-Vene)? Esineb juhtumeid, kus mälusolevast sõnadefondist ei piisa mõnede tekstide laitmatuks mõistmiseks. O. K-lt sain ka kirja ja kõite Lenau värsse. Fr. Tuglasele saatsin temale pühendatud luuletise ja sain raamatu (viimase väljaande ta teostest) sõbraliku autorikäelise sissekandega. Vestaali suhtes tunneb süda, et kõik on äpardunud ja päästmatult kadunud. Eks ole nii? Ära pane pahaks, et nägid asjatut vaeva.

Kirjale luba lisada uusimat «produktiooni».

Tervitades
Arthur

Autoportree

*Mu iseloom — poolmunk, poolsübariit
on tavatu ja paheline nähe.
Kesk aja hallust kõen kui tuliriit
ja otsin uute naudingute lähed.*

*Mu elu — jubemagus mõistatus,
tas võrdselt kätkeb ujedust ja uljust.
Pean aardeks naeru kergemeelses suus
ja rituaaliriistaks narrikuljust.*

*Ma hardalt nagu mätreid vaatan neid,
kes sooritanud mõne julge patu.
Kesköiti emban templikunniseid
ja kujutlen, et olen sõltumatu.*

*Kui väsin õnnest, laulust, valgusest
mind haarab kurbus, hinge püha tabu
ja päästab üksinduse kalgusest,
mis ikka seirab vaime uhkelt vabu.*

*On hurmav juhustele anduda
ses sätendavas kirebakhanaalis,
nii elu täiusesse kanduda
kui pintslitõmme värvirikas maalis.*

Märts 1957.

A. A.

Любимый друг!

29. марта 1957. г.

Я долго не мог сосредоточить своих мыслей, не мог забраться чувствами и найти того психического равновесия, которое является необходимой предпосылкой для умственных занятий. Заверяю тебя, друг мой, — с тех пор, когда сама жизнь вынудила меня поинтересоваться интроспективными наблюдениями, я в состоянии обнаруживать в самом себе каждый день что-нибудь нового с быстро и часто переменяющимися ощущениями и критериями, которые могли бы быть ключами для правильного определения значения этих ощущений. Когда-то я думал, что живая душа подчиняется простым и удобным арифметическим и механическим законам, но теперь вижу, что мнение это было ошибочное и путь к психологической истине куда сложнее, длиннее, чем показалось раньше, и очень, очень тернистый. Когда-то мне хватала наивности предполагать, что в жизни и в живой душе бывает так, что самый процесс их развития

обуславливает победу положительного над отрицательным. Но теперь, убедившись, что это не так, я, как не странно, еще глубже и больше, с какой-то отчаянной силой влюбился в этот свет, в эту арену пестрых и противоречавших друг другу зрелищ. Кто искренно любит, тот скоро узнает, что в сущности всякой настоящей любви неизбежно кроется печаль и страдание и что это таинственное ядро огня наших сердец магическим сиянием украшает проиденный путь стараний и стремлений, дорогих и напрасных. В том и суть величины трагичности эпохи великих мечтов и огромнейших разочарований.

С сегодняшнего дня я стану писать тебе меньше, чем между нами было принято. Надеюсь, что ты понимаешь, что это будет так не по моему собственному желанию. Но для сохранения определенного равновесия в чувствах я ожидаю, что ты будешь писать мне по-прежнему или даже больше, чем в последнее время. Жаль, что эта переброска с одного фронта на другой случилась в такой очень неблагоприятный момент. Так я и не мог ничего узнать о Рейне. Впрочем, написал ему письмо, но уехал, не дожидая ответа. А ты на верно не встретился с ним, так ли? Здесь принимается только книг советских издательств, которое обстоятельство надо учесть. Поэтому речь может идти лишь об очень трезвым и скупом выборе, например: учебник латынского языка, немецкий-эстонский или немецкий-русский словарь, том Есенина, о котором я упорно продолжаю мечтать, по возможности и твоему осмотрению немного средств корреспонденции и пару тетрадей. Еще одна особая просьба: напиши несколько строчек по адресу: Р-н Антсла, п/о Урвасте, Л. Эрмель. Посылай ей несколько вещей из моих произведений и передавай мой сердечный привет. Заодно дай ей и мой новый адрес и объясни, что мне можно писать и по-эстонски, но письмо идёт черес очень узкий канал цензуры.

Жизнь моя стала очень мрачной, но все-же хорошо знать, что у меня есть хоть один искренний, верный и бескорыстный друг.

Artur.

Armas sõber!

Kaua ei suutnud ma oma mõtteid keskendada, ei suutnud tundeid koondada ja seda psüühilist tasakaalu leida, mis on vaimse tegevuse hädavajalik eeldus. Kinnitan Sulle, mu sõber, — sellest ajast, kui elu ise sundis mind huvituma introspektiivsest vaatlusest, olen ma suuteline endas iga päev leidma midagi uut kiiresti ja sageli muutuvate tunnete ja kriteeriumidega, mis võiksid olla nende aistingute tähenduse õige määratlemise võtmeks. Kunagi ma arvasin, et elav hing allub lihtsaile ja mugavaile aritmeetilistele ja mehhaanilistele seadustele, kuid näen nüüd, et see arvamus oli vale ja tee psühholoogilise tõe juurde on palju keerulisem, pikem, kui näis varem, ja väga, väga okkiline. Kunagi jätkus mul naiivsust oletada, et elus ja *elavas hinges* on nii, et nende arenemiskäik ise tingib positiivse võidu negatiivse üle. Veendununa nüüd, et see ei ole nii, kui imelik see ka on, ma armusin mingi meeletu jõuga veel sügavamalt ja rohkem sellesse maailma, sellesse kirjude ja vastuoluliste vaatemängude areeni. Kes armastab siiralt, see tunneb peagi, et tegelikult peitub igas tõelises armastuses vältimatult kurbus ja kannatus ning et see meie südamete saladuslik tulekole kaunistab maagilise säraga kalliste ja asjatute püüdluste ning kannatuste käidud teed. Selles ongi suurte unistuste ja suurimate pettumuste traagilise epohhi ülevus.

Täna kirjutan Sulle vähem, kui minul seni tavaks oli. Loodevastasti Sa mõistad, et see ei ole nii minu enda soovi järgi. Kuid teatud tasakaalu säilitamiseks tundeis loodan ma, et Sina kirjutad mulle endistviisi või isegi rohkem, kui viimasel ajal. Kahju, et see üleviimine ühest kohast teise juhtus nii ebasobival ajal. Nii ei saanudki ma Reinust midagi teada. Muide, kirjutasin talle kirja, kuid sõitsin ära vastust ootamata. Sina tõenäoliselt ei kohtunud temaga, on nii? Siin võetakse vastu ainult nõukogude kirjastuste raamatuid, mida tuleb tingimata arvestada. Seepärast saab kõne alla tulla vaid väga kaine ja kitsas valik, näiteks: ladina keele õpik, saksa-eesti või saksa-vene sõnaraamat, Jessenini kõiide, millest ma unistan visalt edasi, võimaluse järgi ja Sinu äranägemisel veidi korrespondentsivahendeid ning paar vihikut. Veel üks eriline palve: kirjuta mõni rida aadressil: Antsla rajoon, Urvaste küla, L. Ermel. Saada talle

Sõna on mu kirg ja nõrkus

mõned asjad mu loominguks ja anna edasi minu südamlük tervitus. Ohtlasi anna talle mu uus aadress ja selgita, et mulle võib ka eesti keeles kirjutada, kuid kiri läheb läbi tsensuuri väga kitsa kanali.

Mu elu on muutunud väga süngeks, kuid ikkagi on hea teada, et mul on vähemalt üks siiras, truu ja omakasupüüdmatu sõber.

Arthur.

Любимый друг,

прости меня за долгое молчание. Поверь мне, причины этого молчания не зависли от меня. Настанет время, и я расскажу тебя все сверхподробно. Если же не буду в состоянии перенести многочисленные страдания, которым пока что конца не видно, узнаешь все существенное из других источников. По новому распоряжению имею право писать лишь одно письмо в месяц, а получать по настроению начальников. Письма, как и ты сам уже убедился, идут крайне медленно, потому что цензор анализирует каждую букву, и такой тщательный и кропотливый труд требует, конечно, много времени. По необходимости и соображениям, вытекающим из нового положения, я впредь буду писать тебе одному, не ожидая длинных ответов и далекоидущих рассуждений или обсуждений. Все-жé я очень прошу тебя написать хоть несколько /— — —/.² Прошу это делать без упрощения и без умягчения, со смелом и суровым беспристрастием. Мне очень хочется узнать, за что я так долго и много мучился. Прошу тебя кроме того при возможности передать /— — —/ к нему осталось неизменном и что наша дружба являлась для меня не забавой мгновения, а ярчайшей звездой всех моих эмоции. Также напиши коротко /— — —/ Вильянди и сообщай, что, если имеется у ней желание и возможность оказать мне денежную помощь, о которой говорилась раньше,

² Lõigud on kustutatud teist värvi tindiga. Eelnevalt rõhutatud fraasidel on all samas toonis joon. Toim.

я это бы принял теперь с особой благодарностью, ибо еще никогда в жизни я не нуждался деньгами так, как сейчас. Наш общий друг /— — —/ также обещал мне помочь материально, но я не знаю, удобно ли обратиться его внимание на это. Мой горячий и искренний привет передай ему обязательно, ибо я временно лишен возможности иметь непосредственную связь с ним. Газеты, высланные им, также бандероль от тебе я получил.

06. мая 1957. г.

Артур.

Если кто-либо мне пишет, пусть пишет безусловно по-русски.

А.

Armas sõber,

vabanda mu kauast vaikimist. Usu mind, selle vaikimise põhjused ei sõltunud minust. Tuleb aeg ja ma räägin Sulle kõik üliüksikasjalikult. Kui ma aga ei suuda üle elada rohkeid kannatusi, millele veel pole lõppu näha, saad kõik olulise teada teistest allikaist. Uue korralduse järgi on mul õigus kirjutada vaid üks kiri kuus, aga saada **üle-muste tuju järgi**. Nagu Sa ka ise veendusid, käivad kirjad äärmiselt aeglaselt, sest **tsensor analüüsib iga tähte**, ja selline täpne ning hoolikas töö võtab muidugi palju aega. Häda sunnil ja uuest olukorrast tingitud kaalutlusil kirjutan edaspidi ainult Sulle, ootamata pikki vastuseid ja kaugeleminevaid kaalutlusi või arutlusi. Siiski palun Sind väga kirjutada kasvõi mõni /— — —/. Palun seda teha lihtsuslamata ja mahendamata, julge ja karmi erapooletusega. Ma tahaksin väga teada, mille eest ma olen nii kaua ja palju piinelnud. Palun Sind peale selle võimalusel anda, /— — —/ tema vastu on jäänud muutumatuks ja et meie sõprus polnud mulle mitte lõbus viiv, vaid kõigi mu emotsioonide eredaim täht. Samuti kirjuta lühidalt /— — —/ Viljandi ja teata, et kui tal on soovi ja võimalust osutada mulle rahalist abi, millest sai varem räägitud, võtaksin ma nüüd selle vastu erilise tänuga, sest veel kunagi oma elus pole mul raha nii vaja olnud kui praegu. Me ühine sõber /— — —/ lubas samuti mind materiaalselt aidata, kuid ma ei tea, kas on sobiv ta tähelepanu sellele juhtida. Mu palav ja siiras tervitus anna talle tingimata edasi,

Sõna on mu kirg ja nõrkus

sest mul on ajutiselt võimatu vahetu ühendus temaga. Ta saadetud lehed, samuti Su panderolli sain kätte.

Arthur.

06. mail 1957. a.

Kui mulle keegi kirjutab, las kirjutab tingimata vene keeles.

06. 06. 57. г.

Дорогой друг,

опять предоставится мне возможность посылать тебе несколько скромных слов. Очень много у меня накопилось впечатлений и мыслей, но выразить их к сожалению не могу, так как я живу вне нормальной урегулировки своих гражданских прав и обязанностей. Поэтому я должен отложить на лучшее время все, что я должен сказать. Ведь время работает на меня, т. е., уничтожая мою личную судьбу оно многократно и многосторонно подтверждает правильность моих мечтов и идеалов. Сколько лишений, мучений, страданий выпало на мою долю, и всё-же я очень рад, что приходится много видеть и чувствовать, что приходится процветать и умирать. Для меня жизнь всегда остается явлением дивным и очаровательным. С последней открыткой ты осведомил меня о многом печальным и тяжелым, и все-же хорошо, что ты ничего не таил от меня. Было бы весьма желательно, если можешь мне излагать эти вещи немного подробнее. Журнал я получил и нашел в нем довольно много интересного. Также я получил уже несколько раз бандероли с газетами от Оскара, но ответить ему не могу. Может быть ты будешь это делать за меня. Скажи ему, что я очень часто думаю о нем и об его судьбе. Также можешь сказать, что я живу в обстановке мрака и депрессии, и что недоедание как в физическом, так и в умственном отношении скоро берет своё. Ильда К/?/япс, впрочем, живет в Вильянди, Калеви 44. Привет передавай обязательно. Не надо, чтобы она мне писала, но

отказаться от приема деньги я уже не в силах. В случае получения сообщаю об этом тебе. Твои деньги я сегодня получил и благодарю тебя сердечно. Если можно, когда-нибудь посылай мне какой-нибудь маленький (или большой) эстонско-немецки или русско-нем. словарь.

Artur.

Получил ли ты «Автопортрет» в марте?

06. 06. 57. a.

Kallis sõber,

jälle on mul võimalus saata Sulle mõni tagasihoidlik sõna. Mul on kogunenud väga palju muljeid ja mõtteid, kuid kahjuks ei saa neid väljendada, sest elan väljaspool oma kodanikuõiguste ja -kohustuste normaalset korraldust. Seepärast pean paremate aegade ni edasi lükkama kõik, mida ütleva pean. Sest aeg ju töötab minu kasuks, s. t. hävitades mu isikliku saatuse, kinnitab ta paljukordselt ja igakülgset mu mõtete ning ideaalide õigsust. Kui palju kaotusi, piinu, kannatusi on mulle osaks saanud, ja ikkagi olen ma väga rõõmus, et tuleb palju näha ja tunda, et tuleb õitseda ja surra. Minu jaoks jääb elu alati imepäraseks ja võluvaks nähtuseks. Viimases kirjas informeerisid Sa mind paljust kurvast ja raskest, ja ikkagi on hea, et Sa ei varjanud mu eest midagi. Oleks väga soovitatav, kui saaksid neid asju mulle veidi üksikasjalikumalt kirjeldada. Ajakirja sain kätte ja leidsin temas üsna palju huvitavat. Samuti olen juba mitu korda saanud Oskarilt panderolle ajalehtedega, kuid ei saa talle vastata. Ehk teed Sa seda minu eest. Ütle talle, et mõtlen sageli tema ja ta saatuse peale. Samuti võid öelda, et elan pimeduse ja depressiooni olukorras, ja et nii füüsiline kui vaimne nälginine võtab peatselt oma osa. Hilda Käps elab muide Viljandis, Kalevi 44. Tingimata tervita. Pole vaja, et ta mulle kirjutaks, kuid keelduda raha vastuvõtmisest pole mul enam jõudu. Saamise puhul teatan sellest Sulle. Sinu raha sain täna ja täna Sind südamest. Kui on võimalik, saada mulle kunagi mingi väike (või suur) eesti-saksa või vene-ksk. sõnaraamat.

Arthur.

Kas said märtsis «Autoportree» kätte?

25. juulil 1957. a.

Armas sõber!

Luba taas kord häirida oma südasuvisse vaikelu rahu-
likku tundi. Raske öelda, kas see kiri, mida ma praegu
koostan, on liiga varane või juba hilinenud, arvesse
võttes, et ma juba terve kuu viibin vabaduses. Üht ainult
võin öelda absoluutses eksimatuses: see vabadus on nii
täiuslik, et tahes-tahtmata meenutab lindude või taimede
vabadust. Olen vormilisest küljest võttes suure, rikka ja
võimsa riigi vaba ja võrdõiguslik kodanik, kuid ei olele
ühtki nimetamisväärset eset, mida võiksin lugeda enda
omandiks. Leidsin ajutiselt tööd Vologda linnas kohaliku
ehitus-montaažtrusti autobaaasis laadimistöölisena. Töö on
võrdlemisi raske, nii et õhtuti tihti ei suuda jäsemeidki
liigutada. Selle hädaga ehk pikapeale harjukski ja saaks
tast kuidagi üle, aga selle kõrval esineb veel musttuhat
teist. Palk on nii väikene, et hirmus mõelda ja isegi häbi
nende «sotsialistide» pärast, kellel jätkus ogarust välja
mõelda niisugust õudselts drastilist inimese ekspluateeri-
mist inimese poolt. Rahvas siinkandis on muutunud palju
julgemaks, kui varem ja kohati hakkab justkui jõudma
peagu teatud poliitilise küpsuseni. Igatahes on siin-seal
juba kuulda kaunis avameelseid ja sapiseid märkusi,
mõtteavaldusi ja väljendusi, mis kahtlemata annavad
tunnistust vene rahva ühiskondliku teadlikkuse kasvust,
olgu gi küll õige aeglasest ja konarlikust. Pole midagi,
küll kõik veel kuidagiviisi korraldub, kasvõi üheteist-
kümndal tunnil. Paljud sümptomid kõnelevad selle arva-
muse kasuks. Praegu aga on kõik alles üsna tume ja
udune. Linnagi meenutab mingit aafrikapärast asulat.
Elanikud riietuvad üsna läänelikult ja tütarlaste poisipea-
soeng domineerib kõikjal. See kõik aga üldmuljet kuigi
palju ei paranda. Kultuurivõõp on alles üsna õhuke ja
nõuab vist veel väga palju aastaid, enne kui saab tarvi-
liku jume ja sügavuse. Ma väga tahaksin siit ära
sõita. Kavatsen rännata päris kaugesse põhja, polaarjoone
taha. Oleksin alati meelsasti valmis eelistama ehtsat,

võltsimatut ürgsust ja primitiivsust siin valitsevale surrogaatsivilisatsioonile. Pealegi on teenimisvõimalused sääl hoopis paremad. Esialgu aga on mul väga raske teostada oma kavatsust, sest ei leidu ainsatki rubla, mida võiks säästa sõidu jaoks. Pilet aga maksab kenakese summa. Mõtlen ja murratan pead, aga ühelegi päästvale ideele senini pole tulnud. Võid mind uskuda, et see pööraselt raske probleem mind rusub ja piinab.

Vasta mulle, palun, võimalikult kiiremini ja püüa võimalust mööda rekonstrueerida mõnigi osakene sellest kirjast, mille hiljutine kaotsimine mind väga masendas. Kahju, et kuidagiviisi ei saa ühendusse Reinuga.

Sind kõigest südamest
tervitades
Arthur

25. augustil 1957. a.

Mu armas sõber,

Äsjasaabunud kiri Sinult valmistab mulle määratu suurt rõõmu. Temas otsekui summeerunuks kõikidest eelnevatest kirjadest tulenenud rõõmude helge vastukaja. Sedalaadi kirjad lõikuvad heledate päikesekiirtena mu elu süngesse üksluisusse, võimaldades hinge hinnalisi emotsioonide lõputut taastulekut ja uuestisündi. Võtan tänuga teadmiseks Sinu õnnitluse vabanemise puhul, kuigi vabaduseõnn minu jaoks vist küll veel väga kauaks jääb sordineerituks ja redutseerituks. Iga uue päevaga pean uuesti ja uuesti tõdema nende müüride raudset rangust, mis mind üha ja kõikjal piiravad, kohutavad oma nähtamatuse tõeluses ja eriti masendavad seetõttu, et ma selgesti tunnen, et ma kuidagi ei suuda neid murda või ületada. See fataalse raskuse pitser ahistab sõnulseletamatu jõuga mu elu kõiki toiminguid, unelmaid ja pürgimusi. Siiski ei julge ma lakata lootmast keset seda ääretut kurbuse ja meelegeite merd. Tean, et kunagi ja kusagil algab päev tingimata uuesti. Kui eba-

Sõna on mu kirg ja nõrkus

tõenäolisena see ka ei tunduks, ma olen kindlalt otsustanud lõpuni säilitada selle viimse lootuseaarde omamise võlu ja talle pühendada oma vaimu ja hinge positiivse energia terviku.

Me teame paljusid drastilise viletsuse ja uhke elujõu näiteid paljude suurte ja väikeste kunsti ja kirjanduse inimeste biograafiatest. Võib viidata tervele müriaadile kurbkummalistele tõikadele elu- ja loominguvõitluse kõige eredamate ja kontrastsemate näidete valdkonnas. Zola kirjutas oma kuulsa «Raquine'i» peagu nälgides ja Cervantes pidi veenduma, et täiuslik elutunnetus tekib ainuüksi elu ja maailma suursuguse ja kurikavala komplitseerituse täieliku kogemise pinnal. Nietzsche ja Petõfi ohverdasid oma elu kunstile kahel teineteisest väga erineval viisil. Oigem oleks öelda, et see ohver polnud vabatahtlik, vaid puhtloomusunniline, täpselt ja eksimatult seatud ja määritletud predestinatiivse determinandi julma jõulisusega. Ent kas oleks õiglane ja põhjendatud nimetada nende saatust õnnetuks. Tõeline õnnetus ei kätke elu traagilisuses, vaid ta piiratuses ja tühisuses. Kõik, mis on loomulik, on hea, kaasa arvatud loodusele paratamatult tarvilikud katsumused ja kataklüsmid. Lõppeks polekski mõeldav, et meie kiskjalik sajand oleks võinud jätta muutmata Parnassi ilmet. Tänu sellele metamorfoosile on saanud teritatumaks ja selgemaks vahejoon kunsti ja käsitöö, kutsumuse ja tellimuse, avantürismi ja tõejumalduse vahel.

Kui mu elule pole antud muud tähendust, siis vähemalt sellest mu tõetunnetuse tillukesest martüüriumist ammandan oma hingele nii hädavajalikku lohutust. Mis puutub Tamarasse, siis võin öelda, et olen juba ületamas valu ta kaotuse pärast, kuigi südamehaav võib-olla kunagi enam kinni ei kasva. Palju raskem on mul aga taluda oma meessoost sõprade kaotust. Reinu vaikimine hämmastab ja kurvastab mind väga. Mulle tundub peagu usutamatusena, et üldse võib puruneda niisugune sõprus, nagu oli seda meie oma. Nähtavasti eeldab sõpruski eri-

list talenti oma kandjate juures, et saada ja jääda ehtsaks, kõrgeks ja suureks. Ja mul on siiski hea meel, et tohin tunda vähemalt ühegi püsikindla, küpse ja ustava sõpruse hüve, sõpruse, mis auga läbis mitmesuguste ohtude ja raskuste pika ahela. Temast hoovanud suuri elamusi on võimatu hüljata või unustada.

Praeguses eluseisundis võtan raha meeeldi vastu ja loodan, et peagi jõuab kätte moment, mil suudan edasi minna omaenese jõul. Eelolev talv saab aga olema väga raske ja garderoobi fantastiline kehvus teeb mulle praegu väga suurt muret. Raamatuid mulle ajutiselt saata ei maksa, sest elan nagu nomaad ja võib-olla saadan isegi Sulle hoiule mõned väärtuslikumad eksemplarid omavaist, nende hulgas kõite Fr. Tuglase omakäelise pühendusega.

Arthur.

Vasta mulle palun võimalikult kiiremini, sest edasi sõit põhja kujuneb siiski vist välditamatuks. Kas Sa võiksid uuesti märkida missugusesse linna Karin elama asus?

Armas sõber!

Paljude valuliselt vaikivate päevade taga tunnen taas hinges vastupandamatut vajadust reageerida oma siiraimate ja sisimate soovide kutsumusele. See on saanud mulle kategooriliseks imperatiiviks selle mõiste kõige täpsemas ja tõelisemas tähenduses. Kohutavalt raske on taluda seda vaimse blokaadi ja informatsioonilise alatoidutuse seisundit, millisesse ma välisasjaolude mõjul vägivaldselt olen surutud vältavaks ajaks. Kuigi vaikus ja üksindus ja eemalolek mõnikord on väga võluvateks ja hingekosutavateks nähtusteks ja kannatused ning tugevad elamused kunstiteose saamiseeldusiks, ma hakkan üha suurema ja suurema selgusega tundma, kuidas see üledoseeritud ühekülgsus mustade värvide sünges mängus vapustab närve ja soodustab depresioonimeeleolude tekkimist. Sügisspliin kevades on igatahes väga ebaloomulik ja ebaloomulikuna tundub iseendale ka ta kandja. Sa

Sõna on mu kirk ja nõrkus

ei kujutle võib-olla, kui väga ma mõnikord tahaksin vähem mõtiskleda ja rohkem tegutseda, vähem vaadelda ja tugevamini siseneda reaalsesse osadusse elust, vähem januda ja rohkem juua, mitte ainult luua, vaid ka pisut maitsta oma loomingu vilju. Aeg ruttab, peagi läheb mu jaoks täiesti kaduma näitelava suur hurmav tõelus ja mingi auahnuse kuradikene, kes mingil määral esineb vist igas inimhinges, teeb mu rahutuks, sisendades mulle, et mul kunagi ei saa jätkuma jõudu ja võimalust minetada oma kohta pimedas vaatesaali varjulisimas nurgakeses. Igatahes, nii imelik kui see ka pole, see just äsja täis saanud vabaduses veedetud aasta ei pakkunud mulle absoluutselt mitte midagi peale täieliku pettumuse ja nõrdimuse. Kohati näib, et ta oli isegi ihnem ja vaenulikum nii mu isikliku igapäevase elu kui loomingu tegevuse suhtes, kui nii mõnigi laagriromantikast läbi imbunud koletuslik kloostriaasta. Või on see tõesti vaid näivus, tulenev sellest, et ma liiga suurel määral läbi imbusin eelolnud eluseisundi võikaist erisusist ja nüüd küllalt kiiresti ei suuda kohaneda muutunud olude ja tingimuste uudusele. Nii või teisiti, — pole põhjust seda Sinu ees salata, — juba ammugi pole ma näinud midagi rõõmustavat enda ümber, ja rahuldumiseni võõra õnne nautimisest pole mul veel niipea šansse jõuda. Nälg ja küllastumatus kõikvõimalikes esinguliikides ja -vormides, see on kõik, mida saatus mulle praeguseni heaks arvab osaks saada lasta. Ma muidugi ei taha öelda, et unistan mingeist väikekodanlikest idüllidest ja harmooniatest, — need oleksid mu psüühikale vast veelgi vähem vastuvõetavad, kuid ma leian siiski, ja enda arvates kõigiti põhjendatult, et on tõepoolest pisut julm ja ülekohtune lasta kõik positiivne endas lõplikult puruks muljuda helgeimate soovide ning parimate kavatsuste ja nende teostamise täieliku võimatuse Charybdese ja Scylla vahel. Materiaalne viletsus, algeline elulaad, intellektuaalne ja isegi seksuaalne rahuldamatus, tungiv kinnissoov kohtuda mõningate hingele nii ligi seisvate inimestega pluss suur

annus mõrkjat nostalgiat, — vaat, millises purgatooriumis pean tundma põlevat iga oma ergurakku ja hingekoe iga niidikest. Ja julgen ometigi veel unelda päevast, nii kaunilt ja kõitvalt kujundatust, mis vist kunagi ei puhke või siis ilmub mu hukkumise läve tagant nagu šahhi karavan ilmus väisama Firdusit.

Nüüd paar sõna lisatud luuletiste kohta. Mingisuguseid tehnilist laadi juhendeid siin ei vajandu, — nad on dateeritud ja kommenteerima ma neid siinkohal ei hakka. Ma ei tea, kas «Optimistlik elegia» Sulle meeldib või ei, kuid niivõrd, kui ta on pühendet Sulle, suhtu ta võimalikesse puudustesse tolerantselt. Pühenduse formuleering kuulub teose teksti juurde selle omamoodi koostisosana. Teoses leidub stroof, mis võib saada erisuguste ja võib-olla vastandlike tõlgenduste osaliseks. Oiges valguses nähtuna kajastab ta täielikult mu endist ja muutumatult püsima jäänud maailmavaadet, lisades talle ainult ühe täpsustava ja täiustava korrektiivjoone.

Tervita Oskarit ja teata, kas oled kohanud Reinu. Kirjuta võimalikult detailselt kõigest ja mis peaasi, vasta võimalikult kiiresti.

29. juunil 1958. aastal.

Arthur.

Onnitusi uueks aastaks.

Artur

31. XII 1958. a.
/Tartus/

RINGKÜSITLUS

Ajakirja «Akadeemia» toimetuse ootab vastuseid järgmistele küsimustele. Nende taotluseks on leida teed välja sellest vaimsest nõutusest, mida õilmitsev demagoogia on rahvusliku ideoloogia ja poliitika vallas aastakümnete jooksul peale surunud ning ühtlasi ületada see mõtlemise kasimatus, mis määrab lennukaidki ideesid. «Akadeemia» arvates on mõlemad seisundid/omadused terve mõistuse vastased ega inspireeri konstruktiivseteks tegudeks. Kuna viimaseid on aga vaja just ennekõike, siis on vabameelsete haritlaste konkreetseid seisukohti rahvusliku tuleviku suhtes otse eluliselt tarvis.

- 1) Millist Eestit (riiki, ühiskonda) tahaksite luua?
- 2) Millises Eestis arvate end lähitulevikus elavat?
- 3) Mida tuleks teha, et vahe nende kahe vahel oleks võimalikult väike?

TÖNIS LUKAS:

ISE

Meie «valuutalastele» (need, kes üksi valuuta parandamisest — kõike head loodavad) ja meie finantsistidele siit üks õpetus: mitte üksnes väljavedu ega läikiv kuld ei määra ära meie riigi kurssi, tema krediiti, vaid ausus, õiglus, millega kogu riigi asju aetakse, millele kogu rahva elu rajatud: töö- ja vaimusoliidsus.

9. IV 1920

Juhan Luiga. Poliitilised päevamured, I, lk 36

2010. aastaks sooviksin Eestit näha: praegustes piirides, parlamentaarse, demokraatliku, mitme-rahvuselise ja sõjaliselt neutraalse Eesti Vabariigina;

Ringküsitus

oma, vabatahtlikkuse alusel moodustatud korra- ja piirikaitsevägegedega (ilma alalise armeeta); väiketalunike, väiketööstuse ja väikelinnade Eestina (kuigi kõrvuti kahe erinevas mõttes maailmalinnaga — Tartu ja Tallinnaga); keskmise turistidevooluga, keskmise elustandardiga (võrdluses lääne-, lõuna- ja põhjanaabritega); kõrge keskmise kultuursusega, suhteliselt kõrge tippteadlaste, -kunstnike ja -sportlaste arvukusega; 75—78%-lise põlisrahva osakaaluga, asustustihedusega mitte üle 45 in./km², vähemalt 100 täiskasvanud merikotkaga.

Selliseid märksõnu ja suhtumisi saab vaagida vägagi erinevate kaaludega. Isikupärase mõistmise võimalusi jääb ka siis, kui kõik loetletu oleks üksipulgi põhjendatud. Et lühikestest põhjendustest praegusel kõneluste ajastul niikuinii napiks, ei raiskaks ma vähest ruumi pikemaks kui ainult mõningaseks arupidamiseks, millisel tõenäosel määral tegelik tulevik minu poolt näha tahetavast hälbib ja kuidas saaks ettetulevaid kaldeid kontinurdvaist järsakuist talutavamateks muuta.

Taipan, et demokraatiat tuleb meil hoida kui silmatera ja teda austada kui nähtuste kompleksi iseeneses. Samas on meie käsutusse sunnitud ka puhta demokraatia arsenalil sobimatud vahendid.

Keeruliste rahvussuhete näol on omariikluse hoonesse paigutatud pomm juba selle rajamise algul. Kui keegi kusagil plaanib hakata venelasi vägisi välja ajama, tähendaks see pommi kõrvaldamist selle asukohaks oleva majaosa õhkimise teel ja tooks meie koju mõtlematuid purustusi. Elanikkonna koosseisu soodsamaks muutmine käigu siiski otseselt majandushoobade kasutamisel, teised vahendid (näiteks võõraste jaoks harjumatu ja ebamugava hoole ja armastuse õhustiku loomine iga maja ümber ja maal tervikuna) mõjugu kaudselt.

Riigipiiride sulgemisel jääb nende sisse enneolematult palju rahuldumata idanaabri meelt väljendavat võõr-

jõudu. Naabril on niiviisi mugav. Tal pole vaja õnnestajaid saata ega kedagi selleks eraldi välja õpetada. Olukord on uus, nõuab aga väbariigilt vanu, järeleproovitud vahendeid. Revanšism tuleb summutada. Veel parem — las ta sumbub rahulolusse. Siiski, kuna vene rahva ühele osale on finantseeritud (elukutseline) revolutsioonilises hingelähedane, ei lähe see osa kaasa Eesti Vabariigi pakutud taktikaga — hakata enne hästi tööle ja seejärel hästi elama.

Samal ajal kui suurem osa võõrtöajõust lahkub Venemaale või peab konkurentsist vastu, tuleb üksikuid tegudes vastalisi hakata püüdma ja välja saatma. Eestlasliku püsivusega ehitatakse üles vahe riikliku julgeoleku süsteem. Mahukat tööd on sunnitud tegema ka meie vastu luure idas. Me ei pruugi praegusest tasakaalutusest otse tasakaalustatud seisuga sattuda — on oht suunduda sellest pendlina teise äärmusesse. Jõuline paljastamise ja luuramise aparaat võib riigijuhtimise viia demokraatia vastasseisu. Nõnda, et monstrumi isu võib kasvada kahjulikuks ka oma kodanikkonnale. Irooniline saatus kingib meile omapärase politseiriigi.

Et niiviisi mitte maailma silmis narriks jääda, on juba praegu tarvis pidevalt kujundada suhteid, mis paneks võõrrahva enda hulgas toimima Eesti iseseisvumise püüet mõistvad meeolud. Praeguses olukorras, mil räägime uhkusega maailmale sümboolsest vähemusrahvuste kultuurautonomiast Eesti Vabariigis ja meile sõbralikest venelaste massidest vabariigis, on siiski sümptomaatiline, et poliitilises elus ei tasakaalusta sinne vene ühiskond ise seda halba, mida teevad Eesti vaenlased tema sees. Vastasjõudu avantüristidele nagu polekski, vähemalt pole see poliitiliselt organiseerunud.

Siinsete venelaste hulgas ei ole seda leeri, mis kuulutaks, et ka kohalikel muulastel on parem elada absurdiriiigist eemal, väikeses korrastatud Eestis. Selline leer tuleks luua. Tuleb anda võimalus intelligentsemale osale Eesti venelastest, suurendades nende kultuurilised õigused

Ringküsitus

lausa soodustusteks. See ei tähenda, et neid peaks «meelitama» lisatud poliitiliste õigustega.

Suuršovinistide peletamiseks oleks otstarbekas toetada juutide osakaalu tõusu Eestis elavate muulaste hulgas. Juutide soosimine tooks kasu ka meie suhetele mitmete Euroopa riikidega, tõenäoliselt USAgagi.

Mis puutub tulevase riigi sisepingetesse, siis on neid avatud minekuteedega Eestis lihtsam maandada. Need, kes pingeid ei talu, võivad ju lahkuda. Nii talitab, eriti alguses, küll hulgaliselt arenguks rahu soovivat vaimset eliiti, kuid samas ka pingeid tekitanud isikuid. Ja nii on 2010. aastaks igat masti eestlastel Eestis mitu korda kindlam ja perspektiivikam elada kui kus iganes mujal.

Võtmeküsimuseks saab turvalisus. Kui unustada hetkeks politsei riigi moodustumise oht (mida ma miskipärast pidevalt näen, kuid mida sugugi ei sooviks), võib eestlase jaoks peamiseks seada kindlustunde, mille ta alateadlikult saab kodumullast ja -taevast. Muulastele ja mittetüüpilistele eestlastele on turvalisuse mõiste seotud eelkõige demokraatliku pealisehitusega. Et bolševism Eestis on juba minevikus näidanud hoolimatust turvalisuse mõlema motiivi suhtes, siis on üsna kindel, et tema uuesti Venemaalt siia levimise oht, nii nagu kõigil senistel meie ajaloo vabadel rahvahääletustel, taas läbi kukub.

Sotsialismi saatus praktikasse rakendatava õpetusena on tõenäoliselt kurb, tema kujundatud maailmasüsteem ei likvideeru aga järsult. Ühe ajalooetapi ühised elamused ja kogemused ühendavad sellesse kuulunud Venemaast väiksemaid Ida-Euroopa riike veel mõni aeg tihedamaks suhtlusringiks. Majanduslikult, sh kaupade kvaliteedilt, rahuldavad uude ellu astuvad riigid esmalt just üksteist. Koos sarnase saatusega majanduspartneritega on kergem jalgele tõusta. VMN praegusel kujul likvideerub mõne aasta jooksul. Ringist eralduvad Venemaa sotsialistlik vabariik (liidus Valgevene ja Ukrainaga), Mongoolia, Põhja-Korea, Vietnam, Kuuba. Neid asendavad praegu veel Venega ühendatud Balti riigid. Võib moodus-

tuda omamoodi ühisturg. Järjest tihenevad selle sidemed Euroopa Majandusühendusega.

VLO siiski püsib — juba seepärast, et relvastus on praegusel idablokil üks ja võrdselt vaestena on kõigilt 1. grupi riikidelt korralikke relvi raske raha eest kurnav osta. Teiseks kardavad väiksemad liitlased endiselt suurema venna pahameelt. VLOsse arvab ohutumaks astuda ka Eesti, kuigi erilises staatuses. Lähematel aastakümnetel tuleb meil tõenäoliselt leppida nii Vene kui ÜRO kontrollgarnisonidega meie oma, põhiliselt õnnetusjuhtumite puhuks loodud kiirreageerimisjõu kõrval. Seega mõlemapoolselt kaitstava neutraliteediga.

Kuigi arstiteaduses võhik, nõustun meeeldi professionaalse arsti Juhan Luiga väljakirjutatud «salvidega» (tsiteeritud kirjatüki algul), mida ta soovitas esimese Eesti riigi sünnivalude leevendamiseks.

Alalise eluõiguse saab vaid selline riik, mis on ehitatud isikupäraselt selles elava rahva temperamendile, sisemisele elu- ja vaimujõule. Kui ettevõtte alguses toimetada eriliselt, omal initsiatiivil, kujuneb lõpptulemus kavandatule lähedaseks. Niisugusele ootamatult heale tulemusele viis näiteks initsiatiiv Tartu rahu kujundamisel 1919. a lõpul — 1920. a algul.

Eesti ei tohi pidada ennast Venemaa perestroika lipukandjaks, s. t katselavaks, millel läbiproovitu — nagu ENSV praegused ametlikud poliitilised juhid meeliskleda armastavad — varem või hiljem Moskvast mõistmist ja seega ka kordamist leiab.

Meil tuleb oma riik üles ehitada mudeli järgi, mida ei ole võimalik vajaduse korral vähendada (näiteks autonoomsele oblastile) või suurendada (näiteks Nõukogude Liidule). Meie ühiskonna struktuuri peab läbi sotsiaalhoolekande, vähemusrahvuste kultuuriautonomia, parlamendi, teadusinstituutide ja paljude muude struktuuride ühendama üks, täiesti omanäoline, kordumatu, Eesti Vabariigi nägu. Ainult isikupärane pale teeb selle kandja riigina arvesta-

Ringküsitus

tavaks — ilma et üks või teine suur kaaluks võimalusi, kuivõrd Eesti tema majanduslikku või poliitilisse süsteemi sobiks. Pealegi ei saa suur ühendriik endasse kunagi rikkumatult sobitada väikesele ainsateks võimalikeks väärtusteks tõusnud aususe, õigluse, töö- ja vaimusoliiduse summat.

On ilmselge, et Eesti geograafiline asend nõuab tegusate välispoliitika ja välismajandussuhete tundjate nõuandvat sõna, võib-olla ehk rohkemgi kui Poola või Ungari. Aga ometi ei pea me oma iseseisvusvõimaluste kaalumisel lähtuma üksnes IME-lootustest. Poliitilist iseseisvust on majandusliku sõltumatuse kujunemiseks niivõrd vaja, et esimene lihtsalt peab teisest eespool käima.

Loosung poliitiliste reaalsuste arvestamisest on heaks katteks neile praegustele Eesti elu juhtidele, kes veel viie aasta eest oskasid põhjendada piinlikku alandlikkust Moskva ees ning võivad aegade muutudes omandada ehk mõne kolmandagi riikliku mõtlemise. Nende hulgas on isikuid, kes on kõik viimased viis aastat teadnud täpselt, kus asuvad edasilikumise piirid. Kuid kus on muutavas ajas omanäolise poliitilise saatuse täpsed kontuurid ja piirid? 1988. aasta aprillis toimunud muinsuskaitsepäevade lõpuks andsid Tartu linnavõimud neile hinnangu: kõik, mis tegite, oli üldjoontes tubli, aga sinimustvalge lehvitamine on liig...

Eesti riiki hoiab hümniski Jumal. Me peame lihtsalt tegema oma riiki, ilma rabelemiseta, uskudes omanäolisuse edusse — Eesti Kongressi või Ülemnõukogu kaudu, veel parem kui mõlema kaudu korraga.

3.—4. novembril 1989 Tartus.

HENN MIKELSAAR:

1. Suveräänsed demokraatlikku rahvusriiki.

«Suveräänsus (pr.), jur., iseseisvus (...), riigivõimu (...) omadus olla oma funktsioonide teostamisel väliselt

sõltumatu ja siseriiklikult piiramatu. Suveräänse riigi teotsemist normib ainult tema enda poolt kehtima pandud õigusnorm.» /«Eesti Entsüklopeedia» VII, lk 1146/

«**Demokratism** ... (...) Ühiselu juhtima peavad pääsema vaid need kodanikud, kelle mõtlemisvõime ja elukäsitus on nii arenenud, et nad suudavad otsustada poliitilisi küsimusi iseseisvalt. Vaimne iseseisvus määratakse eluaastate ja koolihariduse järgi. (...) D. nõuab ühiselu korraldamist kõigi kodanikkude üheväärtuslikkuse ja võrdsuse alusel. Seaduste ees peavad kõik kodanikud olema ühetaolised. (...) Ühiskondliku võitluse alal nõuab d. riigivõimu korraldavat vahelesegamist eesmärgiga, olla abiks nõrgemale poolele ning soodustada tema õigustatud taotlusi. (...)» /«Eesti Entsüklopeedia» II, lk 242—243/

«**Rahvusriik**, riik, mille kodanikkonna moodustavad ühte rahvusse kuuluvad inimesed. R-d on kaasajal peaaegu kõik unitaarriigid; tegelikult esineb aga kõigis neis ka võõrasse rahvusse kuuluvaid kodanikke.» /«Eesti Entsüklopeedia» VI, lk 1384/

2.—3. Eestis käib võitlus kõigi kolme ülalnimetatud riigiepiteedi («suverääanne», «demokraatlik», «rahvus-») eest.

Minu meelest on suurem osa eestlasi kandnud neid ideaale kogu aeg südames. Lahkhelid eestlaste vahel on pigem usus nende saavutamise võimalikkusse või, kui usk on olemas, siis nende saavutamise strateegias ja taktikas (mõlemal juhul «realistid» ja «idealistid»), kusjuures eestlastevaheliste lahkhelide teravus sõltub olulisel määral Vene-küsimusest. Et meil Vene-küsimusest üldse otsustavalt palju sõltub, siis peatuksingi põhiliselt sellel.

Vene-küsimus (VK) sisaldab probleemide kompleksi, kuidas suhtuvad eestlaste taotlustesse: 1) kohalikud venelased (Eesti muulaskonna valdav enamus), 2) Venemaa venelased, ja 3) Vene (kommunistlik) keskvõim.

VK nii- või teistsugune lahenemine sõltub mõlemast poolest. Näiteks, kui venelased soostuksid järsku meie Kodanike Komiteede taotlustega, siis läheks eesti rahvas hüppeliselt suurenenud üksmeeles Kodanike Komiteedega. Aga et venepoolset heatahtlikkust on vaevalt oodata, siis polegi meil praegu selles punktis vajalikku ühtsust, kuigi igaüks teab *a priori*, et venelaste otsustus sõltub suurel määral meie eelnevast ühtsusest. Kuidas saavutada seda eelnevat ühtsust, sõltub aga omakorda VKst.

Muidugi ei saa välistada erakordselt õnnelikku juhust, mis meie taotlused väga lühikese ajaga teoks teeb — ka selleks tuleb valmis olla! —, aga tõenäolisem on pikema võitluse tee.

VK ja meie suveräänsustaotlus. Võimalik, et tänu meie enda (Balti vabariikide) ja rahvusvahelisele survele, annab Moskva MRPlle ja 1940. aasta «revolutsioonile» lõpuks siiski õige hinnangu. Võib arvata, et siis katsub teatav osa end «häbiväärsete okupantidena» tundvaid muulasi Eestist soodsatel tingimustel lahkuda; aga lahkujate hulk on tõenäoliselt väga väike. Enamik ütleb umbes nii, nagu Olga Lauristin 1940. aasta kohta: «Meid peteti.» Ja mõneti oli see tõesti nii. Nüüd aga polevat midagi teha, nemadki on inimesed, reaalsus, ja nende arvamust tulevat paratamatult kuulda võtta — sh Eesti suveräänsuse küsimuses.

VK suhe meie suveräänsustaotluse seostub otseselt venelaste suhtumisega **demokratismi**. Käsu korras saab peale suruda «mõistmist», et suveräänsus ja mitmed teised tähtsad asjad on rahvusvaheliste lepingute järgi ainult põlisrahva otsustada. Aga tõelist arusaamist võib loota alles põhjalikuma demokratismi-õppe kaudu. Esmatähtis on siin hariduse maine probleem. **VK ongi esmajoones suhtumine haridusse, intelligenti.**

Kõige lihtsam on hariduse mainet tõsta «majanduslike hoobadega», rahaga. Kui sellest ainult ränka tagasilööki ei tuleks!... Sest õige suhtumisega haridusse langetavad põrmu kärarikkad demagoogide armeed, «leninlik

kutse parteisse» (1924—...), «proletariaadi diktatuur», «proletariaadi hegemoonia» ja selgub ka see, et kogu senine «proletariaadi võim» oli tegelikult teatava väikese osa «halva» intelligentsi mäng nende kulul ja kukil, ja tõelise, «hea» intelligentsi vastu. Ühtlasi langevad ägeda kriitika alla marksism-leninism, KP ja jumalikustatud Lenin.

Minnes hariduse hindamise ja demokratismi teed järjekindlalt edasi, kaob järk-järgult lõssenkistlik suhtumine (sihilikult ebateaduslik, s. t faktid on olemas, aga neid ei taheta näha) mitmesugustesse väikestesse ja suurematesse nähtustesse. Isegi kommunismiõpetus tunnistatakse lõssenkismiks.

Kuni sellest hariduse ja intelligentsi «pea pealt jalgadele» pööramist pole toimunud, pole VK meile soodsalt lahenenud, ja meie eksistents ripub endiselt niidi otsas, sest vene rahvas jääb manipuleeritavaks; isegi rahvusvaheliste lepingute nagu enesemääramisõiguse suhtes (nõutakse ainult inimõigusi!).

Lõpuks sisaldab VK Eesti-sõbralik lahennemine endas äärmiselt rasket ülesannet: vene rahva vabanemist paljudest väärreliikviatest ja -pühakutest, ning, mis eriti **valu-line**, vene rahva kui terviku asetumist õigesse paika, vabanemist tema «valitud seisundist», «jumalikust misisioonist». Sest siin astub vastu bioloogiline enesesäilitamistung. **VK muutub rahvusküsimuseks selle kitsamas mõttes.**

Lääne edu inimindiiviidi vallas põhineb mõistmisel, et inimene on määravalt bioloogiline nähtus, ja seda võetakse seal nii loomulikuna, et sellest ei tehta enam jutugi. Meil ei tehta sellest «bioloogiast» samuti juttu, aga sootuks vastupidisel põhjusel: kommunistlike ideoloogide meelest on inimene «puhtalt» sotsioloogiline objekt ja bioloogiaga pole siin palju pistmist. Loodetavasti saadakse sellest väärsuhtumisest õige varsti üle: inimese-küsimust aitavad lahendada kirik, mitmesugused filosoofiad ja psüh-

holoogiad (eriti S. Freudi tööd); inimesed muutuvad peatselt loomulikuks.

Hoopis raskem on lugu aga **rahvusega, rahvusküsimusega**, millesse VK lõpuks suubub, ja milles ta end oma päriolemisel tunneb. Asi on seda raskem, et rahvusküsimuse harutamisel näib välismaa olevat sama edutu kui Liit. Nii siin kui seal on katsed rahvusküsimust jõuga lahendada probleemi vaid ajutiselt «normaliseerinud».

Rahvusküsimuses kaldun mina juba mõnda aega «Gumiljovi-usku», sest paremat rahvusteemalist tööd pole ma lugema juhtunud, ja see vastab üsna täpselt minu enda ettekujutusele ja elukogemusele rahvusest (vt Lev Gumiljov. Mõtteid etnosest. — Vikerkaar, nr 1—3, 1988). Pole midagi imestada, et Gumiljovi töödele (G) ei pöörata tänase päevani praktiliselt üldse tähelepanu, et rahvusküsimuses valitseb veel 1989. aasta oktoobri lõpul lõssenkistlik suhtumine, sest nii nagu teaduslik geneetika ei ennustanud Lössenkole põllumajanduses kiiret edu, nii ei ennusta ka G meie rahvusspetsialistidele ei kiiret ega kerget lahendust. Veel hullem! G-st võib järeldada, et rahvusküsimuse ainsaks **tõeliseks** lahenduseks saab lugeda rahvuste enam-vähem täielikku füüsilist eraldamist üksteisest. See ei tulene pelgast põhimõttest: pole rahvuste segunemist, pole ka probleeme. G baseerub ajaloo kogemusel, mis lubab üldistada, et alates võõra rahvuse teatavast osakaalust tekivad põlisrahvuse ja võõraste vahel alati fataalsed konfliktid, mis ei sõltu ei inimese teadusest ega tahtest, vaid on tingitud loodusseaduslikust algest, mida muuta on sama raske kui pärilikkuse informatsiooni. Ma loobun G tsiteerimisest ja pikemast kommenteerimisest, sest asjast huvitatuil on võimalik teatava osaga selle teooria põhipunktidest tutvuda «Vikerkaare» kaudu, ja loodetavasti ilmub lähiaastatel ka terviku tõlge. Märgin ainult, et erinevate rahvuste segunemisega kaasneb loodusseadusliku paratamatusena ka väga laialdane looduskeskkonna rikkumine, vandalism ja muu kuritegevus.

Nõustagem, et **parim** ja ainus **lõplik** lahendus rahvusküsimusele ning VKle üldse oleks muulaste massiline remigratsioon.

Kas võiks Eesti venelastega juhtuda midagi baltisakslaste lahkumise taolist Eestist aastail 1939—1940 (muidugi täiesti teiste tagamaadega!)? See oleks ime, kuid lausa välistada venelastes tõusvat võimast patriotismilainet **oma** maa vastu siiski ei saa. Seni tuleb aga mõelda «realistlikult» ja vaadata tõe le julgelt näkku: Eesti kehas on vähkkasvaja.

Meditiinipraktikas kirjeldatakse küll juhtumeid, kus vähkkasvaja järsku iseenesest taandareneb (regresseerub), aga sagedamini lõpeb kasvaja haiguskulg letaalselt. Sellele vaatamata kaotavad ainult vähesed haiged elutahte ja -usu. Ikka loodetakse olemasolevatele ravivahenditele ja äkkileiutatud uutele. Usume meiegi, sest teisiti me ei saakski.

On ainult **üks** täiesti meie eneste kätes olev vahend, mis võib meie eksistentsi vaieldamatult pikendada. See on eesti laste sünnitamine.

Teine vahend apelleerib mitmesugustele õigustele, sh rahvusvahelistele. Tuleb visalt jätkata selgitust, et vaatamata eestlaste arvukuse praegusele ülekaalule Eestis, on ohus ometi ainult eestlased, mitte venelased, sest nagu kuulutasid ka septembris Eestit külastanud Venemaa venelaste loosungid, on neid tõesti ligi 150 miljonit! Sisuliselt on eestlased **juba** 1940. aastast vähemusrahvuse seisundis. Vene vähemuse julgeolek Eestis on aga paremini kindlustatud kui baltisakslaste seisund omal ajal — too rahvakild püsis siin üle 700 aasta —, sest nüüdki toetab vähemust kohalik regulaararmee ja piiritagune kodumaa.

Tuleb aina rõhutada, et on silmanähtav ebaõiglus, kui 0,3% suurune, suhteliselt hiljuti Eestisse asunud rahvakilluke (just sellise osa moodustavad Eestis elavad venelased kogu vene rahvusest) hakkaks oluliselt määrama terve Eesti põlisrahva saatust tema enda isamaal. Eestlaste enesemääramisõigus peab kehtima.

Kolmas vahend, mis meie elu pikendada suudab, on riiklik ja ühiskondlik korrakaitse ning Roheline Liikumine. Selle klassi vahenditele tuleb praegu väga erilist tähelepanu osutada. Õnneks seda tehaksegi, ja õnneks on seda suhteliselt lihtne teha, sest siin saab toetuda ka vastaspoolele, sest kellelgi pole hea elada kuritegelikus ja ebatervislikus keskkonnas.

Siintoodud ravi seisneb küll üksnes pidevas vähk-kasvaja tekitatud kahjustuste kõrvaldamises ja piiramises, aga oleks nähtavasti üsna lõssenkestlik loota, et vähk-kasvaja kasvõi pika aja jooksul muutuks healoomuliseks. Või muutuvad tulnukad tasapisi headeks külalisteks? Või siiski peremeesteks **oma loomuse järgi**? Kas meie piiritu armastus-armukadedus oma Eesti vastu lubaks seda? Arvan, et võõrrahva nii suure osakaalu puhul mitte. Konflikti võib lahendada ainult massiline **remigratsioon**. Kuidas seda neile meelepäraseks teha, selles on küsimuste küsimus.

21. oktoobril 1989. a.

AIN RAITVIIR:

1. Ma ei julgeks sellele küsimusele vastates kasutada sõna «luua», sest loomine asub väljaspool üksiku lihtsureliku võimaluste piire. Küll aga tahaksin näha, et kõigi eestlaste ühise ettevõtmise tulemusena muutuks Eesti ühiskond kultuurseks ühiskonnaks, niisuguseks ühiskonnaks, mis ei hindaks oma taset kultuuri väliste ilmingute järgi (kunstnike, lauljate, teatrite, kirjanike menu kodu- ja välismaa ajakirjanduses kajastatuna), vaid milles oleks igal sammul tunda kõigi eestlaste sisemist hingelist kultuuri, mis avalduks igapäevases olme- ja suhtlemiskultuuris.

2. Arvan, et lähituleviku Eesti jääb minu ideaali vastaspoolusele. Elan ja elame kõik Eestis, kus kõike hinnatakse eeskätt materiaalsete väärtuste järgi, väga pragmaatilises ja tarbijaliku mentaliteediga riigis, kus

tõelised inimlikud väärtused ei ole paljudele eestimaalastele pühad.

3. Tuleb põialt hoida, et Eesti majandus suudaks ennast juukseidpidi soost välja tõmmata. Siis peaks kaugemas tulevikus olukord ise loomulikult teel soovitud suunas muutuma. Eskimo kelgukoerad närvivad üksteise kõri vaid siis, kui nad on näljased, täissöönutena muutuvad nad vägagi meeldivateks loomadeks.

15. 10. 89

PEETER TULVISTE:

1. Jäävalt vaba Eestit. Niisugust Eestit, mis tänu oma positsioonile maailmas jääb vabaks, hoolimata sellest, mis tema piiride taga sünnib — nagu Šveits. Jääb vabaks ka siis, kui Venemaa jälle jalad alla saab. Läheb palju aega, enne kui Venemaast õigusriik saab. Peame tegema kõik võimaliku, et kaitstud olla nende saja ime eest, mis meiega enne seda teha võidakse.

2. Ei tea. Võimalikke variante on palju. Viimase poolsajandiga oleme saanud piisava karastuse ka selleks puhuks, kui lühikeseks ajaks peaks realiseeruma halvim neist.

3. Lähitulevikuks on meil ju häid plaane palju. Ühte oleks lisaks vaja — maailmale Eesti, tema rahva ja kultuuri sihikindla tutvustamise programmi. Viimane aasta on meid maailmale meelde tuletanud ja nüüd peame hoolitsema selle eest, et meid jälle ei unustataks. Olemasolevaid keskusi ära kasutades ja uusi luues tuleb Eestit tutvustada kõikjal, ka Venes. Teiseks: peame kõik koos, ükskõik kus keegi meist ka elaks, pingutama selle nimel, et üksteist toetades ja tutvustades luua püsiväärtusi kunstide ja teaduste alal. Selles asjas, nagu mitmes muuski, peame õppima juutidelt. Hoidkem kokku kõige muu, ainult mitte hariduse ja kultuuri pealt. Kolmandaks: peame maailmamajanduses saavutama niisuguse positsiooni, et niihästi Ida kui Lääs oleksid huvitatud meie kui vahendajate püsimisest ja iseseisvusest.

ARVO VALTON:

1. Mõistagi ideaalset.

Mis see on? Eks ideaalidki lähtu tänasest päevast. Üleeile näisid inimestele esmaste probleemidena sotsiaalsed, eile rahvuslikud, homme ökoloogilised, mis positiivses suunas nihutatavad on samuti vaid tänu vaimsusele. Viimased on kõige tõsisemad — kui sõjaline surve ja relvapotentsiaal maha arvata ning loota, et enesetapule veel teadlikult ei minda.

Seega peaks tuleviku Eestis tähtsaimal kohal seisma roheline mõtteviis ja väga kindlad teod selle elluviimiseks.

Kas see on näilise progressi seljas kihutavate riikide realiteeti arvestades üldse võimalik? Päriselt mitte. Nagu eetikas üldse saab tahta olla võimalikult, mitte aga täiuslikult hea ning vooruslik. Saab olla tark ning optimaalselt ära kasutada olemasolevate poliitiliste ja majanduslike süsteemide pulseerimist. Mitte kihutada hõisates kuristiku suunas, ent mitte lasta end ka kihutajatest ära tallata.

Väikesel riigil on siin mõningaid eeliseid. Peaasi, ei tule tahta olla suurte ja jõukaks peetavate (pea-aegu reeglina vaimselt vaeste) riikide sarnane.

Pole vaja üliküllust, piisab küllusest. Pole tarvis iga hinna eest müüa ja tarbida. Väärtuslikuks eluks piisab vähemast, kui me tarbime isegi siin, meie kerjuslikus ühiskonnas (iseasi on tarbimisliikide jaotamine). Palun vabandust, n-ö ausale vaesusele ma ei kutsu, küll aga mõistlikkusele. Üks halvimaid soove praegu oleks näha meie unelmate riiki nürilt ja vaimutult tarbiva Lääne riigina. See paratamatult heiastub, niivõrd ollakse tüdinud idamaisest absurdist.

Pole tarvis igal sammul reklaami ja igast otsast sisse topitavat massikultuuri. Tarvis on olla omanäoline, tundugu see esialgu või otsitud.

Kõigeks selleks on vaja tõelist iseseisvust. Mitte ükski poliitilist, vaid ka kultuurilist. Mitte ükski majanduslikku, vaid ka vaimset.

2. Lähitulevik näib olevat üsna vintske. Ükski ihaldatud iseseisvuse liikidest ei teostu kuigi suurel määral. Ka mitte vaimne. Kõige hõlpsamini (ent seegi on küsitav) näib saavutatav olevat poliitiline iseseisvus ja seda peab ka kõige ägedamini taotlema. See on ainumõeldav lähe muudele taotlustele.

Iseseisvus (ka näiteks meie mõtetes) ei tähenda isoleeritust, kõige uuesti väljamõtlemist või kiviaegsete kultuuriilmingute üleväärtustamist.

Ettekuulutamine pole just eriti tänuväärne tegevus. Me võime ülehonne kuuluda läänelikku süsteemi, kui läbime homme edukalt odavat tööjõudu tarniva arengumaa etapi. Võime jääda virelema lähisidalikku, pooleldi irratsionaalsesse tegelikkusesse ning seal isegi suhtelist edu saavutada. Võime osutada puhverriigiks, mis püüab kasu saada kahelt poolt. See seisund on ajutine, ent võib anda teatava majandusliku baasi edasi tegutsemiseks. Kahjuks kõige vähem reaalsena näen ma Eesti Rohelist Vabariiki. Praeguses tegelikkuses peab olema väga rikas, et seda «enesele lubada» — nagu arvatakse — ja siis pole see ju tõeline.

3. Teha tuleb seda, mida ikka on tehtud. Igamees teostagu ennast, ent võimalikult vähe teiste arvel. Kasigu oma ümbrust, niikaugele kui keegi küünib. Mõjutagu inimesi tõe ja headuse suunas — ja ärgu olgu tema tõe ja headus omavahel vastuolus. Öeldakse, et suur tarkus suudab seda vastuolu ületada. Õpitagu hullupööra, tehtagu kõvasti tööd, armastatagu, vaadatagu Jumala poole, et saada paremaks ja täiuslikumaks.

Projekte esitada ja kõnesid pidada oskavad meist paljud. Seda oleme viimase kahe aastaga juurde õppinud. Kui meist endist enam asja ei saa, kuivõrd enamik siinkandi rahvast ei mõista enam korralikult töötada ja viisakalt suhelda, siis katsugem kasvatada järglasi enesest

Ringküsitus

tublimaks. Kuigi jah, kui hästi see ilma piisava eeskujuta õnnestub?

Kui lõhe ideaali ja tegeliku Eesti riigi vahel on väga suur, siis tahtkem vähemasti üht: et me ei unustaks ideaali ning niru tegelikkust ei hakkaks ideaaliks pidama, millises vaimus meid viimased aastakümned on mõjutatud. Miski ei muutu korrapealt heaks, kõike saavutatakse järk-järgult, ent selle tõeteraga ei tohi õigustada laiskust ja loidust. Et pärale jõuda, tuleb kõigepealt hakata minema.

ARVUSTUS

OLULINE LISANDUS EESTI 17. SAJANDI KOOLIAJALOO TUNDMISELE

Vello Helk. Die Stadtschule in Arensburg auf Ösel in dänischer und schwedischer Zeit (1559—1710). (Beiträge zur Schulgeschichte; Bd 2. Schriften der Baltischen Historischen Kommission; Bd 1.) Lüneburg, Verlag Nordost-deutsches Kulturwerk, 1989. 228 S.

Möödunud aasta oli helde meie vanemat kooliajalugu käsitlevate soliidsete uurimuste poolest. Suvel ilmus Lüneburgis eestlasest ajaloolase, Taani riigiarhivaari Vello Helki järjekordne haridusajalugu käsitlev uurimus «Kuressaare linnakool Saaremaal taani ja rootsi ajal (1559—1710)». Sügisel nägi aga trükivalgust kauaoodatud «Eesti kooli ajaloo» I köide. Selles kuni 1804. a koolireformini vaadeldud kooliajalugu on ühemehetöö. Selle autor Jaak Naber on väga põhjalik, isegi maksimalistlik uurija, kelle tähelepanust on kõrvale jäänud vaid vähesed kooliajalugu puudutavad arhiiviallikad. Nõnda on ta huviliste ette toonud rikkalikult seni tundmatuid fakte ning lükanud põhjendatult ümber mitmedki senised käibetõed. Kui Mandri-Eesti koolidest 16.—17. sajandil on «Eesti kooli ajaloo» palju uusi andmeid ja seisukohti, siis Kuressaare linnakooli kohta me sealt uut ainet ei leia. Põhjuseks on allikmaterjali nappus: RAKAs asuva Kuressaare linnamagistraadi fondis on linnakooli puudutavaid materjale säilinud alles alates 17. sajandi lõpust ning kuigivõrd ei anna olulist lisa Kuressaare varasemale kooliajaloole ka Saaremaa Evangeelse Luteriusu Konsistooriumi säilikud.

«Eesti kooli ajaloo» saame teada, et Kuressaare kool oli üsna kindlasti olemas 17. sajandi esimesel veerandil. V. Helki monograafiast aga ilmneb, et Kuressaare linnakool tegutses juba 16. sajandil. Taani-

aegse Kuressaare linnakooli kohta on aga Taani Riigiarhiivis vastu ootusi väga napilt andmeid. Küll leidub Rootsi Riigiarhiivis kooli kohta rikkalikult arhiivianest pärast Saaremaa minekut Rootsi võimu alla 1645. a, eriti aga seoses Saaremaa superintendendi Justus Heinrich Oldekopi (ametis 1666—1686) kohtuprotsessidega. Oldekopi, äärmiselt võimujanulise ja riiuhimulise kirikujahi kohtuprotsessides Saaremaa ilmalike võimukandjate (kuberner, Kuressaare linnamagistraat) ning koolmeistritega on kogunenud hulk arhiivimaterjali (süüdistused ja vastuväited, tunnistajate seletused). Kui varem on neis toimikutes leiduvat üliväärtuslikku andmestikku kasutanud Eestist pärit rootsi ajaloolane Alvin Isberg Saaremaa kirikuelu juhtimist käsitlevas uurimuses (Ösels kyrkoförvaltning 1645—1710. Uppsala, 1974), siis Vello Helkile on need kohtutoimikud, eriti superintendent Oldekopi ja kooliõpetajate vaheliste tüliasjade klaarimist puudutavad arhiivaalid, suurepärane allikas Kuressaare linnakoolist korraliku ülevaate andmiseks. Neist koorub pilt linnakooli õpetajaist, sealsetest õpilastest, mida ja milliste õpperaamatute alusel õpetati ja milline oli õpetajate sotsiaalne seisund Saaremaa saksa elanikkonnas. Kõige olulisem, mis Vello Helki uurimusest ilmneb, on see, et Kuressaare linnakooli 17. sajandil ei saa pidada kõrvalise tähtsusega kolkakooliks, vaid et ta oli igati oma aja tasemel ning Saaremaa kahtlemata tähtsaim kultuurikants.

1653. a kavatses Rootsi silmapaistvamaid kõrगाadlikke ja kultuurimitseene Magnus Gabriel De la Gardie (kellele kuninganna Kristiina oli 1648. a läänistanud Saaremaa lääneosas asuvad kroonumõisad ning Kuressaare linnuse) muuta Kuressaare linnakooli gümnaasiumiks. Tollal oli Baltimail ainult kaks gümnaasiumi (Tallinnas ja Riias) ning neid polnud palju Rootsiski. De la Gardie kutsus isegi esimese õppejõu kohale, kuid sattus ise samal ajal kuninganna Kristiina juures ebasoosingusse ning tõmbus mõneks ajaks avalikust elust tagasi. Uue kuninga Karl X võimule tulles oli M. G. De la Gardie taas Rootsi poliitikaarenil (sealhulgas Liivimaa kindralkubernerina), kuid Saaremaa gümnaasiumi asutamise vaimustus oli lahtunud.

Väga väärtuslikud on 1666. ja 1669. a koolivisitatsioonide ajal koostatud linnakooliõpilaste nimestikud (mis on ära toodud ka raamatu lõpus) ning nende analüüs. Mõlemal korral oli koolis u 64—66 õpilast ja oleks võinud olla isegi üle 100, kui — kooli rektori sõnul — superintendent poleks mahitanud nurgakoole. Koolis õppis nii bürjerite kui maa-aadlike poegi: V. Helk peab võimalikuks, et 17. sajandil võis Kuressaare linnakoolis õppida ka eestlastest käsitöölise poegi. Kool oli tüüpiline triviaalkool, kus peale lugemise, kirjutamise ja rehendamise õpetati ka ladina keelt. Seda tehti 17. sajandil nii Caspar Seideli väga populaarse «Portula linguae latinae» kui ka J. A. Comeniuse moodsa «Janua linguarum reserata» järgi. Kui

superintendent heitis koolile ette nõrka taset, siis kooli rektor tõi vastulausena esile, et Kuressaare linnakoolist Danzigi, Tallinna või Lüübeki gümnaasiumidesse minnes ei jäädud sugugi häbisse, vaid andekad poisid viidi peagi üle sekundasse või koguni priimasse (kõige kõrgemasse klassi). Väga huvitav on see, et kooli õpilasi kasutati kirikus jumalateenistusel lauljatena. Vahelduseks ning sissetulekuallikaks oli õpilastele kantori juhatusel laulmine matustel, ristsetel või pulmades. Kooli direktorile tegi see nii mõnigi kord suurt meelehärmi, sest sagedase laulmaskäimise tõttu kippus õppetöö ajuti lonkama. Kooli rektori Esaias Eccardi 1673. a kirjutatud pulmaluuletus (sellist kasvanud järjekordne tüli Oldekopi ja Eccardi vahel jõudis kuningani välja) näitab, et 17. sajandil polnud juhuluuleharrastus tundmatu Kuressaareski.

Vello Helki uurimus jääb väärtuslikuks käsiraamatuks kõigile, kes kavatsevad uurida Saaremaa 17. sajandi ajalugu. Sest kooliajalugu pole ju *in re ipso*, vaid on seotud nii sotsiaal-, kiriku-, õigus- kui ka majandusajalooga.

Arvo Tering

Lev Bezõemski. Kolmanda Reich'i lahendatud mõistatused: Mitte ainult möödunust. Tallinn, Eesti Raamat, 1989. 512 lk.

Kolmandat Riiki näib ümbritsevat mingi eriline kuri lummus. Natsliku Saksamaa kaheteistkümne-aastases ajaloos on ühtaegu midagi loomuvastast, hirmuäratavat ja salapärast.

Üks neist, kes juba aastaid väsimatult jahib Kolmanda Reich'i saladusi, on N. Liidu ajaloolane ja kirjanik Lev Bezõemski. Ta kirjutab oma 1984. aastal ilmunud teose eessõnas: «Autor toetub oma töös dokumentidele, ainult dokumentidele ja veel kord dokumentidele. Ma kaitsen ajaloooproosat, mille on loonud ajalugu ise, täis sellist ootamatut materjali, mida ei mõtle välja ka osavaim fantast» (lk 8). Sellist teguviisi tuleks ju ainult kiita, sest mis võiks olla tänuväärsem kui dokumentidele tuginev ajaloosündmuste aus ja erapooletu rekonstrueerimine.

Raamatut lugedes süveneb aga aimus, et autoril pole õnnestunud enda esitatud põhimõttest kinni pidada. Üldistuste ja (sotsiaalse maa-ilmapiildi, olemasolevate, praktikas verifitseeritud humanitaarteooriate jne kaasabil loodud) seletuste aluseks ei ole faktid. Vastupidi, lähtepunktiks on meile ammutuntud ajalookontseptsioon, mida viima-

Arvustus

sel ajal visalt nimetatakse «stalinlikuks». Faktid omandavad sel juhul eeskätt illustreeriva tähenduse. Niisugust funktsiooni suudab täita aga ainult osa fakte, teised muutuvad kasutuskõlblikuks kohase interpretatsiooni abil, osa tuleb vastavalt vajadusele ümber teha või lihtsalt maha vaikida.

Aastakümneid on Nõukogude Liidu ajaloolased püüdnud tõestada, et 1939. a kevadsuvised läbirääkimised Nõukogude-Inglise-Prantsuse pakti sõlmimiseks ebaõnnestusid inglaste ja prantslaste süü tõttu. Viimased ei suutnud õigeaegselt tagada oma liitlaste Poola ja Rumeenia nõusolekut Nõukogude vägede minekuks läbi nende territooriumi sõjalise konfliktihulga Saksamaaga. Sama seisukohta jagab ka L. Bezõmenski. Enamgi veel: «Hitler sai alustada 1. septembril 1939 sõda ja Poolale kallale tungida üksnes seepärast, et Inglismaa, Prantsusmaa ja Poola tollased juhid olid Ühendriikide ilmsel heakskiidul nurjanud lepingu Nõukogude Liiduga» (lk 157). Ent miks pidid Inglismaa ja Prantsusmaa olema huvitatud lepingu nurjamisest? Et suunata agressioon itta, Poola ja N. Liidu vastu? Väheusutav, sest kõigile pidi selge olema, et pärast Nõukogude Liidu purustamist annavad sakslased löögi Läänes. Ilmselt nurjas kolmiklepingu hoopis N. Liit. Pakt Saksamaaga näis esialgu märksa ahvatlevamana, silmapiiril olid kindlad territoriaalsed juurdelõiked, mis hiljem fikseeriti Molotov-Ribbentropi pakti salaprotokollis (sellest «ei tea» L. Bezõmenski midagi). Vägede viimise nõue läbi Poola (teades välisminister Becki kategoorilist vastuseisu) oli ilmselt provokatsioon kolmiklepingu põhjalaskmiseks.

Dunkerque ja võitlus Inglismaa pärast. Dunkerque'i saladus on L. Bezõmenski jaoks äärmiselt lihtsalt lahendatav — sakslastel polnud jõudu mere äärde surutud Briti-Belgia-Prantsuse väekontingendi hävitamiseks. «Et jääda objektiivseks», kasutab autor ühe pealtnägija, kindral von Bocki päevikut. 26. mail 1940. a on aga Bock kirjutanud, et Saksa tankiväele anti lõpuks luba uuesti peale tungida: «Ent nad ei tohi hõivata Dunkerque'i, vaid peavad selle üksnes ära lõikama» (lk 167). Teine tunnistaja, tollal diviisi «Suur-Saksamaa» juhtinud kindral von Schwerin oli samuti veendunud, et tegemist oli Hitleri poliitilise, s. o mitte sõjasituatsioonist tingitud otsusega.

Küsimus Dunkerque'ist haakub Hitleri plaanidega Suurbritannia suhtes üldse. Oli operatsioon «Seelöwe» mõeldud ainult inglaste psühholoogilise surve avaldamiseks või oli sakslastel tõsi taga? L. Bezõmenski toetab kindlalt viimast versiooni. Kas sakslased aga üldse olid suutelised Briti saari 1940. a suvel hõivama? Inglise suurimaid sõjaajaloospetsialiste Basil H. Liddel Hart vastab sellele jaatavalt: «Kui sakslased oleksid suvalisel hetkel kuu aja jooksul pärast kallaletungi Prantsusmaale teinud dessandi Inglismaale, oleks

olnud vähe šansse nende vastu seista» (B. H. Liddel Hart. History of the Second World War. New York, Putnam, 1971, p 708). Ent hiljemgi, 1940. a septembri esimesel nädalal, pärast Briti lennuväe raskeid kaotusi, oli nähtavasti võimalik maandada Inglismaale 40 *Wehrmacht*'i valikdiviisi. Viimastest oleks ekspertide arvates piisanud Inglise armee purustamiseks 3—4 nädala jooksul. Seega kordus *Dunkerque*'i variant: Hitler püüdis säilitada Briti impeeriumi ning sõlmida temaga liitu, avaldades inglastele eeskätt psühholoogilist survet.

Käsitledes õhusõda Inglismaa kohal, puistab L. Bezõmenski allikatele viitamata (mis on raamatule üldse iseloomulik) andmeid nagu küllusesarvest. Paraku on nad peaaegu kõik vähem või rohkem ebatäpsed (lk 178). Pärast esimesi, suhteliselt ebaõnnestunud rünnakuid otsustas *Luftwaffe* 15. augustil taktikat muuta (mitte 13. augustil, nagu väidab autor); 17. augustil ei toimunud Inglismaa kohal üldse õhulahinguid, otsus Londoni pommitamiseks langetati 31. augustil (mitte 4. septembril); 7. septembril ründas Londonit 625 pommitajat ja 648 hävitajat (mitte 300 ja 600) jne jne. (Vt Olaf Groehler. Geschichte des Luftkrieges 1910 bis 1970. Berlin, Militärverlag der DDR, 1975, S 254—271.)

Erilist tähelepanu pöörab L. Bezõmenski sõjasündmustele Ida-rindel, eriti Stalingradi lahingule. Autor on pahane SLV «Schöningi» kirjastuse õpiku peale (1970), kus on julgetud Stalingradi võitu võrrelda liitlaste võiduga Põhja-Aafrikas mais 1943. Opikus väidetakse nimelt, et Stalingradi all kaotas Saksa armee ligi 200 000 meest, Tunise piirkonnas võeti vangi aga 250 000 meest. L. Bezõmenski märgib, et tegelikult kaotasid sakslased Stalingradi all 330 000 meest (mõeldud on ilmselt ümberpiiratud grupeeringut), Põhja-Aafrikas võeti äga vangi kõigest 130 000 (lk 335). Saksamaa Liitvabariigi allikad annavad tavaliselt Stalingradi lahingute kaotusteks 250 000 meest, feldmarssal Paulus ise toob arvu 220 000 (Gerhard Förster, Olaf Groehler. Der zweite Weltkrieg: Dokumente. Berlin, Militärverlag, 1972, S 191). Põhja-Aafrikas võeti vangi, vaatamata L. Bezõmenski ägedale vastuseisule, siiski 252 000 meest (G. Förster, H. Helmert, H. Schnitter. Der zweite Weltkrieg: Militärischer Verlauf und Chronik. Leipzig, Enzyklopädie, 1962, S 138).

Punaarmee ja *Wehrmacht*'i üldkaotuste andmeid L. Bezõmenski ettenägelikult ei esita (nagu enamik N. Liidu ajaloolasi). Sõjaajaloolane Juri Geller on arvanud Punaarmee kogukaotuseks 22 miljonit (koos tsiviilelanikkonnaga 46 mlj). *Wehrmacht* kaotas 3 miljonit meest (koos tsiviilelanikkonnaga 6 mlj), sealhulgas Idarindel 1,5 miljonit. Seega tuli Idarindel ühe langenud Saksa sõduri kohta u 14 Nõukogude sõdurit (Ю. Геллер. Неверное эхо былого. —

Arvustus

Дружба народов, № 9, 1989, с 242). Allakirjutanu arvutused langevad Gelleri tooduga üldjoontes ühte. Nõukogude Liidu pealetungioperatsioonides aastail 1943–45 oli Gelleri järgi kaotuste suhe u 1 : 10 sakslaste kasuks. Talvesõjas oli see suhe 1 : 11 soomlaste kasuks — 27 000 : 300 000 (T. Peitsara. Der finnisch-russische Krieg. Helsinki, 1943, S 28).

Sõja võidu peapõhjuseks toob L. Bezõmenski «nõukogude korra», jättes seletamata, mis ühist oli ja on N. Liidu režiimil «nõukogude süsteemiga».

Raamatus on, tõsi, mõningaid uudseid fakte, ent tervikuna esindab L. Bezõmenski töö kindlalt ajalookirjanduse eilset päeva.

Henn Käärik

EDITORIAL NOTE

Three writings in the present issue of our journal are connected with the Independence Day of Estonia. Kaido Jaanson views the establishment of the Estonian Republic on Feb. 24, 1918 in a wide historical perspective. From the manuscript legacy of Otto Tief (1869—1966), Vice-gent of Prime Minister of the Estonian Government formed during the last days of German occupation of Estonia in 1944, we publish his reminiscences from 1944—1954, dealing mainly with the years he spent in prison and in several concentration camps. Enn Nõu, a writer living in Sweden, gives a detailed survey on the mentioned government's activities in exile.

In the field of philology one can read a comprehensive study by Anne Lill on the motif of deception in ancient Greek tragedies. This motif is of special importance in Sophocles's «Philoctetes», some excerpts of which translated by Ain Kaalep supplement the study. Linnar Priimägi talks about a striking relationship that may occur between literary or mythological motifs and historical facts: was it a coincidence that each of the three — Agrippa von Nettesheim, doctor Faust and Maximilien Robespierre — had something to do with dogs? The ethnographer Ants Viires meditates on several existential problems when musing at a grave on the island of Saaremaa and reading a 17th-century text found in Baltimore.

We continue introducing our reader to ecology as an increasingly important and ever more interdisciplinary

Editorial note

branch of knowledge. The Finnish scientist Pekka Nuorteva has studied the relationship between ecology and theology summing up his conclusions in the form of a prayer of an ecologist turning to God. We publish the last part of Tõnu Ploompuu's survey dealing with foundation ecology which began in the previous issue.

The publication of the poet Artur Alliksaar's (1923—1966) letters also comes to an end.

Last year the editorial board of «Akadeemia» turned to several Estonian cultural figures with a questionnaire on their vision about the future of the Estonian state and people. The historian Tõnis Lukas, biologists Henn Mikelsaar and Ain Raitviir, Peeter Tulviste, a psychologist, and Arvo Valton, a writer, have expressed their viewpoints.

In the section of criticism Arvo Tering reviews Vello Helk's book (published in Lüneburg last year) on the situation of schools in Estonia in the 17th century; Henn Käärrik gives a review on Lev Bezymenski's study on the Nazi state.

The present issue includes also another part of the Estonian rendering of Nikolai Berdyayev's work «The origins and significance of Russian Communism».

Deception in ancient Greek tragedy

Anne Lill

The approach adopted in this paper makes it possible to characterize some aspects of moral judgements and values in Greek tragedy. Words that mean deception, fraud, lie and their contexts are analyzed. As compared with the Homeric epics, the amount of words (verbs, substantives, adjectives) indicating deception has considerably increased in tragedies (agyrtes, dolōma, mēchanēma, sophisma are not found in Homer). There are several derivatives and compound words from the stems dol- and pseud- which are pointing to the more complex approach to the questions of deception in tragedies. Deception as the theme comes into tragedies from the myths (e.g. deceit and Gods). But on the other hand, deception is connected with the principal elements of tragedy: pathos (suffering), anagnōrisis (recognition), mēchanēma. The main elements of the plot, such as reality — illusion, knowledge — ignorance, onoma — pragma etc. are connected with the various aspects of deception which makes it possible to demonstrate the ethos of the heroes. False statements, brought by pseudokēryx, arise pathos, suffering, and have a great influence on the emotions of the dramatis personae and on

the development of the plot. Many suffering-scenes are caused by false announcements of somebody's death or misfortune («Helen», «Electra» etc.). The truth is concealed from the heroes often because of deception («Trachinai» etc.). In general, deception is considered to be a shameful act which deserves blame. So the emotional context as compared with the Homeric epics is different — the sympathy is on the side of deceived people who are suffering. Deception in tragedies is named kakē, phobera, aischra, phaulos (bad, shameful, wicked, terrible). The best example of deception in tragedies is Sophocles' «Philoctetes» where the richest vocabulary of deception is found. Here deception forms the crucial element of the play. The main purpose of tragedies — to evoke pity and fear among the audience — is reached in many tragedies by the demonstration of suffering caused by deception on the scene.

Foundation ecology

Tõnu Ploompuu

The Estonian city planners and builders are in trouble. On the one hand, the dwellers do not want to leave their old, outdated houses and districts, on the other hand, they want to have all modern conveniences. Perhaps it will be easier to

Summaries

understand the causes of this controversy and to solve the problem if we look at the city from a different angle, if the artistic side of architecture is seen through the laws of nature, to be more exact, if we look at the organizational unit of the city — the urban district (a certain foundation) — through the laws and phenomena of ecology. This seems to be possible. The architectural association of the city, i. e. the ecosystem of the district is based on live and lifeless environment. It consists of two parts — the material part (buildings, layout, live objects) and the spiritual part which holds it together (human reason, social processes). As for the material part of the district, it can be seen that its qualities and appearance are determined by its sessile part — the buildings — just as in the spatial arrangement of a live association its sessile part (land plants, corals) is of primary importance. Analogically to the layer structure of plant associations, in district associations also the layer structure can be observed, according to the social significance of the object and the amount of social energy flowing through it. If we add to the layer structure the variety of species, due to the differences in the functions of buildings that can easily be observed, a «forest of houses» begins to form. Every kind of building has its ecological amplitude

there — a complex of environmental qualities where it can exist. In a district association different dominants and all the forms of interaction between the species (neutralism, rivalry, parasitism, amensalism, commensalism, symbiosis) can be seen. In a genuine district the phenomena characteristic of succession — development of an association — can be very clearly seen (pioneer district, climax district, formation of the species, age and functional structure, inner potential of development).

* * *

An increase of physical energy at the disposal of mankind and the increase of social energy resulting from it has destroyed a number of earlier social regulation systems, among them the ones preserving the district associations. Therefore, from the viewpoint of foundation ecology the present-day new cities are in a very unfortunate state, their perspective is miserable. Thus, a number of new cities or districts are not associations any more, but monocultural complexes of buildings — they consist of one (or a few) kind(s) of buildings (blocks of flats or private houses). They are as simple as open associations, at the same time consisting of permanent buildings like climax associations. In the new districts one can see highly specialized cli-

Summaries

max associations, excessive specialization, however, will lead the systems to destruction because of their inability to develop. The highly specialized enormous buildings will also meet the fate of the dinosaurs, the big cities seem to be too specialized in order to use very effectively their hinterland. The disturbed contacts with the hinterland and enormous mono-

cultural specialized buildings can easily lead a city to total destruction. Although the budding information society obviously will manage to avoid a complete crash, the saving of cities will be very expensive indeed. Perhaps it is possible to avoid the gloomy future of cities if we look at the city as an architectural ecosystem and develop it accordingly.

ОТ РЕДАКЦИИ

Три публикации настоящего номера журнала посвящены годовщине провозглашения самостоятельности Эстонии. Автор одной из этих работ, Кайдо Яансон, рассматривает образование Эстонской Республики в широкой исторической перспективе. Рукописное наследие Отто Тийфа, заместника премьер-министра правительства, образованного в последние дни немецкой оккупации в 1944 году, представлено воспоминаниями. Воспоминания посвящены периоду с 1944 по 1954 г и касаются прежде всего пребывания Тийфа в концентрационном лагере. Писатель Энн Нью, проживающий в Швеции, является автором подробного обзора о продолжении деятельности упомянутого правительства в изгнании.

Тема обстоятельного исследования Анне Лилль — мотивы лжи в древнегреческой трагедии. Особенно важное значение приобретает этот мотив в «Филоктете» Софокла. Отдельные отрывки из трагедии печатаются в переводе Айна Каалепа. О том, какое поразительное соотношение может иногда возникнуть между литературными и мифологическими мотивами, с одной стороны, и историческими фактами — с другой, рассказывает Линнар Приймаги. Является ли случайностью то, что Агриппу Неттесгеймского, доктора Фауста и Максимилиана Робеспьера связывало между собой одно обстоятельство: они все имели дело с собакой! Этнограф Антс Вийрес касается в своей работе некоторых экзистенциальных проблем. Поводом к таким

размышлениям послужили история одного захоронения на Сааремаа и комплекс идей, связанных с одним текстом XVII века, найденным в Бальтиморе.

Мы продолжаем знакомить читателей с экологией — наукой, которая становится все более интердисциплинарной. Финский ученый Пекка Нуортева занимается проблемами взаимосвязи экологии и теологии. Свои мысли он излагает в форме молитвенного обращения эколога к Богу. Публикуется также окончание работы Т. Пломпуу об архитектурной «сообщности», и окончание подборки из эпистолярного наследия поэта Артура Алликсаара (1923—1966).

В прошлом году редакция «Акадеэмия» обратилась к нескольким эстонским деятелям культуры с вопросами, касающимися будущего Эстонского государства и народа. Своё мнение по этому поводу высказывают историк Тынис Лукас, биологи Хенн Микельсаар и Айн Райтвийр, психолог Пеэтер Тульвисте и писатель Арво Валтон.

В разделе критики Арво Теринг выступает как рецензент книги Велло Хелька о школьном деле в Эстонии XVII века, изданной в Люнебурге; а Хенн Кяэрик рецензирует работу русского автора Льва Безыменского о нацистском государстве.

Продолжается публикация исследования Николая Бердяева о русском коммунизме.

Обман в древнегреческой трагедии
 Анне Лилль

В статье рассматриваются некоторые проблемы, связанные с моральными ценностями в древнегреческой трагедии. Анализируется лексический контекст и семантика слов, обозначающие обман и ложь. По сравнению с поэмами Гомера количество существительных, прилагательных и глаголов, употребляемых в значении «обман», «обманчивый», «обманывать» увеличилось, некоторые слова приобрели в трагедиях дополнительное значение и стали обозначать обман (*agyriēs, dolōta, tēchanēta, sophista*) у Гомера не встречаются. Анализ слов, в основе которых лежат *dol-* и *pseud-*, встречающиеся в виде дериватов и сложных слов, указывает на то, что в трагедиях тема обмана станет более тщательно обрабатываться и связываться с основными элементами трагедий — страданием (*pathos*), узнаванием (*anagnōrisis*), механимой (*tēchanēta*). Некоторые элементы темы обмана входят в трагедии из мифов (напр. обман и боги). В трагедиях, однако, тема обмана связана с характером, этосом героев и переплетается с такими темами как знание — не-

знание, реальность — иллюзия, слава в словах и на деле, видимость — сущность и др. Ложные рассказы в трагедиях вызывают у героев страдание. Ложные известия приносит в трагедиях *pseudokeryx*, который оказывает таким образом большое влияние на эмоции героев и на развитие сюжета. Ложные известия о смерти или о несчастиях являются причиной долгих сцен страдания («Электра», «Хелена» и др.). В трагедиях обман в общем осуждается, что отличает трагедии от мифов. Симпатия в трагедиях на стороне обманутых, которые из-за этого страдают. Таким образом, эмоциональный контекст в трагедиях, по сравнению с поэмами Гомера, менялся. Обман характеризуется в трагедиях при помощи слов «плохой», «позорный», «злой», «страшный», «ужасный» (*kakē, aischra, phobera, phaulos*). Наилучший представитель темы обмана в трагедиях — «Филоклет» Софокла. Там также имеется богатейшая лексика, связанная с этой темой. Обман связан там с основной линией сюжета. Главную функцию трагедий — вызывать у зрителей чувство жалости и сострадания — помогает реализовать, кроме всего прочего, и показ на сцене обмана и обманутых — страдающих людей.

Экология поселений

Тыну Пломпуу

Эстонские архитекторы и строители испытывают большие затруднения. С одной стороны, городские жители не хотят расставаться со старыми, отжившими свое время постройками, с другой — они испытывают потребность в более современных условиях жизни. Быть может, нам удастся понять причину этого противоречия и разрешить его, если мы посмотрим на город под другим, отличным от общепринятого, углом зрения, попытаемся рассмотреть город как архитектурную «сообщность» сквозь призму законов природы, точнее — экологических законов. Город как архитектурная сообщность возникает в результате взаимодействия неживой и живой среды. Он состоит как бы из двух сфер: материальной (здания, планировка, человек как физиологическое существо) и духовной (человеческое сознание, социальные процессы). При рассмотрении материальной сферы архитектурной «сообщности» становится очевидным, что ее основные характеристики определяются ее сесильной частью (т. е. особенно строениями). Сесильная часть определяет и пространственную структуру органической (биологической) сообщности (наземные растения, кораллы). Сходство архитектурной сообщности с сообщностью

биологической проявляется и в видовом разнообразии, основывающемся на различных особенностях архитектурных построек. Таким образом, можно говорить о своеобразном «класе» домов. У каждого вида строений существует своя экологическая амплитуда — совокупность свойств среды, в которой может «существовать» тот или иной вид построек. В структуре архитектурной «сообщности» можно выделить несколько доминант — т. е. все возможные межвидовые формы взаимодействия (нейтрализм, конкуренция, паразитизм, аменсализм, комменсализм, симбиоз). Подлинную архитектурную сообщность характеризует сукцессия — комплекс явлений, свойственный развитию сообщности растений.

* * *

Возрастание социальной энергии, обусловленное увеличением количества энергии физической, находящейся в распоряжении человечества, стало причиной разрушения многих социальных систем регуляции, в том числе сохраняющих структуру архитектурных сообщностей. Поэтому многие современные города находятся сейчас в незавидном положении и имеют незавидную перспективу. Так многие современные города и городские районы уже не имеют структуры архитектурной сообщности, они пред-

Резюме

ставляют собой монокультурный комплекс сооружений — состоят из одного вида зданий (или одной видовой пары построек). Современные жилые сооружения можно сопоставить с климатическими сообществами, подвергшимися излишней специализации. Излишняя же специализация приводит как правило, к гибели. Судьба вымерших допотопных животных угрожает постройкам-гигантам

и большим городам в результате такой специализации. Хотя пробуждающееся общество информации, видимо, способно избежать прямого краха, спасение больших городов будет стоить очень дорого. Одну из возможностей предотвращения гибели больших городов автор видит в попытке рассмотрения их как архитектурных сообществ и планировке, которая соответствует такому подходу.

Vabandame

«Akadeemias» nr 9, 1989 on viigu.

Lk-l 1837 puuduvad kreeka tähtedel diakriitilised märgid. Oige on: 1. lõigu lõpus — ὄμμα; 2. lõigu alguses — ὄμμα Δίκης; 3. lõik — 'εφηύρε' σ' ἄκρονθ' ὁ πάνθ' ὄρων χρόνος; 5. lõigu 6. rida — ὄμμα Δίκης χρόνος.

Lk-l 1903 alt 6. reas ja lk-l 1905 1. reas puuduvad pikendusmärgid. Oige on: ὄμαστ; ἡμάς; kuningriik.

Vabandame autorite ja lugejate ees.

Nikolai Berdjajev

VE NE KOMMUNISMI
LÄTTED
JA TÄHENDUS

IV

Tõlkinud Jaan Isotamm

N. Fjodorov kutsub inimesi üles omavahelist vaenu lõpetama ning ühinema võitluseks stiihiliste loodusjõudega. Selles üleskutses on kahtlemata sarnasust kommunismiga, ehkki teistsuguse vaimsuse pinnalt. Veel rohkem kui marksistid, vihkab N. Fjodorov kapitalismi, pidades seda oma surnud isad unustanud kadunud poegade looduks. Ka on ta kollektivist ja individualismi vastane. Kommunismist eristavad N. Fjodorovi tema kristlus ja kohusetunne surnud isade vastu. Kuid kommunismile lähendab teda tema äärmuslik aktivism, usk tehnika kõikvõimsusse, kollektiivse ühistegevuse propageerimine, kapitalismivacnulikkus, projektivism, totalitaarne ellusuhtumine, kalduvus plaanitseda ja korraldada kõike ülemaailmses mastaabis, praktilisest tegevusest lahutatud teoreetilise ning intelligiibli mõtlemise eitamine, töö pidamine kogu elu aluseks. N. Fjodorov oli ebamäärase slavofiilsuse kalduvustega omapärane kommunist usulisel pinnal. Tema õpetuses on realistlik läbisegi utoopilisega. Ta oli tüüpiline vene mõtleja. Kaasaegsetes Fjodorovi õpilastes on kristlust vähem ning tugevnenud on kommunismile lähedased tehnilised jooned.

Vene kirjandus ja mõtlemine tunnistavad, et Vene impeeriumis puudus ühtne terviklik kultuur, rahva ja kultuurikihi vahel oli lõhe, vanal režiimil polnud moraalset alust. Kultuurseid konservatiivseid ideid ja jõude Venemaal ei olnud. Kõik unistasid lõhestatuse ja killustatuse ületamisest ühe või teise kollektivismi vormiga. Kõik suundus revolutsiooni poole.

V peatükk

KLASSIKALINE MARKSISM JA VENE MARKSISM

1.

80. aastateks oli narodniklik sotsialism läbi elatud ning revolutsiooniline liikumine ei saanud selle lipu all enam edasi areneda. Narodnikluse kriisi näitas juba «Rahva Tahte» partei tekkimine, mille puhtpoliitiliseks eesmärgiks oli kõigepealt isevalitsusliku monarhia kukutamine terrori abil. Revolutsiooniline intelligents minetas usu talupoegadesse ja otsustas toetuda vaid omaenda heroismile. Aleksander II tapmine «Rahva Tahte» liikmete poolt ei jätnud revolutsioonilist intelligentsi mitte ainult võidust ilma, vaid tekitas Aleksander III ajal tugeva reaktsioonilise liikumise nii valitsuses kui ka ühiskonnas. Revolutsiooniline liikumine ei leidnud endale mingit reaalselt sotsiaalset alust. Sel ajal tekkis välismaal emigrantide hulgas «Töö Vabastuse» rühm, mida juhtisid G. Plehhanov, P. Axelrod, V. Zassulitš, L. Deutsch. See oli vene marksismi ja sotsiaaldemokraatliku liikumise sünni. Marxi ja Engelsi järel oli Plehhanov üks peamisi tunnustatud marksismiteoreetikuid. Minevikus võttis Plehhanov osa narodniklike revolutsiooniliste organisatsioonide «Maa ja Vabadus» ning «Must Ümberjaotus» tegevusest. Läänes veedetud aastad tegid Plehhanovist täiesti lääneliku, väga ratsionaalse, küllaltki kultuurse, ent mitte kõrgkultuuri-inimese, pigem revolutsiooniteoreetiku kui -praktiku. Ta oli võimeline juhtima teoreetilist marksistlikku koolkonda, kuid mitte revolutsiooni, nagu selle käigus ka selgus. Ent mitu põlvkonda vene marksiste kasvas üles Plehhanovi brošüüride varal, nende hulgas ka Lenin ja vene kommunismi ninamehed. Algselt oli marksism Venemaa pinnal läänemeelsuse äärmuslikuks vormiks. Esimesed vene marksistid võitlesid eelkõige revolutsioonilise intelligentsi vanade suundadega, eriti narodniklusega, ning löid sellele

parandamatuid haavu. Vene marksism lootis Venemaa vabanemist tööstusliku arengu kaudu, mida narodniklus just tahtis vältida. Kapitalistlik tööstus peab kujundama ja välja arendama töölisklassi, kellest siis saabki vabastaja. Sellepärast pooldasid marksistid talurahva proletariseerimist, mida narodnikud püüdsid takistada. Marksistid arvasid, et nemad on lõpuks leidnud revolutsioonilisele vabadusvõitlusele reaalse sotsiaalse aluse. Kujunev proletariaat on ainus reaalne ühiskondlik jõud, millele saab toetuda. Tuleb arendada proletariaadi revolutsioonilist klassiteadvust. Tuleb minna vabrikuisse tööliste juurde, mitte revolutsioonilisele intelligentsile selja pööranud talupoegade manu. Ennast pidasid marksistid realistideks, sest kapitalism Venemaal arenes tol ajal tõepoolest. Esimesed marksistid ei tahtnud toetuda mitte niivõrd revolutsioonilisele intelligentsile ja isiksuse rollile ajaloos, kui objektiivsele ühiskondlikule ja majanduslikule protsessile. Põlgusega ründasid marksistid narodnikute utoopilist sotsialismi. Kui revolutsionäär-narodnik oli oma tüübilt valdavalt emotsionaalne, siis marksistist revolutsionääri juures domineeris intellektuaalsus. Vene marksismi tekketingimuste tõttu rõhutasid marksistid algul eriti Marxi õpetuse deterministlikke ja evolutsioonilisi jooni. Nad võitlesid utopismi ja unistamise vastu ning uhkustasid sellega, et nemad on lõpuks kätte saanud sotsialismi teadusliku tõe, mis tagab neile seaduspärase objektiivse sotsiaalse protsessi tulemusena õiglase võidu. Sotsialismi tuleku eelduseks on majanduslik paratamatus ja paratamatu areng. Esimestele vene marksistidele meeldis väga kõnelda materiaalsete tootmisjõudude arengust kui peamisest lootusest ja toest. Venemaa majanduslik areng ei huvitanud neid sealjuures mitte lihtsalt positiivse eesmärgi ja hüvena, vaid kui tekkiv vahend revolutsiooniliseks võitluseks. Säärane oli revolutsiooniline psühholoogia. Vene revolutsioonilise intelligentsi sihid olid samaks jäänud, kuid ta oli omandanud uue võitlusvahendi, tundis kindlamat pinda jalge all. Marksism oli intellektuaalse

teooriana keerulisem neist teooriaist, millele revolutsiooniline intelligents seni oli toetunud, ning nõudis suuremaid mõttepingutusi. Kuid marksismi käsitati revolutsiooni tööriistana ja eelkõige võitlusvahendina oma jõuetust ilmutanud vanade suundade vastu. Algul paistsid marksistid vanadest sotsialistidest-narodnikutest või, nagu neid hiljem nimetama hakati, sotsialistidest-revolutsionääridest isegi vähem äärmuslikud ja metsikud, nad olid terrori vastu. Kuid see oli petlik välispidistus, mis viis eksitusse isegi sandarmeid. Vene marksismi tekkimine oli vene intelligentsile tõsiseks kriisiks, vapustuseks tema maailma-vaatelistele alustele. Marksismist kasvasid välja mitmed uued voolud. Ning selleks, et orienteeruda edaspidistes vene poliitilistes vooludes, tuleb mõista marksismi olemust ja selle kahetisust.

Marksism on keerulisem nähtus, kui tavaliselt arvatakse. Ei tohi unustada, et Marxi tõi ilmale XIX sajandi saksa idealism, et ta toitus Fichte ja Hegeli ideedest. Täpselt samuti oli idealistlikust filosoofiast üdini läbi imunud vasakpoolse hegeliaanluse peamine esindaja Feuerbach, isegi siis, kui ta end materialistiks tituleeris, ja ta jäigi isesuguseks teoloogiks. Eriti on noore Marxi puhul tunda seda idealistlikku päritolu, mis on jätnud jälje kogu tema materialismikontseptsioonile.²² Loomulikult annab marksism väga suuri võimalusi oma doktriini tõlgendamiseks sotsioloogilise determinismi järjekindla süsteemina. Majandus määrab kogu inimelu, majandusest ei sõltu mitte ainult kogu ühiskonna ülesehitus, vaid ka kogu ideoloogia, vaimne kultuur, religioon, filosoofia, moraal, kunst. Majandus on baas ja ideoloogia — pealisehitus. On olemas vältimatu objektiivne ühiskondlik-majanduslik protsess, mis kõik ära määrab. Tootmise ja vahetuse vormid on võrreldavad elu tekkimisega ning kõik ülejäänud sõltub sellest. See, mis inimeses mõtleb ja loob, on sotsiaalne klass, kuhu ta kuulub, ta mõtleb ja

²² Vt Cornu, *op. cit.*

loob kui aadlik, suurkodanlane, väikekodanlane, proletaarlane. Inimene ei saa vabaneda teda determineerivast majandusest, ta ainult peegeldab seda. Säärane on marksismi üks kül. Majanduse võim inimeste elu üle pole Marxi väljamõeldis ning tema pole selles süüdi, et majandus sel määral ideoloogiat mõjutab. Seda nägi Marx teda ümbritsevas Euroopa kapitalistlikus ühiskonnas. Kuid tema tegi sellest üldistuse ja võttis seda kui universaalset näitajat. Kõik, mis ta avastas oma ajastu kapitalistlikus ühiskonnas, kuulutas ta igasuguse ühiskonna aluseks. Kapitalistlikus ühiskonnas avastas ta palju ning ütles selle kohta palju õiget, kuid tema viga peitub üksiku üleüldiseks muutmises. Marxi majanduslikul determinismil on täiesti eriline olemus. See on teadvuse illusioonide paljastamine. Seda oli teinud juba Feuerbach religioosse teadvusega. Marxi meetod teadvuse illusioonide paljastamisel meenutab suurel määral seda, mida teeb Freud. Niihästi ainult pealisehituseks olev ideoloogia kui ka religioossed uskumused, filosoofilised teooriad, moraalsed hinnangud ja kunstilooming peegeldavad teadvuses illusoorset tegelikkust, ja see on eelkõige majanduslik tegelikkus, s. t inimeste kollektiivne võitlus loodusega elu alalhoidmiseks, nii nagu Freudil on selleks eelkõige seksuaalne tegelikkus. Olemine määrab teadvuse, kuid olemine on eelkõige majanduslik, materiaalne. Vaim on selle majandusliku olemise epifenomeniks. Marksism ei tuleta iga ideoloogiat ja vaimset kultuuri otse majandusest, ta teeb seda klassipsühholoogia vahendusel — marksismi sotsioloogilises determinismis on olemas psühholoogiline lüli. Ehkki klassipsühholoogia ning kõlgi ideede ja uskumuste klassimoonutused on kahtlemata olemas, jääb psühholoogia ise marksismi kõige nõrgemaks küljeks, marksistlik psühholoogia oli ratsionalistlik ja täiesti vananenud.

Et mõista marksismi sotsioloogilise determinismi tähendust ja teadvuse illusioonide marksistlikku kriitikat, tuleb tähelepanu pöörata hoopis teise, majanduslikule materialismile näiliselt vasturääkiva külje olemasolule

marksismis. Marksism pole mitte ainult ajaloolise või majandusliku materialismi õpetus inimese täielikust majanduslikust sõltuvusest, vaid ka lunastusõpetus, doktriin proletariaadi messianistlikust kutsumusest, tulevases täiuslikust ühiskonnast, kus inimene pole enam majanduslikus sõltuvuses, õpetus inimese vägevusest ja tema võidust looduse ning ühiskonna irratsionaalsete jõudude üle. Selles on marksismi hing, mitte majanduslikus determinismis. Kapitalistlikus ühiskonnas on inimene täielikult majanduse poolt determineeritud ja see kuulub minevikku. Inimese sõltuvust majandusest võib tõlgendada kui mineviku pattu. Kuid tulevikus võib teisiti olla, inimene võib orjusest vabaneda. Ja selleks aktiivseks subjektiks, kes vabastab inimese orjusest ning loob talle parema elu, on proletariaat. Temale omistatakse messianism, talle kantakse üle Jumala poolt valitud rahva omadused, tema on uus Iisrael. See on muinasheebrea messianistliku teadvuse sekulariseerimine. On leitud kang, millega saab maailma ümber pöörata. Ning Marxi materialism muutub siinkohal äärmuslikuks idealismiks. Kapitalismis avastab Marx inimese dehumaniseerimise, asjastumise (*Verdinglichung*) protsessi. Sellega on seotud Marxi geniaalne õpetus kaupade fetišismist. Ajaloos, ühiskondlikus elus on kõik inimese aktiivsuse, inimtöö, inimvõitluse produkt.²³ Kuid inimene langeb petliku, illusoorse teadvuse ohvriks, mistõttu tema enda aktiivsuse ja töö tulemused paistavad talle objektiivse esemelise maailmana, millest ta sõltub. Objektiivset esemelist ja majanduslikku tegelikkust pole olemas, see on illusioon, olemas on vaid inimese aktiivsus ning ini-

²³ Marx ütleb oma teesides Feuerbachist: «*Der Hauptmangel alles bisherigen Materialismus ist, dass der Gegenstand, die Wirklichkeit, die Sinnlichkeit nur unter der Form des Objekts oder der Anschauung gefasst wird, nicht aber als sinnlich-menschliche Tätigkeit, Praxis, nicht subjektiv.*» («Kogu senise materialismi peapuuduseks on, et asja, tegelikkust, meelelisust käsitletakse ainult objekti või mõiste kujul, mitte aga inimeste meelelise tegevusena, praktikana, mitte subjektiivsena.» Marx: «Thesen über Feuerbach». See koht on materialismile täiesti vastandlik ning läheneb eksistentsialistlikule filosoofiale.

mestevahelised aktiivsed suhted. Kapital pole esemeline objektiivne reaalsus väljaspool inimest, vaid inimeste ühiskondlikud suhted tootmises. Majanduslik tegelikkus kätkeb endas alati elavaid inimesi ning nende sotsiaalseid rühmi. Ja inimene võib oma aktiivsusega tolle kapitalimajanduse viirastusliku maailma hajutada. Kutsutud selleks on tolle illusiooni, inimtöö tulemuste fetiseerimise ja esemestamise ohvriks langenud proletariaat. Proletariaat peab võitlema inimese asjastamise ja majanduse dehumaniseerimise vastu, peab ilmutama inimliku aktiivsuse kõikvõimsust. See on hoopis uus marksismi külg ja tugev oli see varasel Marxil.²⁴ Usu inimese kui subjekti aktiivsusse sai ta saksa idealismilt. See on usk vaimusse, mis pole seostatav materialismiga. Marksismis on sugemeid ehtsast eksistentsialistlikust filosoofiast, mis lõi esile objektiviseerimise illusoorisuse ja petlikkuse, inimese aktiivsuse üleoleku objektiveeritud asjademaailmast. Ainult see marksismi külg võis sisendada entusiasmi ja esile kutsuda revolutsioonilist energiat. Majanduslik determinism alandab inimest, ülendada saab teda vaid usk inimese aktiivsusse, mis võib teoks teha ühiskonna imelise ümbersünni.

Sellega on seotud ka revolutsiooniline, dünaamiline arusaam dialektikast. Peab mainima, et dialektiline materialism on mõttetu sõnaühend. Materia dialektikat ei saa olla olemas, dialektika eeldab logost, tähendust, võimalik on vaid mõtte ja vaimu dialektika. Kuid Marx kandis mõtte ja vaimu omadused üle materiaale. Materiaalsele protsessile omistatakse mõte, mõistus, vabadus, loomeaktiivsus ning seetõttu saab mõte võidutseda materiaalses protsessis ning allutada kogu elu sotsiaalsele mõistusele. Dialektika muundub inimtahte, inimliku aktiivsuse eksaltatsiooniks. Kõike ei määra enam materiaalsete tootmis-

²⁴ Seda marksismi külge rõhutab ja arendab kõige targem kommunistlik autor Lukács oma raamatus «Geschichte und Klassenbewusstsein: Studien über marxistische Dialektik».

jõudude objektiivne areng ega majandus, vaid revolutsiooniline klassivõitlus, mis tähendab inimese aktiivsust. Inimene võib jagu saada majanduse võimust oma elu üle. Marxi ja Engelsi sõnutsi seisab ees hüpe paratamatuse riigist vabaduse riiki. Ajalugu jaguneb järsult kaheks — majanduse poolt determineeritud minevikuks, kus inimene oli ori, ning proletariaadi võiduga algavaks tulevikuks, kus kõike tervikuna määratleb inimese enda, sotsiaalse inimese aktiivsus, kus saab olema vabaduse riik. Üleminekut paratamatusest vabadusele mõistetakse Hegeli vaimus. Kuid marksismi revolutsiooniline dialektika ei ole ideede eneseavamise ja enesearendamise loogiline paratamatus, vaid revolutsioonilise inimese aktiivsus, keda minevik ei kohusta.

Vabadus on tunnetatud paratamatus, kuid see paratamatuse tunnetamine on võimeline imesid tegema, elu täielikult ümber muutma ning uut ja enneolematu looma. Üleminek vabaduse riiki on võit pärispatu üle, milleks Marx pidas inimese ekspluateerimist inimese poolt. Marxi kogu moraalne paatos on seotud tolle ekspluateerimise kui inimühiskonna aluse, kui töö ekspluateerimise avastamisega. Marx ajas ilmselt segi majandusliku kategooria eetiliselega. Õpetust lisaväärtusest, mis avalikustabki tööliste ekspluateerimise kapitalistide poolt, pidas Marx majanduslikuks õpetuseks. Tegelikult on see eelkõige eetiline doktriin. Ekspluateerimine pole mitte majanduslik, vaid ennekõike kõlbelist laadi fenomen, inimese kõlbeliselt halb suhtumine inimesse. Ühiskondliku elu hindamisel on Marxi teadusliku amoraalsuse (ta ei suutnud taluda sotsialismi eetilist põhjendamist) ning marksistide äärmusliku moralismi vahel silmatorkav vastuolu. Kogu õpetus klassivõitlusest on aksioloogilise iseloomuga. «Kodanlane» ja «proletaarlane» erinevad teineteisest nagu hea kurjast, õiglane ebaõiglasest, hukkamõistetav heakskiidetavast. Marksismi süsteemis on materialistlikud, teaduslik-deterministlikud ja amoralistlikud elemendid loogiliselt vastuoluliselt ühendatud idealistlike, moralistlike ning

usulis-müütiliste elementidega. Marx lõi proletariaadist tõelise müüdi. Proletariaadi missioon on usu objekt. Marksism pole mitte ainult teadus ja poliitika, vaid ka usk ja religioon. Ning sellel põhineb tema jõud.

2.

Venelased võtsid marksismi omaks algul tema teaduslik-objektiivsest küljest. Kõige enam üllatas neid Marxi õpetuses see, et sotsialism on objektiivse majandusliku arengu paratamatu tulemus, et ta on determineeritud materiaalsete tootlike jõudude arengu enda poolt. See andis neile lootust. Vene sotsialistid tundsid taas pinda jalge all ning eemaldusid kuristikust, mille kohal olid rippunud. Nad ei olnud enam utoopilised ja unistavad, vaid «teaduslikud» sotsialistid. Teaduslik sotsialism sai usu objektiks. Kuid teadusliku sotsialismi poolt antud kindel lootus ihaldatud eesmärgi saavutamiseks on seotud tööstuse arengu ning vabrikutööliste klassi kujunemisega. Vaid agraarseteks ja talupoeglikeks jääv maa selleks lootusi ei anna. Sellepärast pidid esimesed vene marksistid kõigepealt kummutama narodnikute maailmavaate, pidid tõestama, et Venemaal areneb ja peabki arenema kapitalism. Võitlust tolle teesi eest, et kapitalistlik tööstus Venemaal areneb ja tööliste hulk järelikult kasvab, peeti revolutsiooniliseks võitluseks. Sotsialistid-narodnikud said marksistide silmis peaaegu reaktionäärideks.

Kuid marksismi vastuvõtt oli erinev. Ühtede jaoks tähendas kapitalistliku tööstuse areng Venemaal lootust sotsialismi võidule. Töölisklass on tekkimas. Kogu oma jõud tuleb anda selle klassi teadvuse arendamiseks. Plehanov ütles: «Kapitalismi poolt on kogu meie ühiskondliku elu dünaamika.» Seda öeldes ei mõelnud ta tööstuse, vaid tööliste peale. Teisi, peamiselt legaalseid marksiste rahuldab üksnes kapitalistliku tööstuse areng ning marksismi klassivõitluslik ja revolutsiooniline külg nihkus tagaplaanile. Nende hulka kuulus eelkõige kodanliku marksismi

esindaja P. Struve. Need vene marksistid-sotsiaaldemokraadid, keda hiljem hakati nimetama menševikeks, pidasid väga oluliseks teesi, et sotsialistlik revolutsioon on võimalik ainult arenenud kapitalistliku tööstusega maal. Sellepärast saab sotsialistlik revolutsioon Venemaal võimalikuks siis, kui ta pole enam valdavalt talupoeglik ja põllumajanduslik maa. Seda tüüpi marksistid pidasid alati tähtsaks marksismi teaduslik-objektiivset ja deterministlikku külge, säilitades ka tema subjektiivse, revolutsioonilis-klassilise külje. Esimeste marksistide pidevad jutud kapitalistliku arengu paratamatusest Venemaal ning nende valmisolek seda arengut tervitada ajendasid hiljem reaktsoonileeri üle läinud vana rahvatahtelast L. Tihhomirovit süüdistama marksiste kui esmase akumulatsiooni tulevasi rüütleid.

Marksistide arvates olid narodnikud reaktSIONÄÄRID ja iganenud majandusvormide pooldajad, narodnikute arvates marksistid jälle kapitalismi poolehoidjad, kelle kutsuseks on kapitalismi arengu teenimine. Ja tõepoolest pidigi industrialiseerimata ja nõrgalt arenenud proletariaadiga maal sündinud vene marksism rebenema moraalsest vastuolust, mis vaevas paljude vene sotsialistide südame-tunnistust. Kuidas saab soovida ja tervitada kapitalismi arengut ning samas pidada kapitalismi halvaks ja ebaõiglaseks nähtuseks, mille vastu iga sotsialist peab võitlema? See raske dialektiline küsimus saab moraalse konflikti tekitajaks. Kapitalistliku tööstuse areng Venemaal eeldas talurahva proletariseerimist, ilmajätmist talle kuuluvaist tootmisvahendeist, see tähendas rahva enamiku viimist viletsusse. Kapitalism tähendas tööliste ekspluateerimist ning järelikult tuleks siis ka kapitalistlike ekspluateerimisvormide tekkimist tervitada. Klassikaline marksism ise sisaldas kapitalismi ja kodanluse kahetist hinnangut. Et Marxi seisukoht oli evolutsiooniline ning ta tunnistas erinevaid ajalooetappe, mida saab erinevalt hinnata, siis hindas ta kõrgelt ka kodanluse missiooni minevikus ning kapitalismi osa inimkonna materiaalse

võimsuse arengus. Kogu marksistlik kontseptsioon on tugevas sõltuvuses kapitalismist ning kapitalistlikku töös-
tussegi sobitab ta proletariaadi messianismi idee, millel
pole teadusega midagi ühist. Marksism usub, et vabrik
ja ainult vabrik loob uue inimese. Sama küsimus esita-
takse marksismile teisel kujul: kas marksistlik ideoloogia
on samasugune majandusliku tegelikkuse peegeldus nagu
kõik teised ideoloogiad või pretendeerib ta ajaloolistest
majandusvormidest ja majanduslikest huvidest sõltumatu
absoluutse tõe avastamisele? Väga oluline on marksist-
likule filosoofiale küsimus, kas see filosoofia on pragma-
tism või absoluutne realism. Nagu näeme, peetakse nõu-
kogude filosoofias selles küsimuses debatte. Kuid esime-
sed vene marksistid seisid nii moraalse kui tunnetusliku
küsimuse ees ning see tekitas nii moraalse kui loogilise
konflikti. Me näeme, et selle moraalse konflikti lahenda-
vad alles Lenin ja bolševikud. Just marksist Lenin väidab,
et Venemaal võib sotsialismi teoks teha kapitalismi aren-
gut ignoreerides ning enne arvuka töölisklassi tekkimist.
Plehhanov astus aga välja isevalitsuslikku monarhiat
kukutava revolutsiooni ja sotsiaalse revolutsiooni ühita-
mise vastu, ta oli revolutsioonilis-sotsialistliku võimuhaa-
ramise vastu, s. t oli kommunistliku revolutsiooni vastu
sellisel kujul, nagu too toimus. Sotsiaalse revolutsiooniga
tuleb oodata. Töölise vabanemine peab olema tööliste
enda, mitte revolutsiooniliste ringide asi. See nõuab töö-
liste arvu suurenemist, nende teadlikkuse kasvu, eeldab
arenenumat tööstust. Plehhanov oli algusest peale baku-
ninluse vaenlane, nähes selles segu Fourier'st ja Stenka
Razinist. Ta on mässude ja vandenõude, jakobiinluse ning
komiteede-usu vastane. Diktatuur ei saa midagi teha, kui
töölisklass pole revolutsiooniks ette valmistatud. Plehha-
nov toonitab külakogukonna reaktsioonilist, majanduse
arengut segavat iseloomu. Toetuda tuleb objektiivsele
ühiskondlikule protsessile. Plehhanov ei toetanud bolše-
vistlikku revolutsiooni, sest ta oli alati olnud võimuhaa-
ramise vastu, milleks ei jõud ega teadvus pole veel ette

valmistatud. Eelkõige on tarvis teadvuse revolutsioneerimist, mitte stiihilist liikumist, ning töölisklassi enda, mitte parteiliselt organiseeritud vähemuse teadvuse revolutsioneerimist.

Kuid marksismi printsiipide sellise kohandamise puhul Venemaale tulnuks sotsiaalse revolutsioonini liiga kaua elada. Küsimus oli kohese sotsialistliku tegevuse võimaluses Venemaal. Intellektuaalne teooria võinuks revolutsioonilise tahte lõplikult maha suruda. Ning kõige revolutsioonilisemalt meelestatud vene marksistid olid sunnitud marksismi teisiti tõlgendama, looma Vene revolutsiooni jaoks uue teooria ning teistsuguse taktika. Selles vene marksistide tiivas oli revolutsiooniline tahe ülekaalus, võrreldes intellektuaalsete teooriate ja marksismi raamatulik-kabinetliku tõlgendamisega. Toimus revolutsioonilise marksismi traditsioonide märkamatu ühinemine vene vana revolutsioonilisusega, Tšernõševski, Bakunini, Netsajevi, Tkatšoviga — selle revolutsioonilise traditsiooniga, mis ei tahtnud lubada kapitalistlikku staadiumi Venemaa arengus. Seekord ei ühendatud Stenka Raziniga mitte Fourier'd, vaid Marxi. Marksistid-bolševikud osutasid vene traditsioonide küljes kinni olevat palju enam kui marksistid-menševikud. Marksismi evolutsioonilise, deterministliku tõlgendamise pinnalt poleks saadud õigustada proletaarset, sotsialistlikku revolutsiooni majanduslikult mahajäänud, talupoeglikul, nõrgalt arenenud töölisklassiga maal. Marksismi niimoodi mõistes tuli arvestada alguses kodanliku revolutsiooniga, kapitalismi arenguga ja alles hiljem teha sotsialistlikku revolutsiooni. Revolutsioonilise tahte eksalteerumist see eriti ei soodustanud.

Marksistlike ideede ülekandmisel Venemaale tekkis vene sotsiaaldemokraatide seas muu hulgas «ökonoomistide» suund, mis pani poliitilise revolutsiooni liberaalse ja radikaalse kodanluse õlgadele, tööliste hulgas aga pidas vajalikuks organiseerida puhtmajanduslikku, kutsealast liikumist. Need olid parempoolsed sotsiaaldemokraadid, kes kutsusid liikumise revolutsioonilisemas tiivas esile

reaktsiooni. Ikka enam ja enam jagunesid vene marksistid üha revolutsioonilisemaks ortodoksseks ning üha reformatorlikumaks kriitiliseks tiivaks. «Ortodoksse» ja «kriitilise» marksismi vahe oli väga tinglik ning suhteline, sest «kriitikud» olid mõnes mõttes marksismi teaduslikule, deterministlikule küljele ustavamad «ortodoksidest», kes marksismist tegid Venemaa jaoks ülioriginaalseid järeldusi, millega Marx ja Engels vaevalt oleksid nõus olnud. Kõige targem kommunistlik autor, saksa keeles kirjutav ungarlane Lukács, kes ilmutab suurt täpsust mõtlemises, on revolutsioonilisust määratlenud omapäraselt ja minu arvates õigesti.²⁵ Revolutsioonilisust ei määra üldse mitte sihtide radikaalsus ega ka võitluses kasutatavate vahendite iseloom. Revolutsioonilisus on totaalsus ja terviklikkus iga elunähtuse suhtes. Revolutsionäär on see, kes iga oma toiminguga ühendab tervikuga, kogu ühiskonnaga, kes allutab iga teo keskele ja terviklikule ideele. Revolutsionääri jaoks pole olemas lahutatud sfääre, ta ei salli killustatust, mõtlemise autonoomiat tegevuse suhtes ega tegevuse autonoomiat mõtlemise suhtes. Revolutsionääri maailmavaade on integraalne, teooria ja praktika on seal orgaanilises ühenduses. Põhiliseks revolutsioonilise ellusuhtumise tunnuseks on totalitaarsus kõiges. Kriitilistel marksistidel võisid olla samad lõppideaalid, mis end ortodoksideks pidavatel revolutsioonilistel marksistidel, ent esimesed tunnustasid eraldi olevate autonoomsete sfääride olemasolu ega sanktsioneerinud totaalsust. Näiteks oli võimalik ühiskondlikus sfääris olla marksist, olemata materialist, olla koguni idealist. Võis marksistliku maailmavaate üht või teist külge kritiseerida. Marksism lakkas olemast terviklik ja totalitaarne doktriin, muutudes sotsiaalse tunnetuse ning võitluse meetodiks. See on vastuolus revolutsioonilise tüübi totalitaarsusega. Ka minevikus olid vene revolutsionäärid alati totaalsed. Revolutsioon oli neile religioon ja filosoofia, mitte ainult ühiskondliku ja

²⁵ Vt Lukács, *op. cit.*

poliitilise eluga seotud võitlus. Ning tekkima pidi selle revolutsioonilise tüübiga ning tema totalitaarsete instinktidega vastavuses olev vene marksism. Sellisteks vene marksistideks on Lenin ja bolševikud. Bolševism määratleski end kui ainsat ortodoksaalset, s. t totalitaarset ja integraalset marksismi, mis ei luba lõhkuda terviklikku marksistlikku maailmavaadet ning sellest ainult üksikuid osi omaks võtta.

See tegelikult venelikuks transformeerunud «ortodoksaalne» marksism ei omandanud Marxi õpetusest mitte selle deterministlikku, evolutsioonilist, teaduslikku külge, vaid eelkõige selle religioosse, müüteloova, messianistliku külje, mis lubas revolutsioonilise tahte eksaltatsiooni ning nihutas esiplaanile organiseeritud vähemuse poolt juhitava ja oma teadvustatud ideedest vaimustatud proletariaadi revolutsioonilise võitluse. See ortodoksaalne ja totalitaarne marksism on alati nõudnud materialistliku religiooni tunnistamist, kuid temas on olnud tugevad ka idealistlikud jooned. Ta on näidanud, kui suur on idee võim inimeste elu üle, kui idee on totaalne ja vastab masside instinktidetele. Marksistlikus bolševismis polnud proletariaat enam empiiriline reaalsus, olles sellisena tühine, proletariaat oli eelkõige proletaarne idee ning sellise idee kandjaks võib olla ka tähtsusetu vähemus. Kui see tähtsusetu vähemus on titaanlikust proletaarsest ideest täielikult haaratud, kui tema revolutsiooniline tahe on eksalteeritud, kui ta on hästi organiseeritud ja distsiplineeritud, siis võib ta imesid korda saata ning sotsiaalsete seaduspärasuste determinismi ületada. Ja Lenin tõestas praktikas, et see on võimalik. Ta tegi revolutsiooni Marxi nimel, kuid mitte Marxi põhjal. Vene kommunistlik revolutsioon toimus totalitaarse marksismi kui proletariaadi religiooni nimel, ent vastupidiselt kõigele sellele, mida Marx oli inimühiskondade arengu kohta öelnud. Revolutsioon, millega Venemaa jättis vahele esimestele vene marksistidele nii vältimatuna näiva kapitalistliku arengustaadiumi, ei õnnestunud mitte revolutsioonilistel narodnikutel, vaid just ortodokssetel ja

totalitaarsestel marksistidel. Ning see osutus vene traditsioonidega ja rahva instinktidega kooskõlas olevaks. Selleks ajaks olid revolutsioonilise narodnikluse illusioonid läbitud, müüt rahvast kui talupoegkonnast kadunud. Rahvas ei võtnud revolutsioonilist intelligentsi omaks. Oli vaja uut revolutsioonilist müüti. Ning müüt rahvast asendati müüdiga proletariaadist. Marksism lagundas rahva kui orgaanilise terviku, jagas ta vastandlike huvidega klassideks. Ent proletariaadimüüdina taastus müüt vene rahvast uuel kujul. Vene rahvas oleks nagu samastatud proletariaadiga, vene messianism proletaarse messianismiga. Kerkis tööliste ja talupoegade nõukogude Vene. Rahvas talupoegkonnana ühines selles rahva kui proletariaadiga risti vastupidiselt kõigele, mida talupoegi reaktiooniliseks väikekodanlikuks klassiks pidav Marx oli öelnud. Ortodokssed totalitaarsed marksistid keelasid ära kõnelemise proletariaadi ja talupoegade vastandlikest huvidest. Sellega kukkus sisse klassikalisele marksismile truu olla tahtev Trotski. Talupojad kuulutati revolutsiooniliseks klassiks, ehkki nõukogude valitsusel tuleb nendega pidevalt ja vahel väga julmalt võidelda. Lenin naasis uuesti vene revolutsioonilise mõtte vanade traditsioonide juurde. Ta kuulutas Venemaa tööstusliku mahajäämuse ning kapitalismi embrüonaalse iseloomu sotsiaalse revolutsiooni suurteks eelisteks. Ei tule teha tegemist tugeva ja organiseeritud kodanlusega. Siinkohal on Lenin sunnitud kordama seda, mida ütles Tkatšov, ja sugugi mitte seda, mida ütles Engels. Bolševism on palju traditsioonilisem kui arvatakse, ta on kooskõlas Venemaa ajalooprotsessi omapäraga. Marksism on bolševismis venestunud ja orientaliseerunud.

3.

Vene intelligentsile oli marksism katastroof ja oma nõrkuse tunnetamine. Marksism muutis nii nende maailmanägemist kui ka hingelist struktuuri. Vene sotsialism

muutus vähem emotsionaalseks ja sentimentaalseks, intellektuaalselt enam põhjendatuks ning kalgimaks. Esimesed vene marksistid olid Lääne inimesed ja eurooplased rohkem, kui narodnikud olid olnud. Neis tärkas tahe olla võimas, saada tugevaks, tekkis jõuideoloogia. Kaastundemotiiv nõrgeneb, see ei ole enam revolutsioonilise võitluse tüübi määraja. Suhtumist rahvasse kui proletariaati ei määra enam niivõrd kaastunne tema rõhutud ja õnnetu seisundi pärast, kui usk sellesse, et proletariaat peab võitma, et ta on tulevikujõud ja inimkonna vabastaja. Kuid kõigile hingelistele muutustele vaatamata jäi intelligentsi põhiline aluspinnas ikka samaks — selleks olid sotsiaalse tõe ja õigluse riigi otsingud, ohvrivalmidus, askeetlik suhtumine kultuuri ning terviklik ja totalitaarne ellusuhtumine, mille determinandiks oli intelligentside peamine siht — sotsialismi teostamine.

Algselt oli vene marksism erinevaist elementidest koosnev eklektiline nähtus. See tuli ilmsiks tema edaspidises arengus. Kui üks osa vene marksiste hindas üle kõige oma revolutsioonilise maailmavaate terviklikkust ja totalitaarsust, kaitses oma ortodokssust ning paistis silma äärmusliku sallimatusega, kui marksism ja sotsialism olid neile religiooni eest, siis teisel osal marksistidest diferentseerusid erinevad kultuurialad, katkes revolutsiooniline terviklikkus, ning vallandus allasurutud vaimne ja loominguuline elu. Sõltumatult moraalse elu sotsiaalsest utilitarismist leidsid tunnustust vaimu, s. t religiooni, kunsti ja filosoofia õigused, mida eitasid vene nihilism, revolutsiooniline narodniklus, anarhism ning revolutsiooniline marksism. Et marksismis ja sotsialismis ei nähtud enam religiooni, kõigile elu poolt seatud küsimustele vastust andvat terviklikku maailmavaadet, siis tekkis vaba ruum usuliste otsingute ning vaimse loomingu jaoks. Kui kummaline see esimesel pilgul ka näib, kuid just marksismist — küll pigem kriitilisest kui ortodokssest — sai meil alguse idealistlik ning hiljem usuline mõttevool. Sellesse

kuulusid praegune preester ja dogmaatilise teoloogia professor S. Bulgakov koos nende ridade autoriga.²⁶

Ainult siinpoolsesse, maisesse ellu suunatud maailmavaadet tabas kriis ning avanes teistsugune, sealpoolne, vaimne maailm. Lõppes materialismi ja positivismi ainuvalitsus vene intelligentsis. Sellise religioosse ja metafüüsilise pöörde võimaluse pärast käis äge võitlus. Idealistlik mõttevool võeti hirmsa vaenulikkusega vastu nii marksistide kui ka vanade narodnikute ja radikaalide poolt. Selles pöördes nähti vabadusvõitluse reetmist. Marksistide hulgas kujunes sellest esialgu ortodoksse, s. t totalitaarse suuna võitlus marksismi mõningate külgede kritiseerimist ja mittematerialistliku filosoofiaga ühendamist lubava kriitilise suunaga. Edaspidi katkestas uus liikumine sidemed marksismi erinevate vormidega ning muutus võitluseks vaimsete väärtuste iseseisvuse eest tunnetuses, kunstis, moraali- ja usuelus. Sotsialismi püüti ideoloogiliselt ja eetilisel põhjendada. See tähendas ülesaamist vene nihilismist, utopismist, materialismist ja positivismist. Lõpuks viis see terviklikkuse ja totalitaarsuse otsimisele mitte revolutsioonis, vaid religioonis. XX sajandi algul toimus Venemaa filosoofias, kunsti- ja usuelus tõeline kultuurirenessanss. Siis pöördutigi tagasi suure vene kirjanduse ning usulis-filosoofilise mõtlemise juurde. Tšernõševskilt ja Plehhanovilt mindi Dostojevski, L. Tolstoi, V. Solovjovi juurde. Kuid see idealistlik kultuurivool hakkas kaotama sidet revolutsioonilise ühiskondliku liikumisega, jäi üha enam ilma sotsiaalsest baasist. Oli tekkinud kultuurielit, kes vene rahvale ja ühiskonnale mõju ei avaldanud. See oli uus lõhestumine, ja nende poolest on vene intelligentsi ajalugu nii rikas. Selles oli idealistliku liikumise nõrkus. Ning see ei jätnud avaldamata saa-

²⁶ Minu esimene, aastal 1900 ilmunud raamat «Subjektivism ja individualism ühiskonnafilosoofias» oli katse sünteesida marksismi Kanti ja Fichte idealistliku filosoofiaga.

tuslikku mõju Vene revolutsiooni ideoloogiale ja vaimuvõitluslikule küljele.

Sajandi algul toimus vene ülemises kultuurikihis vaimse kultuuri tõeline taassünd, tekkis originaalse usu- lise filosoofiaga koolkond vene mõtteteaduses, pärast aasta- kümneid kestnud esteetilise maitse langust puhkes õitsele vene luule, virgus terane esteetiline teadvus, tärkas taas huvi vaimset laadi küsimuste vastu, nii nagu meil oli olnud XIX sajandi algul. Võib-olla esimest korda tõusid Venemaal esile dekadentsi piiril oleva rafineeritud kultuu- riga inimesed. See oli sümbolismi, metafüüsika, müstika aeg. Vene kultuursesse kihti kuulujad olid igas suhtes Euroopa kultuuri tasemel. Tol ajal oli tohutu tähtsus Nietzsche, kelle mõju kohtus Dostojevski mõjuga. Saksa filosoofiast tunti taas suurimat huvi Schellingi ja F. Baa- deri taoliste mõtlejate vastu. Läbi võeti Ibsen ning prant- suse sümbolistid. Kuid vene sümbolism ei piirdunud vaid esteetilis-kunstilisega, peagi mindi üle usulis-müstilisse sfääri. Uuesti avastati ja tähtsustati pooleldi unustatud või alles vähe tuntud ja väärsti hinnatud vene mõtlejad — Homjakov, V. Solovjov, K. Leontjev, N. Fjodorov, V. Roza- nov. Ent samas kadus huvi kogu vene mõtlemise valgus- tusliku, nihilistliku, narodnikliku vööndi vastu. See oli aeg, mil igal kolmapäeval toimusid ülipeened vestlused esteetistel ja müstilistel teemadel Vjatšeslav Ivanovi tornis — nii kutsuti kõige rafineerituma vene luuletaja- sümbolisti kuuenda korruse korterit Tauria palee vastas. Samal ajal möllas all 1905. aasta esimene revolutsioon. Vene kultuuri ülemiste ja alumiste korruste vahel polnud peaaegu mitte midagi ühist, oli täielik lõhe. Elati just nagu eri planeetidel. Üldiselt võib liikumist iseloomustada omapärase vene romantismina, kuid tema usulise suunit- lusega tiivas tähendas see üleminekut religioossele rea- lismile. Midagi ühiskondlikult reaktsioonilist sajandi alguse kultuurirenessansis polnud, kindlasti paljud selle tegelased isegi sümptatiseerisid revolutsioonile ja sotsia- lismile. Kuid huvi sotsiaalsete küsimuste vastu nõrgenes

ning vaimse kultuuriga tegelejail polnud toimuvalle sotsiaal-revolutsioonilisele käärlemisele mingit mõju, nad elasid ühiskonnast eraldunult, kinnise eliidina.

Samal ajal käisid tormilised vaidlused bolševike ja menševike vahel ning kasvas bolševike parteiline organisatsioon. Sotsiaaldemokraatide menševistliku fraktsiooni liider Plehhanov oli õpetatud marksismiteoreetik, aga mitte revolutsioonijuht. Tõeliseks revolutsioonijuhiks oli vene ja ülemaailmse kommunistliku liikumise rajaja Lenin. Vene sotsiaaldemokraatide lõhenemine bolševikeks ja menševikeks algas 1903. aastal Londonis toimunud parteikongressil. Bolševikud said sellel kongressil arvulise «enamuse», menševikud jäid «vähemusse»*. Väga huvitav on sõna «enamlus» saatus. Algselt on see sõna täiesti ilmetu ja tähendab enamuse pooldajaid. Kuid hiljem saab sõna sümboolse tähenduse. Sõnaga «enamlus» assotsieerus jõu mõiste, «vähemlusega» aga suhteline nõrkus. 1917. aasta revolutsioonilises stiihias võlus rahvahulki «enamlus» jõuna, mis annab rohkem, kuna «vähemlus» tundus nõrgana, vähem andvana. Tagasihoidlik ja vähese semantilisusega sõna «enamlus» omandas lipukirja ja loosungi tähenduse, sõna ise hakkas kõlama jõuliselt ning ilmekalt. Kuid vene kultuuri lõhestatusele on iseloomulik, et need ideed, mis valitsesid vene kõrgemas kultuurikihis, ei innustanud üldse ei bolševikke, menševikke ega teisi revolutsioonilisi sotsiaalse liikumise tegelasi, vene filosoofia oli neile võõras, vaimuprobleemid neid ei huvitanud, nad jäid materialistideks või positivistideks. Mitte ainult keskmiste revolutsionääride, vaid ka nende juhtide kultuuritase oli madal, mõtlemine lihtsustatud. Neile jäi võõraks see vaimupuhang, mis sajandivahetusel kandus üle Euroopa ja Venemaa. Võõraks jäid neile nii Dostojevski, L. Tolstoi, V. Solovjovi, Nietzsche kui ka saksa idealismi, sümbolismi, üldse kristluse teemad. Kõrgema vaimse kultuuri

* Traditsiooniline tõlge eesti keelde ongi «enamlus» ja «vähemlus». *Tlk.*

kandjad koondusid «Vabastusliitu» — 1903—04 tekkinud ja isevalitsuse vastu poliitiliste vabaduste eest võitlevasse laia liberaal-radikaalsesse blokki. Selles blokis püüdsid vasakpoolse intelligentsi laiad ringkonnad liituda maaning linnaomavalitsuste liberaalsete tegelastega, osa võtsid ka mõõdukamad sotsiaaldemokraadid. Kuid «Vabastusliit», kuhu kuulusid märkimisväärsed intellektuaalsed jõud, ei suutnud revolutsioonilist liikumist oma võimusesse saada, sest Venemaal võis edu saavutada vaid sotsialismi ja mitte liberalismi sümboolikat kasutav ning ilmtingimata totalitaarsest maailmavaatest innustatud liikumine. 1905. aasta revolutsiooni ideede algelikus ja rägus, milles võis ära tunda vene nihilismi pärandi, tõukasid kultuurirenessansi tegelased revolutsioonilisusest eemale ja kutsusid neis esile vaimse reaktsiooni. Sellal toimus vene intelligentsi maailmavaateliste väärtuste ümberhindamine. Väljenduse leidis see omal ajal kõmu tekitanud kogumikus «Vehhi», kus teravalt kritiseeriti revolutsioonilise intelligentsi materialismi, positivismi, utilitarismi, tema ükskõiksust vaimse elu väärtuste suhtes. Võideldi vaimu eest, kuid sel võitlusel polnud laiemat sotsiaalset mõju. Vene intelligentsi vanade traditsioonide kohaselt võeti võitlust vaimu eest vastu kui reaktsioonilisust, peaaegu nagu vabaduspüüdluste reetmist. Niisugune oli revolutsioonieelne kultuuriatmosfäär. Revolutsioonilises liikumises endas tuli aga ilmsiks narodnikute traditsioone jätkavate sotsialistide-revolutsionääride ning sotsiaaldemokraatide-menševike nõrkus ja ettevalmistamatus. See oli Vene parlamendi embrüo, veel üsna õigusteta Riigiduuma ning esimese suure liberaalse partei, P. Miljukovi juhitud nõndanimetatud kadettide* partei asutamise aeg. Vene elu pealispinnal hakkas liberalism näiliselt üsna suurt osa etendama ja valitsuski pidi temaga arvestama. Kuid Venemaa ja Vene revolutsiooni saatuse suurim paradoks

* Kadettideks hakati nimetuse esitähete järgi kutsuma Konstitutsioonilis-Demokraatlikku ehk Rahva Vabaduse Parteid. *Tlk.*

on selles, et liberaalsed, õiguse ja sotsiaalse reformismi ideed osutusid Venemaal utoopilisteks. Bolševism aga oli kõige vähem utoopiline ja kõige realistlikum, vastas 1917. aastal kõige rohkem Venemaal kujunenud situatsioonile ning oli kõige ustavam mõningatele põliste vene traditsioonidele — universaalse sotsiaalse tõe maksimalistlikult mõistetud venepärastele otsingutele ning vägivalda abil valitsemise ja võimutsemise venelikele meetoditele.²⁷ Selline olukord oli tingitud kogu Vene ajaloo senisest käigust, kuid ka meie loovate vaimsete jõudude nõrkusest. Kommunism sai Venemaa mõõdapääsmatuks saatuseks, vene rahva saatuse siseteguriks.

VI peatükk

VE NE KOMMUNISM JA REVOLUTSIOON²⁸

1.

Nagu iga suur revolutsioon, on ka Vene revolutsioon oma printsiipidelt universalistlik, tema teostamise sümboolika oli internatsionaalne, kuid ta on ka sügavalt rahvuslik ja natsionaliseerub üha enam ja enam oma tule-

²⁷ Oma 1907. aastal kirjutatud ja mu raamatusse «Intelligentsi vaimne kriis» (Peterburi, 1910) võetud artiklis ennustasin ma kindlalt, et kui Venemaal tuleb tõeline suur revolutsioon, siis saavutavad selles võidu paratamatult bolševikud. (Kirjastuse märkus: kõnealune artikkel on «Vene intelligentsi psühholoogiast».)

²⁸ Kirjandust Vene revolutsiooni kohta on tohutult, kuid suuremal osal sellest pole erilist väärtust. Märkimist vääriavad teosed on: René Füllop-Miller. «Geist und Gesicht des Bolschewismus»; Valdemar Gurian. «Le Bolchevisme»; C. Malaparte. «Le bonhomme Lénine»; Fedor Stepun. «Das Antlitz Russlands und das Gesicht der Revolution» ning minu raamatud ja artiklid «Правда и ложь коммунизма» — ajakiri «Put», nr 30, Pariis, 1931; «Русская религиозная психология и коммунистический атеизм». Paris, 1931; «Генеральная линия советской философии и воинствующий атеизм» — «Put», nr 34, Pariis, 1932.

mustelt. Kommunismi üle otsustamise teeb raskeks just tema kahetine iseloom — venepärane ning rahvusvaheline. Kommunistlik revolutsioon võis toimuda ainult Venemaal. Lääne inimestele peab vene kommunism paistma aasialiku kommunismina. Ja vaevalt oleks selline kommunistlik revolutsioon võimalik Lääne-Euroopa maades, mõistagi saaks seal kõik teisiti olema. Vene kommunistliku revolutsiooni internatsionalismgi on puhtvenelik ja rahvuslik. Ma kaldun arvama, et isegi juutide aktiivne osa vene kommunismis on väga iseloomulik Venemaale ja vene rahvale. Vene messianism sarnaneb juudi messianismiga. Lenin oli tüüpiline vene inimene. Tema karakterses ja ilmekas näos oli midagi venelik-mongollikku. Lenini iseloomus oli tüüpiliselt venelikke ja mitte intelligentsile, vaid vene rahvale omaseid jooni: lihtsus, terviklikkus, jõhkрус, sallimatus ilustamise ja retoorika vastu, praktilisus mõtlemises, moraalsel pinnal kaldumine nihilistlikku künismi. Mõnes mõttes meenutab ta seda vene tüüpi, mis leidis geniaalse väljenduse L. Tolstois, kuigi Leninil puudub Tolstoile omane komplitseeritud siseelu. Lenin on tehtud ühest tükist, ta on monoliitne. Lenini roll demonstreerib suurepäraselt isiksuse osa ajaloolistes sündmustes. Lenin sai revolutsiooni juhiks tõusta ja oma ammuse plaani realiseerida seetõttu, et ta ei olnud tüüpiline vene intelligent. Vene sektantliku intelligendi omadused olid temas ühendatud Vene riiki rajanud ja suurendanud vene inimeste joontega. Tšernõševski, Netšajev, Tkatšov, Zeljabov liitusid temas Moskva suurvürstide, Peeter Suure ja despootlikku tüüpi vene riigimeestega. Selles on tema füsiognoomia originaalsus. Lenin oli revolutsionäär-maksimalist ja riigitegelane. Revolutsiooniidee ja totalitaarse revolutsioonilise maailmavaate äärmuslik maksimalism ühinesid temas võitlusvahendite ning praktilise poliitika paindlikkuse ja oportunistmiga. Ainult sellistele inimestele kuulub edu ja võit. Lihtsus, sirgjoonelisus ja nihilistlik ateism olid temas kõrvuti salalikkuseni ulatava kavalusega. Leninis polnud raasugi revolutsioonilisest boheemlust, mida

ta ei suutnud taluda. Selles on ta vastandiks niisugustele inimestele nagu Trotski või vasakpoolsete menševike liider Martov.

Isiklikus elus armastas Lenin korda ja distsipliini, oli hea perekonnainimene, talle meeldis istuda kodus ja töötada, ta ei sallinud lõputuid kohvikuvaidlusi, millele radikaalne vene intelligents nii aldis oli. Temas ei olnud mitte midagi anarhistlikku ning anarhismi ta ei sallinud, paljastades alatasa selle reaktsioonilist loomust. Ta ei talunud ka revolutsioonilist romantikat ja suurte sõnade tegemist. Olles rahvakomissaride nõukogu esimees ning Nõukogude Venemaa juht, ründas ta pidevalt neid jooni kommunistide juures. Ta materdas kommuniste ninakuse ja valetamise pärast. Ta oli «vasakpoolsuse lastehaiguse» vastu kommunistlikus parteis. Aastal 1918, kui Venemaad ähvardasid kaos ja anarhia, teeb Lenin oma kõnedes üle inimjõu käivaid pingutusi vene rahva ning kommunistide eneste distsiplineerimiseks. Ta kutsub üles kõige elementaarsemaks — tööks, distsipliiniks, vastutuseks, teadmisteks ja õpinguteks, positiivseks ülesehituseks, ei kutsu mitte üksnes purustama, ründab revolutsioonilist sõnadetegemist, toob päevavalgele anarhismikallakuid, ta on nagu tõeline loitsija kuristiku serval. Ning ta pani seisma Venemaa kaootilise lagunemise, peatades selle despootlikul ja türannlikul viisil. Selles sarnanes ta Peetriga.

Lenin propageeris julma poliitikat, kuid ise ta julm ei olnud. Ei armastanud, kui talle kaevati Tšekaa hirmutegude peale, öeldes, et see pole tema asi, et revolutsiooni puhul on see paratamatu. Kuid ta ise poleks tõenäoliselt olnud võimeline Tšekaad juhtima. Eraelus oli Lenin üpris heasüdamlik. Ta armastas loomi, armastas naerda ja nalja teha, hoolitses liigutavalt oma ämma eest ning tegi talle tihti kingitusi. Need jooned ajendasid Malapartet iseloomustama teda kui väikekodanlast, mis pole päris õige.²⁹ Oma noorpõlves kummardas Lenin Plehhanovit, suhtus

²⁹ Vt C. Malaparte andekat raamatut «Le bonhomme Lénine».

temasse peaaegu hardusega ja ootas kirgliku erutusega esimest kohtumist Plehhanoviga.³⁰ Pettumine Plehhanovis, kelle juures ta märkas väiklast enesearmastust, auahnust, üleolevalt põlglikku suhtumist seltsimeestesse, oli Lenini jaoks pettumus inimestes üldse. Kuid esimese tõuke Lenini revolutsioonilise maailma- ja ellusuhtumise kujunemiseks andis tema venna hukkamine, kes oli seotud terrorismi-aktiga. Lenini isa oli kindrali aukraadi ja aadliseisuse välja teeninud provintsiametnik. Pärast Lenini venna hukkamist poliitilise kurjategijana pöördus seltskond tema perekonnast eemale. Ka see süvendas noore Lenini pettumust inimestes. Tal kujunes välja küüniliselt ükskõikne suhtumine inimestesse. Uskumata inimesse, tahtis ta elu siiski nii korraldada, et inimestel oleks kergem elada, et kaoks inimese rõhumine inimese poolt. Filosoofia, kunsti, üldse vaimse kultuuri vallas oli Lenin väga mahajäänud ja elementaarsel tasemel, tema maitsed ja sümpaatiad pärinesid eelmise sajandi 60. ja 70. aastatest. Ühiskondlik revolutsioonilisus oli temas liitunud vaimse reaktsioonilisusega.

Lenin rõhutas kangekaelselt Vene revolutsiooni originaalset, rahvuslikult eripärast iseloomu. Ta ei väsinud rääkimast, et Vene revolutsioon ei tule selline, nagu marksistlikud doktrinäärid ette kujutasid. Selles asjas korrigeeris ta alati marksismi. Ta lõi Vene revolutsiooni teooria ja taktika ning viis need ellu. Menševikke süüdistas ta marksismi pedantlikus järgimises ning tolle printsiipide abstraktses ülekandmises vene pinnale. Lenin polnud marksismiteoreetik nagu Plehhanov, vaid revolutsiooniteoreetik. Kõik tema poolt kirjutatu käsitles vaid revolutsiooni teooriat ja praktikat. Mitte kunagi ei loonud ta programmi, teda huvitas ainult üks teema — vene revolutsionääre oli see kõige vähem huvitanud —: kuidas haarata võim ja kuidas selleks jõude koondada. Sellepärast ta võitiski. Kogu Lenini maailmanägemine oli

³⁰ Vt «Юбилейный сборник Ленина».

kohandatud revolutsioonilise võitluse tehnikale. Juba varakult, ammu enne revolutsiooni, mõtles ta ainsana sellele, mis saab siis, kui võim on kätte võidetud, ja kuidas seda võimu organiseerida. Lenin on imperialist, mitte anarhist. Kogu tema mõtlemine oli imperialistlik ning despootlik. Sellest ka tema maailmanägemise jäikus ja ahtus, keskendumine ainult ühele, tema mõtete kesisus ja askeetlikkus, vabadusele kutsuvate loosungite algelisus. Lenini kultuuritüüp oli madal, palju jäi talle teadmatuks ja arusaamatuks. Igasugusesse rafineeritud mõtlemisse ning vaimuella suhtus ta tõrjuvalt. Ta luges ja õppis palju, kuid teadmiste haare ning vaimne kultuur jäid väheseks. Teadmisi omandas ta kindla sihiga — võitluseks ja tegevuseks. Kaemusvõime tal puudus. Marksismi tundis Lenin hästi, tal oli ka mõningaid teadmisi majandusteadusest. Filosoofilisi teoseid luges ta üksnes võitluslikul eesmärgil, et õiendada arveid ketseritega ning marksismi revideerijatega. Selleks, et paljastada Machi ja Avenariust, kellest olid vaimustatud bolševikud Bogdanov ning Lunatšarski, luges Lenin läbi terve virna filosoofilist kirjandust. Kuid tal puudus filosoofiline kultuur, tal oli seda veel vähem kui Plehhanovil. Kogu elu sõdis ta tervikliku totalitaarse maailmavaate eest, mida oli vaja võitluseks ja mis pidi kontsentreerima revolutsioonilist energiat. Sellest totalitaarsest süsteemist ei lubanud ta eemaldada ühtki osist, nõudes, et kõik võetaks tervikuna omaks. Ja mingis mõttes oli tal õigus. Ta ei eksinud, väites, et Machist, Avenariusest või Nietzschest vaimustumine rikub bolševistliku maailmavaate terviklikkust ja nõrgendab võitlusvõimet. Ta sõdis terviklikkuse ja järjekindluse eest võitluses, mis pole võimalik ilma tervikliku ja dogmaatilise usutunnistusega, ilma ortodoksusega. Võitluses mis tahes stiihilisusega nõudis ta teadlikkust ja organiseeritust. See on tema põhimotiiv. Ning võitluseks — revolutsiooni sihtide saavutamiseks — olid tema arvates lubatud kõik vahendid. Kõik, mis teenib revolutsiooni huve, oli talle hea, kõik, mis neid takistab,

oli halb. Lenini revolutsioonilisuse läte oli moraalne, ta ei suutnud taluda ebaõiglust, rõhumist, ekspuaterimist. Kuid maksimalistlikust revolutsiooniideest täielikult haaratuna kaotas ta lõpuks võime teha vahet hea ja kurja vahel, minetas vahetu suhtumise elavatesse inimestesse, hakkas lubama pettust, valet, vägivalda ja julmust. Lenin ei olnud halb inimene, temas oli mõndagi head. Ta oli omakasupüüdmatu, absoluutselt truu ideele, ei olnud isegi eriti auahne ega võimulembene, mõtles vähe enda peale. Kuid täielik haaratus ainult ühest ideest ahendas kohutavalt tema teadvust, tõi kaasa moraalse degeneratsiooni ja täiesti amoraalsete võitlusvahendite lubatuks pidamise. Lenin oli fatalistlik inimene ja selles peitub tema jõud.

Lenin oli üdini revolutsionäär just seetõttu, et kogu elu propageeris ja kaitses ta terviklikku, totalitaarset maailmanägemist ning ei lubanud selle terviklikkuse vähimatki rikkumist. Siit johtubki meie jaoks esmapilgul arusaamatu kirglikkus ja raevukus, millega ta võitleb väikseimategi kõrvalekaldumiste vastu tollest, mida tema ise pidas marksistlikuks ortodoksuseks. Ta nõuab igalt end marksistiks pidavalt ja sotsiaalset revolutsiooni teenida tahtvalt inimeselt ortodoksseid ning maailmavaate totalitaarsusega kooskõlas olevaid, s. t revolutsioonilisi vaateid tunnetuse, mateeria, dialektika jms suhtes. Kui te ei ole dialektiline materialist, kui te eelistate puhtfilosoofilistes, gnoseoloogilistes küsimustes Machi vaateid, siis olete totalitaarse ja tervikliku revolutsioonilisuse reetur ning teid tuleb välja visata. Kui Lunatšarski püüdis täielikult ateismist lähtudes hakata jumalaotsinguist ja jumalaehitamisest rääkima, siis tungis Lenin bolševike fraktsiooni kuuluvale Lunatšarskile raevukalt kallale. Sellest, et Lunatšarski oli terviklikku marksistlikku maailmavaadet komplitseerinud, et ta ei olnud dialektiline materialist, oli küllalt tema ekskommunitseerimiseks. Mis sellest, et menševikel on seesama lõppideaal, mis Leninil, et nad on samuti töölisklassile andunud — neil pole terviklikkust, nad pole oma suhtumises revolutsiooni totalitaar-

sed. Nad tegid asja keeruliseks juttudega sellest, et Venemaa vajab kõigepealt kodanlikku revolutsiooni, et sotsialism on saavutatav alles pärast kapitalismiperioodi, et tuleb oodata töölisklassi teadvuse arengut, et talupojad on reaktsiooniline klass jmt. Samuti ei pööranud menševikud erilist tähelepanu terviklikule maailmavaatele, kohustuslikule dialektilise materialismi usutunnistusele, mõned neist olid tavalised positivistid ja, mis eriti kohutav, neokantiaanid, s. t «kodanliku» filosoofia pooldajad. Kõik see nõrgendas revolutsioonilist tahtet. Lenini jaoks on marksism eelkõige õpetus proletariaadi diktatuurist. Menševikud aga pidasid põllumajanduslikul ja talupoeglikul maal proletariaadi diktatuuri võimatuks. Menševikud tahtsid olla demokraadid, toetuda enamussele. Lenin pole demokraat, tema printsipiiks pole enamus, vaid valitud vähemus. Sellepärast on talle sageli ette heidetud blankismi. Ta planeeris revolutsiooni ja revolutsioonilist võimuhaaramist, eirates täielikult tohutute töölishulkade teadvuse arengut ja objektiivseid majanduslikke protsesse. Kogu Lenini maailmavaatest tulenes diktatuur, ühtlasi kujundas ta ise oma maailmavaadet diktatuurist lähtudes. Ta kinnistas diktatuuri koguni filosoofias, nõudes dialektilise materialismi diktaati mõtlemise üle.

Eesmärgiks, mida Lenin erakordse järjekindlusega taotles, oli terviklikule revolutsioonilis-marksistlikule maailmavaatele toetuva, hästiorganiseeritud ja raudse distsipliiniga vähemust esindava tugeva partei loomine. Parteil peab olema doktriin, kus mitte midagi ei tohi muuta, ja ta peab valmistuma ette diktatuuriks terve elu üle. Äärmuseni tsentraliseeritud parteiorganisatsioon ise oli juba diktatuur väiksemas mõõtmes. Iga parteiliige oli allutatud keskuse diktaadile. Lenini poolt paljude aastate jooksul loodud bolševike partei pidi saama eeskujuks kogu Venemaa organiseerimisele tulevikus. Ning tõepoolest organiseeriti terve Venemaa bolševike parteilise organisatsiooni malli järgi. Kogu Vene-

maa ja vene rahvas allutati kommunistliku partei ja selle keskorgani diktatuurile ning kommunistliku diktaatori doktriin valitses ka venelaste mõtteid ja südametunnistust. Lenin eitas parteisisest vabadust ning see vabaduse-eitus kanti üle tervele Venemaale. See ongi too maailma-vaateline diktatuur, mida Lenin ette valmistas. Suuteline seda tegema oli Lenin ainult seetõttu, et ta ühendas endas kaks traditsiooni — vene revolutsioonilise intelligentsi kõige maksimalistlikumate voolude ja vene ajaloolise võimu kõige despootlikumate ilmingute traditsioonid. Sotsiaaldemokraadid, menševikud ja sotsialistid-revolutsionäärid jäid vaid esimese traditsiooni juurde ning sedagi pehmendatud kujul. Ühendanud endas need XIX sajandil surmavaenlastena võidelnud traditsioonid, oli Lenin võimeline planeerima kommunistliku riigi kujundamist ja selle täide viima. Kui paradoksaalselt see ka kõlab, bolševism on vene suurriikluse, vene imperialismi kolmas ilmaletulek — esimeseks oli Moskva tsaaririik, teiseks Peetri impeerium. Bolševism on väljas tugeva ja tsentraliseeritud riigi eest. Sotsiaalse õigluse püüdlus ühines riikliku võimsuse tahtega ja see teine tunne osutus tugevamaks. Venemaa ellu tungis bolševism ülimal määral militariseeritud jõuna. Ent ka vana Vene riik oli alati olnud militaristlik. Lenini ja kõigi tema järglaste jaoks oli võimuprobleem põhiline. See eristas bolševikke kõigist teistest revolutsionääridest. Nad löid politseiriigi, mis valitsemisviisidelt oli vanale Venemaale väga sarnane. Ent võimu organiseerida ning tööliste ja talupoegade hulki endale allutada polnud võimalik ainult relvajõu ja pelga vägivalla abil. Oli vaja terviklikku doktriini, terviklikku maailmanägemist, ühendavaid sümboleid. Moskva tsaaririigis ja Vene impeeriumis hoidis rahvast koos usuline ühtsus. Uus ühtne usk rahvahulkade jaoks pidi olema elementaarsetes sümboolites väljendatav. Venepäraseks transformeeritud marksism sobis selleks täielikult. Proletariaadi, s. o kommunistliku partei diktatuuri ettevalmistamise mõistmiseks on eriti huvitav Lenini bro-

šüür «Mis teha?» — hiilgav näide revolutsioonilisest poleemikast, mis on kirjutatud juba 1902. aastal, kui bolševikud ja menševikud polnud veel lahku löönud. Selles teoses võitles Lenin peamiselt nn «ökonomismi» ja revolutsiooni ettevalmistamise stiihilisuse vastu. Ökonomism eitas revolutsioonilise maailmavaate ja revolutsioonilise tegevuse terviklikkust. Stiihilisusele vastandas Lenin ühiskondlikke protsesse valitsema kutsutud revolutsioonilise vähemuse teadlikkuse. Ta nõuab organiseerimist ülalt, mitte alt, mis tähendab diktaatorlikku, mitte demokraatlikku tüüpi organisatsiooni. Lenin mõnitas neid marksisiste, kes loodavad kõike ühiskonna stiihiliselt arengult. Ta ei taotlenud Venemaal väga nõrga empiirilise proletariaadi diktatuuri, vaid proletariaadi idee diktatuuri, mille kandjaks võib olla tühine vähemus. Lenin oli alati antevolutsionist, tegelikult ka antidemokraat, mis ei ole jätnud avaldamata mõju noorele kommunistlikule filosoofiale. Materialist Leninis ei olnud kübetki relativismi, seda ning skeptitsismi ta vihkas kui kodanliku vaimu sigitisi. Lenin on absolutist ja usub absoluutset tõde. Materialismi baasil on väga raske luua absoluutset tõde eeldavat tunnetusteooriat, kuid Leninit see ei häiri. Terviklik revolutsiooniline tahe kompenseerib tema uskumatut naiivsust filosoofias. Absoluutne tõde ei tuletu tunnetusest ega mõtlemisest, vaid pingestatud revolutsioonilisest tahtest. Ning ta tahab selekteerida need inimesed, kellel on selline tahe. Totalitaarne dialektiline marksism ongi absoluutne tõde. See absoluutne tõde on revolutsiooni teostamise ning diktatuuri rajamise tööriist. Kuid kogu elutäiust, niihästi poliitikat ja majandust kui ka mõtlemist, teadvust ning kultuuriloomingut hõlmava totalitaarse doktriini aluseks olev õpetus saab olla ainult usuobjekt.

Kogu vene intelligentsi ajalugu valmistas ette kommunismi. Kommunismis võib näha tuttavaid jooni: sotsiaalse õigluse ja võrdsuse janunemist, töötavate klasside tunnistamist kõrgeimaks inimtüübiks, vastikust kapitalismi ja kodanluse vastu, tervikliku maailmavaate ning

ellusuhtumise püüdemist, sektantlikku sallimatust, kahtlustavat ja vaenulikku suhtumist kultuurieliiti, absoluutset siinpoolsust, vaimu ning vaimsete väärtuste eitamist, peaaegu teoloogilise loomuse omistamist materialismile. Kõik need jooned on alati omased olnud vene revolutsioonilisele ja ka lihtsalt radikaalsele intelligentsile. Kui bolševikega ühinemata jäänud vana intelligentsi jäänused neis, kellele nad vastu hakkasid, ennast ära ei tundnud, siis on see ajalooline aberratsioon, mälukaotus emotsionaalse reaktsiooni tõttu. Vana revolutsiooniline intelligents lihtsalt ei mõelnud sellele, milliseks ta muutub, kui on võimu enda kätte saanud, ta oli harjunud end nägema ilma võimuta ja rõhutuna ning nii võimulolek kui rõhumine näisid talle täiesti võõra, teistsuguse inimtüübi tekitatuna, kuigi neis oli süüdi ka tema. Selles on vene intelligentsi loojaku ja transformeerumise paradoks pärast võidukat revolutsiooni. Osast intelligentidest said oma psüühikat uute tingimustega kohandavad kommunistid, teine osa ei võtnud oma minevikku unustades sotsialistlikku revolutsiooni vastu. Juba sõda tekitas uue hingetüübi, mis kaldus kogu elu korraldamisel kasutama sõjalisi meetodeid, oli valmis praktiseerima metoodilist vägivalda, armastas võimu ja kummardas jõudu. See tüüp on ülemaailmne, ühteviisi kommunismis ja fašismis esinev nähtus. Venemaale ilmus uue näoilmega, uus antropoloogiline tüüp. Seda tüüpi inimestel on kunagistest intelligentidest erinev kõnnak ja žestid. Niisama nagu 60. aastatel nihilistide ilmumisega asendus 40. aastate idealistide mahedam tüüp kalgimaga, toimus samalaadne, kuid palju suuremais mõõtmeis protsess sõjastihiast sündinud võiduka revolutsiooni stiihias. Seejuures etendab nihilistide ajastu «mõtlevate realistidega» geneetiliselt seotud vana intelligents sama osa, mis 60. aastail kuulus 40. aastate idealistidele, esindades pehmemat tüüpi. Mälu nõrgenemise tõttu ja afekti mõju all unustab vana intelligents oma põlvnemise Tšernõševskist, kes põlgas Herzenit kui 40. aastate pehmet idealisti. Kommunistid nimetasid vana

revolutsioonilist ja radikaalset intelligentsi põlastusega kodanlikuks, nii nagu 60. aastate nihilistid ja sotsialistid olid 40. aastate intelligentsi nimetanud aadellikuks ning härrandlikuks. Uues kommunistlikus tüübis tõrjuti vanad tõearmastuse ja kaastundlikkuse motiivid välja jõu ning võimu motiivide poolt. Selles tüübis tekkis kalkus, mis läks üle julmuseks. Uus tüüp osutus Lenini plaani jaoks väga sobivaks, sellest sai kommunistliku partei moodustamise materjal, ta hakkas võimutsema tohutul maal. Revolutsiooni ajal valitsema hakanud uus tüüp komplekteerub tööliste ja talupoegade hulgast, ta on sõjaväelisest ja parteilisest distsipliinist läbi käinud. Altpoolt tulnud inimestele olid võõrad vene kultuuri traditsioonid, nende kirjaoskamatusel ja ainuüksi usust elavatel isadel ning vanaisadel polnud mingit kultuuri. Neile oli omane *resentiment* vana kultuuri inimeste vastu, mis võiduhetkel muutus kättemaksuhimuks. Psühholoogiliselt saab sellega palju ära seletada. Minevikus kandis rahvas oma kannatustekoormat vaikselt ja vaguralt, kuigi tunnetas tööinimeste rõhumisele ja ekspluateerimisele rajatud sotsiaalsel ebaõiglust. Aga siis saabus tund, mil rahva kannatus katkes, ja kogu tema hingestruktuur pöördus ümber. See on tüüpiline protsess. Vaikimine ja vagurus võivad muutuda raevuks ning metsikuseks. Lenin poleks suutnud oma plaane revolutsiooniks ja võimu ülevõtmiseks realiseerida ilma pöördeta rahva hinges. See pööre oli nii suur, et seni irratsionaalsetes uskumustes elanud ja irratsionaalsele saatusele kuuletunud rahvas läks äkki kogu elu rationaliseerimisest peaaegu segaseks, hakkas uskuma rationaliseerimise võimalusse ilma igasuguse irratsionalismita, hakkas Jumala asemel uskuma masinasse. Vene rahvas läks telluursest perioodist, kus ta oli elanud maa müstilise võimu all, üle tehnilisse perioodi, hakkas uskuma masina kõikvõimsusse ning vanast instinktist tulenevalt suhtuma masinasse kui tootemisse. Rahva hinges on sellised ümberlülitused võimalikud.

(Järgneb)

CONTENTS

24 February 1918 and European nations gaining independence	<i>Kaido Jaanson</i>	227
Reminiscences from the years 1944—1954	<i>Otto Tief</i>	231
Estonian government in exile 1944—1988: 44 years of state policy of expatriates	<i>Enn Nõu</i>	252
Deception in ancient Greek tragedies	<i>Anne Lill</i>	296
Philoctetes: An excerpt	<i>Sophocles</i>	323
Whose dog? On the transfer of a motif	<i>Linnar Priimägi</i>	327
Two texts	<i>Ants Viires</i>	332
Ecologist's questions to a theologian	<i>Pekka Nuorteva</i>	338
Foundation ecology. II	<i>Tõnu Ploompuu</i>	355
Word is my passion and my weakness: Artur Alliksaar's letters from prison camp and exile. II		372
Questionnaire		401
<i>Review:</i> Vello Helk. Die Stadtschule in Arensburg auf Ösel in dänischer und schwedischer Zeit (1559—1710). Lüneburg, Verlag Nordost-deutsches Kulturwerk, 1989	<i>Arvo Tering</i>	417
<i>Review:</i> Lev Bezõmenski. Kolmanda Reich'i lahendatud mõistatused: Mitte ainult mõõdunust. Tallinn, Eesti Raamat, 1989	<i>Henn Käärik</i>	419
Editorial note. Summaries		423
The origins and significance of Russian Communism. IV	<i>Nikolai Berdjajev</i>	433

СОДЕРЖАНИЕ

24 февраля 1918 года и обретение самостоятельности европейскими народами	<i>Кайдо Яансон</i>	227
Из воспоминаний о 1944—1954 годах	<i>Отто Тийф</i>	231
Эстонское правительство в изгнании в 1944—1988 годах: 44 года государственной политики в изгнании	<i>Энн Ньу</i>	252
Обман в древнегреческой трагедии	<i>Анне Лилль</i>	296
Филоктет: Отрывок	<i>Софокл</i>	323
Чья собака? О миграции одного мотива	<i>Линнар Приймяги</i>	327
Два текста	<i>Антс Вийрес</i>	332
Вопросы эколога к теологу	<i>Пекка Нуортева</i>	338
Экология поселения. II	<i>Тьну Пloomпуу</i>	355
Слово — это моя страсть и моя слабость: Письма Артура Алликсаара из концентрационного лагеря и ссылки. II		372
Круговой опрос		401
<i>Рецензия:</i> Vello Helk. Die Stadtschule in Arensburg auf Ösel in dänischer und schwedischer Zeit (1559—1710). Lüneburg, Verlag Nordost-deutsches Kulturwerk, 1989	<i>Арво Теринг</i>	417
<i>Рецензия:</i> Lev Dezõmenski. Kolmanda Reich'i lahendatud mõistatused: Mitte ainult mõõdunust. Tallinn, Eesti Raamat, 1989	<i>Хенн Кяэрик</i>	419
От редакции. Резюме		428
Истоки и смысл русского коммунизма	<i>Николай Бердяев</i>	433

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 1 rubla